

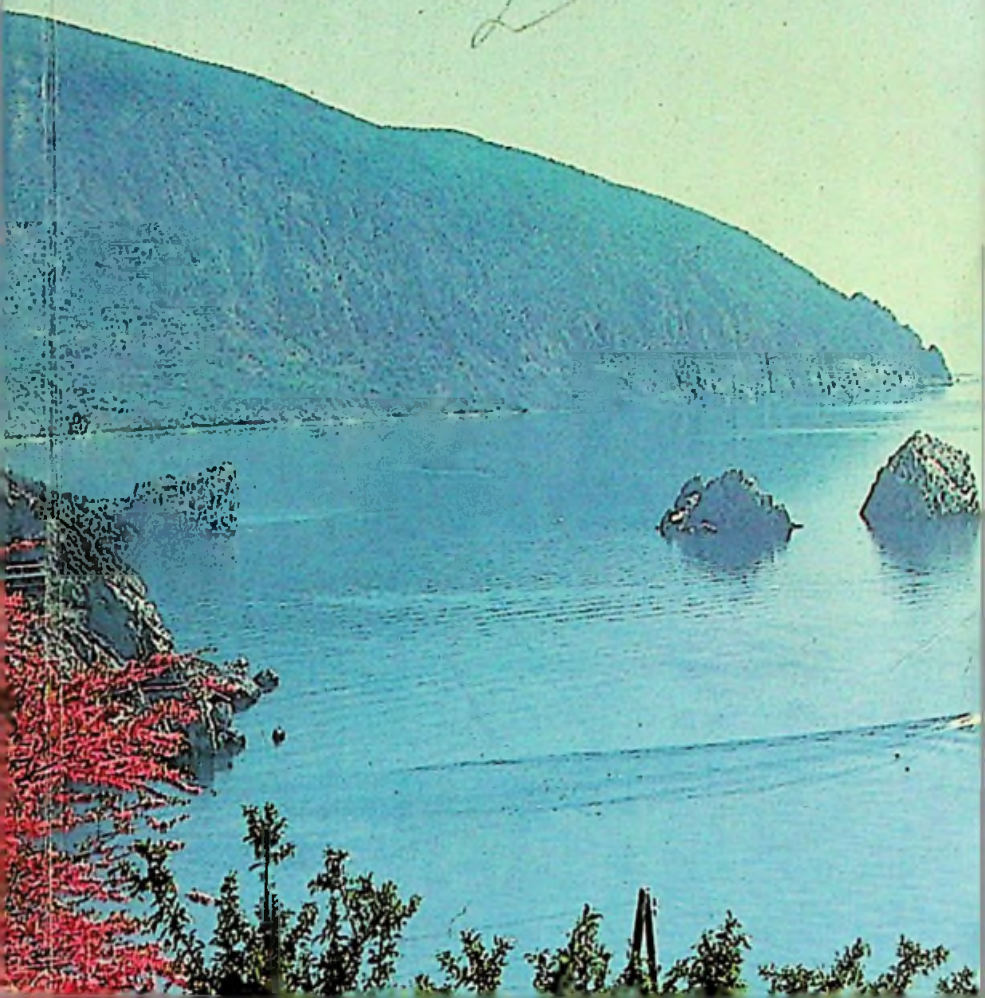
ИҢЛДЫЗ

ISSN 0207-642 ×

'98

№ 9

2

9-10

1998

Сентябрь
Октябрь

Он докъузынджы
сене чыкъувы

Баш муаррир
Шакир СЕЛИМ

Муарририст эйсти:
Ильяс БАХШЫШ,
Исмаил КЕРИМОВ,
Айше КОКИЕВА,
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Ибраим ПАШИ,
Шевкет РАМАЗАНОВ,
Нузет УМЕРОВ,
Урие ЭДЕМОВА.

Украина. Кырым Мухтар Джумхуриети.
“Йылдыз” меджмуасы идареханеси.

МУНДЕРИДЖЕ

Абунешжилеримизнинъ дикъкъатына! 4

Миллетимизни шеревлеген мукафат 5

Э. Шемьи-заденинъ 90 йыллыгы мунасебетинен

Шакир Селим. “Мекаяным Кыырым эди, Кыырым олсун мезарым” 7

Украин классик эдебиятындан

Т. Г. Шевченко. Катерина. *Поэма* 16

* * *

Эрвин Умеров. Йырла, эвим! *Комедия. Девамы* 35

Назмиет

Черкез-Али. Кыолунъны опеим. Айтынъыз, не олур бизим алымыз? Уян, Чатырдагъ, уян! Несилим.
Кыырым шиирлери 66

Рефат Чайлакъ. Сагъ ол, халкъым! Догъулгъанда...
Джедвель. Шиирлер. 73

Валерий Басыров. Танъ чыкынынынъ нефеси. *Шиирлер.* 75

Несир

Иса Абдураман. Эманет. *Икяе* 85

Кыырымтатар шиириети антологиясы

XVI асыр шаиримиз Мухаммед Герай. 92

Мухаммед Герай. Кыошмалар. Шаркы. *Шиирлер* 93

* * *

Джынгъыз Дагъджы. Хатыраларда Джынгъыз Дагъджы.
(*Языджынынъ кенди элинен*). 99

Тарих санифелери

Халим Герай Султан. Гульбун-и ханан яхут
Кыырым тарихы 124

Фатих Каримий. Къырымгъа сеят	146
Аблязиз Велиев. Муэллиф акъкъында	146
Андрей Непомнящий. А. Н. Самойлович — Къырым тарихы ве этнографиясынынъ тедкъикъатчысы ...	154

Окъуйджыларымызнынъ иджадындан

Рустем Желилов. Дамсыз севги. Узакъларда къалгъан достлар. Акънен къара. Эмиш-демиш... Дингъле, огълум! Бир достум бар... Секизликлер.	
<i>Шиирлер</i>	167
<i>Янгы адлар</i>	

Фатма Зиядинова. Тап о къадар юк олдымы?! Мени исе тынч къалдыр... Мераба! Къартбабам. (<i>Балаларгъа</i>).	
<i>Шиирлер</i>	172
<i>Эдебиятшынаслыкъ</i>	

Исмаил Асан-огълу Керим. Бедий сёзюмизнинъ эврими.	175
<i>Талиль ве такъриз</i>	

Иса Абдураман. Курешченликке давет. Амди Герай-байнынъ китабы акъкъында	204
<i>Халкъ агъыз яратыджылыгъындан</i>	

Чюкюндирбаш. Доландырыджы. Масаллар.	212
<i>Тюркюлеримизнинъ тарихы</i>	

Энвер Озенбашлы. “Урал дагъы”	217
<i>Эдебий такъвим</i>	
Къубедин Сялядинов. Кунъде бир сатыр. <i>Языджы Ибраим Паши 80 яшыны толдырды</i>	223
<i>Хайырлаймыз</i>	

Сафтер Нагаев орденнен мукафатланды	228
<i>Балалар ичюн</i>	
Йылбаш байрамы	229
<i>Янгы китаплар</i>	

З. Хайредин. “Джанлы нишан”, “Тувгъан эдебият” ..	237
---	-----

АБУНЕДЖИЛЕРИМИЗНИНЪ ДИКЪКЪАТЫНА!

“Йылдыз” меджмуасынынъ азиз ве кыйметли абунеджилери! Мына, 1998 сенесининъ сонъки кунлеринде Сининъ эли-игъизге “Йылдыз”нынъ небеттеки саны барып етти. Онынъ джылты узеринде 9, ич саифесинде исе 9—10 сайылары язылдыр. Бунинъ манасы шу ки, биз йыл девамында “Йылдыз”нынъ 12 саныны чыкъармагъа къарар берген, шу макъсатта та йылынъ башында онынъ 12 джылтыны кунъ-эвельден айры-айры бастырып, азырлап къойгъан эдик.

Лякин, Къырым укюметининъ меджмуаны паранен теминалев боюнджа вадесини озъ вакътында кереги киби беджермегени, бунинъ киби де, басмахане техникий имкъанларынынъ меджмуаны эр ай озъ вакътында азырлап бермеге къадир олмагъаны себебинден, бутунъки вазият келип чыкты. Албуки, меджмуа хадимлери 4—5 айдан берли айлыкъ алмасалар да, он эки сангъа етерли бутюн материалларны азырлап къойгъан эдилер.

Нетидженинъ бойле олып чыккъаны ичюн биз бутюн абунеджилеримизден афу сораймыз ве бойле къолайсыз вазиятке бакъмадан, эпинъиз 1999 сенеси ичюн “Йылдыз”гъа кене абуне олурсынъыз деген умюттемир.

Юкъарыда айтылгъан вазиятлерни козь огюне алып, 1999 сенеси меджмуаны эки айда бир кере нешир этмек къарарына келинди. Бойледже, келеджек сенед “Йылдыз”нынъ 6 саны чыкъаджакъ, колеми баягъы артаджакъ. Бир сапынынъ абуне фияты 2 грн. 50 капик микъдарында белгиленди. Абуне Къырымнынъ джеми алякъа болюклеринде къабул олундажакъ.

Меджмуанынъ бир йыллыкъ абуне фияты — 15 грн.

6 айгъа — 7 грн. 50 кап.

4 айгъа — 5 грн.

2 айгъа — 2 грн. 50 кап.

Индекси — 75298.

Ана тилимизде екяне эдебий-бедний, ичтиманй-сиясий меджмуа олгъан “Йылдыз”гъа язылынъыз!

МУАРРИРИЕТ.

МИЛЛЕТИМИЗНИ ШЕРЕФЛЕГЕН МУКЯФАТ

Къырымтатар халкы Меджлисининъ реиси, Украина Юклары Радасынынъ депутаты Мустафа Джемилевге такъдим олунгъан Халкъара Нансен мукъяфаты, биз, къырымтатар азыджыларынынъ юреклеринде буюк къуванч, фахр ве гъурур дуйгъуларыны уянтты. Ялынъыз сабыкъ советлер империясында дегиль, бутюн тюрк дюнъясында, мусульман алеминде бу юксек дереджели Халкъара мукъяфаткъа бир шахс ляйыкъ деп танылды ки, о да къырымтатар миллетининъ джангъа танувлы лидери Мустафа Къырымогълу Джемильдир.

1998 сенеси октябрь 5 куню — миллетиимизнинъ буюк эрбаплары иле шерефли тарихымызнынъ алтын санфеле-

рине даа бир дегерли эвлядымызнынъ ады язылгъан кунь-дир. Миллетни къорчалавда, онынъ адий инсанлыкъ акъукъуны талап этювде омюрлерини феда эткен Исмаил бей Гаспралы (Нобель мукафатына такъдим этильген эди), Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет (Къырым-мэр), Амет Озенбашлы ве дигер сиясий ве медениет эрбапларымызнынъ акъикъий девамджысы Мустафа Джемиль олды.

Къыйметли Мустафа бей!

Тюрк дюньясында ильк сефер ве Сизге такъдим этильген гъает юксек дереджели бу мукафат — бутюн миллетимизге берильген ве джиан джемаатчылыгы огюнде къырымтатар миллетининъ бир даа танылмасыны косътерген мукафаттыр, деп саямыз. Затен, миллет Сизден, Сиз — миллеттен айырылмадыңыз! Миллет Сизни озюнинъ Джемени этип сайлады ве такъдирини Сизге ишанды.

Сизге берильген бу мукафат — илериде халкъымызнынъ акъ-укъуны къорчалавда девлетчилигимизни тиклевде ресмий паспорттыр! Халкъымызнынъ акъ-укъуны имае этювде ресмий шеадетнамедир! Хусусан, шимдики заманда, Ватанымыз Къырымда халкъымызгъа нисбетен янгы хиянетлик кампаниясы башлагъан коммунистшовинистлерге кучлю бир дарбедир.

Бу мукафат — Сизни танымагъа истемеген, къадиринъизни бильмеген, пахыллыкътан юреклерини зокъум ве козълерини къаранлыкъ баскъан, Сизге нисбетен ялынъыз ифтира ве бефтанлар уйдургъан “озюмизнинъ” де базы къаттыбаш сахте сиясетчилеримизге Мустафа Джемильнинъ ким экенини косътерген аджды ве ачыкъ джеваптыр.

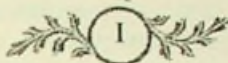
Дюнья тарихында озь мемлекетини, озь миллетини нидже-нидже акъсызлыкълардан, инкъиразлардан къуртаргъан — къараман шахсларнынъ адлары беллидир. Демек, айры шахслар миллет такъдирини аль этювде буюк роль ойнайлар. Бу — итиразгъа ер къалдырмагъан акъикъаттыр. Але даа бир кучлю юмрукъ киби бирлешип олмагъан миллетимиз буны, иншалла, анылар ве озюнинъ дюньяджа мешур Джетемен Йылдызынен фахрланыр!

Омюринъизге, фаалиетинъизге ляйыкъ мукафат иле Сизни самимий хайырлаймыз, Мустафа бей!

**КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАР
КЕНЪЕШИНИНЪ ИДАРЕСИ.**

- Шакир СЕММ

**“МЕКЯНЫМ КЪЫРЫМ ЭДИ,
КЪЫРЫМ ОЛСУН МЕЗАРЫМ”**

Эшреф Шемьи-заденинъ ады биле янъгыравукъ шиирий ад. Алла-Таала оня шиирий истидатнен берабер дюльбер бой-пост, аджайинъ кыяфет, муляйим сьма берген; умумен, чокъ алларда буюк исти-

дат саиплеринде пек гузель ичерки ве тышкы уйгунлык ола. Эшрэф ағада да бойле бир надир уйгунлык муджесемлешкен эди. Мен ич бир вакыт онын джиксиз штан, якъасы ип-рангъан я да кирли кольмек кийгенини корьмедим. О, бойле тырач кийинювинсен де озюнинъ акъикъий шаир олгъаныны косътерген киби келе эди манъа. Базы элибашлы шаирлеримизнинъ яхут языджыларымызнынъ чалдон киби юргенлерини корьсем, оларнынъ акси ол-

гъан Эшреф агъаны козь огюнс кетире эдим...

Йыллар кечкен сайын, тири Эшрэф Шемьи-заде бизден узакылашкѳан сайын, онынъ къадир-къыймети эп арта ве коюзмиз огюнде даа буюк сыма олып корюле.

Буюк шаирлернинъ аяты эки девирден ибарет-тир: олюминедже ве олюминден сонъки аятлар. Буюк шаирлер дереджесине котерилип оламагъан манзу-

меджилер зорнен намаз кыылган ибадетчилерге бенззейлер... Олар акъкъында сагъ олгъанда бинъ керекъабартып, уфюртип айтсанъ да, язсанъ да, вешфатындан сонъ онынъ “шииристи” чокъкъа бармай унутылыр. Шунынъ ичюн зорнен намаз Аллагъа ярамаз, дегенлер. Заманымызнынъ базы къафиебазлары (чокъусы къафисени биле уйдуруп оламай) буны анъласалар ве шиирист киби мукъаддес дергяхны чеплюкнен пислемесслер гъает севап бир иш япар эдилер.

Эшреф Шемъи-заденинъ вешфатындан сонъ экинджи аяты да акъыкый шаирлерге хас гурьдели башланды. Онынъ токътап къалган юргини-джесседини ана-Ватан топрагъына кетирип дефн этювнинъ озю де буюк ШИИРИЕТТИР! Тувган халкъынынъ иле бир кунъ баба юртуна къайтаджагъына эмин Шаирнинъ текрарланмаз ШИИРИЕТИДИР.

Иште, биринджи девир аятынынъ “къызыл ве беяз террорлар” (“Юргиме” шиири) ичинде, сюргюнлик ве апсханелерде, акъаретленюв ве ашшаланувларда кечирген устазымызнынъ экинджи девир эдебий ве эбедий аяты тувган Ватанында башланды ве гурьдели бир тарзда девам эте. Онынъ озю киби буюк устазларына бойле мухтешем аят къысмет олмады. Оларнынъ рухларыны миннетдарлыкънен анъамыз, къабирлерини исе зиярет этип оламаймыз...

Шаир Эшреф Шемъи-заде 90 яшында. Биз, онынъ замандашлары, шагиртлери, мухлислери, шаирнинъ бу юбилейини буюк тантаналар иле къайд этмеге азырланамыз. Ватанына авдет оляаткъан халкъымыз ичюн агъыр кунълерде, Къырым укюмсти ве халкъымызнынъ арасында чокълары Эшреф Шемъи-заденинъ ким ве насыл шаир олгъаныны бильмеген бир заманда онынъ докъсан йыллыгъыны къайд этмектемиз. Илериде, онынъ 190 йыллыгъында яшайджакъ несиля бизим башлагъан анъансмизни девам этсин, озюнинъ буюк аталарыны унутмасын, деп къайд этмектемиз. Иншалла, ойле де олур.

Э. Шемьи-заденинъ кырымтатар эдебиятына кирип келюви де тынч кокте ялт-йылт эткен яшын киби олды. Базы тедкыкыятчылар онынъ “Ленинге” адлы шиирини ильк шиири, деп саялар. Занымджа, бу — советлер девирине айт бир янашувдыр. Малюм ки, о заманда комсомолдан, коммунизмден, пролетариаттан “ильхамланып” эдебиятка кирип кельди, демек ялынъыз мот дегиль, меджбурий эди. Эшреф Шемьи-заденинъ озю де терджимеиалында ич бир кере, “бу меним ильк шиirim дегиль эди”, деп къайд этмеди. Биринджиден, ойле деп айтмакынынъ заманы дегиль, экинджиден — бойле юксек бедий усталыкынен язылган шиирни ред этмеге аджет ёкъ эди. Дсерли бутюн шаирлеримиз Ленин акъкында не къадар язсалар да, бедий усталыкъта Э. Шемьи-заде дереджесине етип оламадылар.

А. Алтанълы (Самаркъандда яшап вефат этти) иле олган субетлеримизден биринде: “Ленинге” шиири Эшрефнинъ биринджи шиири дегиль, о буны мен эдебиятка бойле кучюлю шиирнен кирип кельдим, деп макътанмакъ ичюн айта”, дегенини яхшы хатырлайым. Рахметли Абдуреим агъанынъ бу сёзлери керчекми я да Шемьи-заденинъ шиирий ракъиби оларакъ пакъыллыкмы, — не иссе де, “Эшрефнинъ ильк шиири севги акъкында эди”, дегенини де хатырлайым.

Эбет, “Ленинге” Э. Шемьи-заденинъ биринджи шиири эдими-ёкъмы, деп дава ачмагъа принципияль себеп ёкъ. Барсын, биринджиси олсун, ойле юксек бедий усталыкынен язылган шиир даа чокъ талиль этильмеге ляйыкътыр. Лякин, эр алда, о-ильк шиирлеринден бири эди, денильсе даа догъру олур эди. Самаркъандда яшап вефат эткен, миллий аркестимизнинъ ильк аталарындан бири, терен бильгили, юксек медениетли, Эшреф агъанынъ озюни ве иджадыны пек якъындан бильген Бекир агъа Умеров (Къыркъчолпан): “Эшрефнинъ ильк шиирлеринден бири “Ильк севги” адлы шиири эди, джашлары-

мыз оны суйип окъуй ве эзберден биле эдилер”, деп айткъаныны ве озю де шу шиирден базы сатырлары эзберден айткъаныны да яхшы хатырлайым.

Мына о шиир:

ИЛЬК СЕВГИ

Мен сени эр вакъыт корьмек истеймен,
Къальбинъни къальбимнен орьмек истеймен,
Яшамакъ, севилямек, севмек истеймен, —
Севгимни козюмден аныламазсынъмы?
Мухаббет сырларым дынъламазсынъмы?

Корюшкен вакъытта сыкъсанъ къолумны,
Унтаман янынъда онъ ве солумны,
Айрылыкъ къоркъусы къаплай ёлумны, —
Кедайгъа бахт ёлун ачалмазсынъмы?
Гонълюне сен бахыгъ сачалмазсынъмы?
Мен сенсиз, мелевшем, яман беземен,
Козюнъни, сёзюнъни ойлап кеземен,
Ай нурлы бетинъде къуванч сеземен, —
Мени де озюнъдай къувантмазсынъмы?
Гузеллик дуйгъумны уянтмазсынъмы?
Коксюнъе яслансам, ятсам тизинъе,
Байгъын бир назарман бакъсам козюнъе,
“Гъондженъни солдырма” — десем озюнъе, —
Ильк севгим экенин билялмазсынъмы?
Къальбимнинъ къайгъысын сиялмазсынъмы?

Къатейим гузелим! Санъа урулдым,
Аджеми севгимнен эрте ёрулдым,
Ашыкълар сазыдай йыргъа къурулдым, —
Йырыма шенъ эзги бералмазсынъмы?
Къолларынъ бойнума кералмазсынъмы?

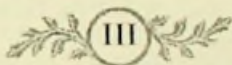
Октябрь, 1923 сене.

Эшреф Шемьи-заденинъ та 1923 сенеси язылгъан ве, не ичюнدير бильсем, арадан дёрт йыл кечкен сонъ, 1927 сенеси “Козъайдын” меджмуасында дердж этильген шиир. Озю де “Ильк севги”! Онынъ тюрбюнде: “Бу шиир Эшреф Шемьи-заденинъ ильк

шииридир”, деп ихтар берильген. Шиирнинъ тѣпесинде бу гузель шиир эсернинъ кимге багъышланганы силинген... ялынъыз ГЕ арифлери къалган. Аджeba, буны ким япты экен? Шиирнинъ кимге багъышланганы не ичюн гизленген экен? Косътерильген сенеге бакъкъанда шаир бу шиирни 15 яшта олгъанда язган. 15 яшта бу къадар кучлю севда омакъ ве буны бу къадар кучлю бедийликнен ифадетмек! Бойле шах эсерни анадан догъгъанда ялынъыз Алла-Таалиянынъ къудрети иле шаир олып догъган бир инсан ярата билir.

Шаирнинъ ильк шиирлери узеринде тафсилятлы токътагъанымызнынъ себеби шу ки, онынъ ильк эсерлерининъ эписи техникий, мевзу, бедий джеэттен гъаст юкcek дереджедеки эсерлердир. Акъикъий истидатлар эдебияткъа бойле шиддетнен кирип келелер. Джиан эдебиятында бойле мисаллер о къадар чокъ дегиль. Эдебиятта шаир я бар, я ёкъ. “Бир къарар”, “орта къарар” ве иляхре шаир ола бильмез. Олса да оларнынъ омюри къыскъа. Джиан эдебиятында, джумледен, бизим эдебиятымызда бунъа мисаллер чокъ.

Эшреф Шемъи-заденинъ иджады акъкъында тюшюнир экеним, онынъ бутюн бир иджадий ёлуна эсас бир ёлакъ, эсас бир ёнелиш дикъкъат меркезинде булуна; бу — шаирнинъ миллийлиги ве бундан келип чыкъаракъ, онынъ кучлю ватанперверлиги. Чёль тасвирими, озеньлер, сельбилер ифадесими, тиль акъкъындамы, юрск агърысымы — эписинде миллий хусусиет, миллий чизги, миллий исдуйгъу бар. Бутюн иджадындан Къырымнынъ мискъокъусы келе. Эсерлери нур ве ренклернен толук. Шаирнинъ эбедийлиги де, иште, бундадыр.

Эдебий ошек муитимизде (эгер бойле табир джаиз олса) эки белли эдибимиз — Э. Шемъи-заде ве Ш. Алядин арасында шахсий мунасебетлер ярамай ве оларны бир-бирине душман этип косътерюв тенденциясы пейда олган эди. Бойле лафларгъа, эбет, эсас

ёкъ дегиль эди. Бу эки буюк эдибимиз рахметли олдылар. Оларнынъ арасында нелер олып кечкенини къызгаламакъ — пек чиркин маневьетсизликтир.

Мен, аксинс, Шамиль Алядиннинъ Э. Шемъи-заде акъкъында язгъанларыны (“Юксек хызмет”, Ташкент, 1983 с.) хатырламакъ истейим. Шу китапка кирген “Къызыл чабакъ” серлсвалы макъалесинде Ш. Алядин шаиримизнинъ иджады акъкъында чокъ самимий мусбет фикирлер бильдире. Несирджимиз, джумледен, шойле хатырлай:

*“Къызыл чабакъ къавушыр оттай болып,
Пенджеренъе барарман чоттай болып!”*

...Чёлликте, денъиз саилинде догъып-осъкен шаир манъа озъ аятындан мукъаддес адиселерни (тюбюне мен сыздым — Ш. С.) икяс эткен эди. О, баладыгъында акъшамлары ялыгъа чыкъып, уфукътаки гуль-гули къызыл чабакъ ренклерине хайли вакъытлар козь этип тура ве, козь этип тургъанда къальбининъ теренликлеринден гуя хош инъильтилер эшите экен. Озю ойле деген эди. Эбет! Хош инъильтилер. Шаир саде койлерде, куль-тёпе эвлерде яратылгъан къабаджа ибарели, акъыллы чынъларны ве джырларны чокъ динълегенини, озъ аятыны о чынъларсыз, о къызыл чабакъсыз тасавур этип оламайджагъыны айткъан эди.

Эшреф Шемъи-заде ялынъыз къызыл чабакъны дегиль, ёкъ, ялынъыз къызыл чабакъны дегиль, шефакъны да... яни саарьде узакътан кунъ догъувыны да сейир этюв иле аяттан мемнюн адам эди. Акъшам уфукънынъ къызарувы, саба уфукънынъ агъарувы онынъ поэзиясына юксек нефислик багъышлагъан”.

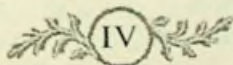
Мына сизге Шаирнинъ Шаир оларакъ догъувы ве бедий иджадына кесильген къыймет! Бу сатырларны яраткъанда санарсынъ Шамиль Алядиннинъ де шаирлиги туткъан... Затен шиирий иджады девам эткен олса, Ш. Алядиннинъ озю де буюк шаир дереджесине стер эди.

Ш. Алядин хатырлавларыны девам этс: “Шемъи-заде “Козъайдын” журналынынъ муаррири эди. Шу йылы онынъ яратыджылыкъ фаалиети юксек seviеге котерильди, матбуатта бир йыл ичинде алты шиيري

дердж этильди. Шаирнинъ эдсбий асминде итибары котерильди. Этрафында онынъ шиирлерине табыныджы муим сималар пейда олды. Эр срте макъталды. Институт къызлары шаирге севда олдылар, севги мектюплери яздылар, сыкъ-сыкъ телефон эттилер. Поэзия аталары шаирни корьгенде, къалпакъ чыкъардылар. Бир йыл ичинде Шемьи-заде татар поэзиясынынъ севимлиси деп танылды. Ве, бизлер, яш шаирлер, Шемьи-заденинъ меслекдешлери онынъ шиирлерине табыныджы олдыкъ. Шаирни буюгимиз деп билъдик”.

Ш. Алядин шаирнинъ юкселювини бойле косътсере. Иджадынынъ башында буюк алим ве шаиримиз Бскир Чобан-заденинъ “Сонъ девир къырымтатар эдсбияты” макъалесинде бир абзашлыкъ дикъкъаткъа лийыкъ корюльген Шемьи-заде ондан сонъки бутюн иджады боюнджа эп юксельди, эп итибарлы олды ве шииристимизнинъ энъ юксеъ нокътасы оларакъ, “Козьяш диварыны” яратты.

Эр шейнинъ озъ вакъты ола, дейлер. Чокъ языкъ ки, Шамиль Алядиннинъ бу макъалеси Шемьи-заде вефат эткен сонъ дюнья юзю корьди... ве шаирге якъын олгъан базы адамларда наразылыкъ догъурды. Чюнки чокъ эйи сёзлернен берабер макъале муэллифи шаирнинъ шахсий аятындаки базы интим адиселерге токъуна, шаирни хатырлар экен, озюнинъ де эйиликлерини унутмай, базы алларда озюни ог плангъа чыкъара. Бунгъа бакъмадан мен Ш. Алядиннинъ макъалесини Э. Шемьи-заде акъкъында язылгъан макъалелер ичинде энъ гузели ве зенгин малюматлысы деп саям.

Э. Шемьи-заденинъ иджадий фаалиети ялынъыз онынъ шиирлеринен сынъырланмай. Истидатлы эдипнинъ эр анги мевзу ве жанрларда яраткъан эр бир эсери истидатлы ола.

Озь эсерлеринде дюньяда энъ адалетсиз советлер къурумына къырымтатар эдсбиятында бедий эсери иле исьян котерген ким? Эшреф Шемьи-задеден

гъайры эдиһни косътермек кучъ. Александр Твардовскийнинъ “Хатыра укъукъы иле” поэмасы йыллар девамында маса чекмеджесинде ятты. Юрегиндски дертлерни язып ташлады... ве тынчланды. Илле бир заман келир ве о сатырлар дюнья юзю кореджегине инанды.

Бизим Шемьи-задемиз де айны ойле япты. Кимерде чешит айнеджиликлер иле серлевалар тюшюнип тапты, эсернинъ дюнья юзю коръмессине иришти. “Озбекистан балладасы” хатырынъыздамы? Балладагъа “В песчаных стенах аравийской земли // Три гордые пальмы высоко росли // киби М. Ю. Лермонтовнынъ сатырларыны эпиграф этип къойгъаны цензуранынъ ве атыта “озюмизнинъ цензорларымыз”нынъ козюне шу Арабстан къумларыны сепмек эди... “Бухарада одун кесат // Бухара зар одунгъа // — эбет, къырымтатарларны Орта Асиягъа кетирип одун киби тѣктилер. Одун киби якътылар. Бир къач тюз одун-пытакъларны озъ топрагъында оськен гуллерге тиреме этип къойдылар. Не къадар аятий там-догъру акъикъат ве бедийлик!

Иншалла, бир кунъ ола бир кунъ бизде балет режиссерлары ве балетмейстерлер пейда олулар ве бу Озбекистан балладасы гузель бир балет оюнына чевирилир: къумлыкълар, къыйыш саксауллар, къумлыкъларда сызгъыргъан йыланлар, янгъан одунлар — не къадар фаджиалы ве бедий манзара! Тамам миллетимизнинъ башындан кечкен фаджиалар...

Эшреф Шемьи-заде джиан классик эдебиятыны пек яхшы биле эди. Бу тарафтан да о “тири энциклопедия” эди. О, сагъ олгъанда меслекдешлери, достлары тарафындан бойле адны къазангъан эди. Джиан эдебияты классиклерини бизим классиклеримизнен къыяслаштыра да: Ашыкъ Умеримиз, Джевахримиз, Бора Гъазымыз, Усеин Кефевийимиз, Б. Чобан-задемиз, Амди Герайбайымыз, Бекторемиз ве даа бир чокълары олардан ич артта къалмайлар дей эди. Эгер къырымтатар халкъынынъ башына нидже асырлар девамында энъ амансыз белялар кельмеген олса, джиганда энъ кучлю бедий эдебиятлардан бириси бизимки оладжакъ эди, деп фахрлана тургъан. Исмаил

Гаспиралы роман язгъан заманда орта ве якъын шаркъта романнынъ не олгъаныны бильмей эдилер, деп мезах иле йылмая эди.

Ашыкъ Умерни догъургъан Кезлев учъ юз йылдан сонъ Эшреф Шемьи-задени догъурды. Башкъа заманда, башкъа аятта, башкъа муитте. Лякин акъикъий истидат маясындан догъгъан шаир ичюн не заманнынъ, не муитнинъ тесири олмай экен. О, эр анги заманда къатты ерни тешип чыкъкъан къамышкъыякъ киби тешип чыкъа ве, бар бакъайым оны токътат! Ич бир чаре олмаз!

Иште, Эшреф Шемьи-заде анъымызда, хатырамызда ойле олып къалды ве къаладжакъ! XX асыр къырымтатар шииристининъ муджизелеринден бири Эшреф Шемьи-заде олып къаладжакъ!

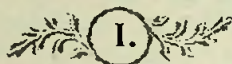
Эшреф Шеми-заде эрте вакъытта язгъан бир шииринде: “Мекаяным Къырым эди, Къырым олсун мезарым”, деп язды. Иште, шукюр Аллахкъа, ойле дe олды.

• М. Т. ШЕВЧЕНКО

КАТЕРИНА

Василий Андреевич Жуковскийге —
1838 сене апрель 22 кунюне хатыра

Кимге севда олсанъыз да,
Къара къашлы дживанлар,
Москаллерге севда олманъ, —
Олар сизни хорларлар.
Москаль яттыр сиз ичюн,
Эгленир, кетер-ташлар —
Ёсма исе эляк олур, —
Гъам чекип янып башлар.
Барсын, озю эляк олсун
Такъдирины лянетлеп.
Амма тувгъан анасын да
Эляк эте, якъа эп.
Солмакъ ичюн ляйыкъ бир шей
Олса, юрек йырнен солар.
Адамлар къальбинъе бакъмаз,
Эм аджымаз сени олар.
Кимге севда олсанъыз да,
Къара къаш гуль-дживанлар,
Москаллерге гонъюль берменъ,
Олар — ят, алдатырлар.

Не ана, не бабасынынъ
Къулакъ асмай сёзлерине
Севда олды Катерина
Бир москальге юрегинден.
Севда олды яш йигитке,
Багъча олды бир эглендже.
Кенди кызылыкъ такъдирины
Кенди гъайып этмегендже.
Акъшам анасы чагъыра,
Къызы асла эшитмей,

Багъчаларда йигит иле
Сабагъадже геджелей.
Нидже гедже опе, тоймай
Янгъан эля козьлерге,
Ахры-сонъу ёл ачыла
Аджды ошек сёзлерге.
Ошекчилер къайдан бильсин
Къызда юрек ташкъанын,
Дуймай гъарип Катерина
Беля якъынлашкъанын.
Хайырсыз бир хабер кельди:
Сеферге ёл корюльди.
Москаль кетти, къызнынъ исе
Башы шалнен ортыюльди.¹⁾
Унутты ар-намусыны, —
Дуймай кечти къатындан.
Татлы козьаш тёкип къалды
Севгилисин артындан.
Сагъ олсам, къайтарым, деди, —
Ваде берди къаракъаш.
Катерина, бекле энди,
Бекле оны эгип баш!
Москалтернен тувгъанлашсанъ,
Олмаз къасевет-къаарь.
Шимди исе ошекчилер
Не истесе айтсынлар.
Козьяш силе Катруся,
Къальбин асретлик эзе.
Къызлар артыкъ сокъакъларда
Катеринасыз кезе.
Акъшам олса, Катерина
Къопкъаларыны ала,
Сес чыкъармай ве ёл бою
Тюшюнджелерге дала.
Сес чыкъармай къую башына
Келе, къальбин гъам тырнай.
Калинанынъ тюбюнде
“Грице”²⁾ тюркюсин йырлай.
Ойле толып-ташып йырлай,
Гъамдан калина агълай.
Яныгъыны адамлардан
Гизли тута, эп сакълай.
Катерина гъам-кедерин
Кимселерге бильдирмей,

Сойларыны агылатмай ве
Душманыны кульдюрмей.
Эр кунь бакъа пенджереге,
Вакъыт зув-зув кечмекте.
Алсызланды Катерина,
Сагълыкъ, сабыр битмекте.
Зарнен-зорнен нефес ала,
Тени яна, аллана.
Собанынъ да янчыгъында
Бешик яваш саллана.
Зеэр тилли къомшулар эп
Анасына сёз къата:
“Энди бильдик, къызынъ ничюн
Москальге къаш ойната...
Къызынъ айнынъ он дёрти, —
Ёкътыр бунынъ яланы,
Бешигинде саллай о
Солдаттан олгъан баланы:
Арагъаныны — булды...
Иште, оладжакъ — олды...”
Ах, тилинъиз тутулгъайды,
Шаглавуз ошекчилер.
Сизни де яныкъ ургъайды,
Олунъыз бундан бетер.

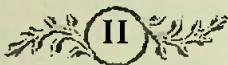
Катерина, меним къальбим!
Башынъа беля кельди!
Бу дюньяда шу етимнен
Насыл яшарсынъ энди?
Ким алынъны сорайджакъ да,
Кимлер сени охшайджакъ?
Ананъ-бабанъ ят адамлар,
Оларнен яшав олмайджакъ!

Бираз алы тюзельген сонъ,
Огълун алып къолуна,
Катерина козюн узьмей
Бакъа койнинъ ёлуна.
Бакъа Катря — ёкътыр, ёкътыр...
Бельки асла кельмейджек?..
Козьяш тёмек истей багъда —
Я, адамлар кореджек.
Кене бара Катерина, —
Шу багъчада адымлай.

Огълун басып юрегине
Явашчыкътан хатырлай:
“Оны мында беклер эдим,
Сарылырдым веслине,
А-а-на, анда, огъланчыгъым!..”
Дей де лафы кесиле.

Ешилленип кирез, вишне
Башладылар ачмагъа.
Кене чыкъты Катерина
Тынч ве тенха багъчагъа
Амма энди эвелькиси
Киби йырлап оламай.
Севгилисин беклегендай
Юречиги толамай.
Гъам-асреттен Катерина
Сесчигини чыкъармай.
Къомшу къадынчыкълар исе
Эп ошеклей, зыкъарлай.
Зеэр тильнен мыскъыллайлар,
Бу ишке не япмалы?
Эй, къаракъаш, сен къайдасынъ? —
Кимден неджат тапмалы?
Къаракъаш узакъта, бильмей
Онынъ не корьгенини.
Корьмей къутсузнынъ устюнден
Душманлар кульгенини.
Бельки Дунай артында
Дым къабирге яткъандыр?
Бельки Москов къатында
Башкъасыны тапкъандыр?
Ёкъ, о Дунай артында
Титис къабирде ятмаз.
Бар дюньяны айланса да
Бойле къашларны тапмаз.
Барсын, кетсин Московгъа,
Деньиз ашып ташырыр!
Дюльберликте Катерина
Эписини шашырыр.
Къашлар къара, козьлер эля,
Дамарында кучлю къан.
Тек анасы озь къызына
Бахт бермеге унуткъан.

Бахт олмаса, сен дюньяда
Ёлда оськен гульсинъ зар.
Ель-ягъмурлар эгильтирир,
Кельген-кечкен юлкъучлар.
Катерина, аджджы-аджджы
Козьяшынъда ювун сен!
Москаллер чокътан къайттылар
Башкъа тараф ёлларнен.

Маса башында бабасы
Къолларына таянгъан.
Дюнья корюльмей козюне,
Терен ойларгъа далгъан.
Чокъ фарыгъан анасы да
Къызына назар ташлады.
Козьяшларын дув-дув тёкип,
Агъырдан сёз башлады:
“А, къызым, той оладжакъмы?
Янъыз башынъда къаарь...
Киев къайда джоулды, я?
Къайда къалды къудалар?
Олар эпси Московдалар,
Барем сен де анда кет.
Анда къыдыр къоруджынъны,
Бар, Московгъа седжде эт.
Анълашылды, бир хайырсыз
Кунъде сени догъгъаным.
Бойле кунълер корьмез эдим,
Кешки сени богъгъайдым...
Сен де яныкъ корьмез эдинъ,
Бахтынъ къара олмазды.
Ах, сен яврум, гуль-чечегим,
Кунъ эвельден солмаздынъ!
Татлы мейва киби сени
Кунъ нурында осьтюрдим.
Ах, сен къызым, гогерджиним,
Манъа нелер косътердинъ...
Бар, энди кет Московынъа,
Къайнананъ да беклейдир!
Озь ананъны динълемединъ,
Бельки оны динълерсинъ.

Бар, оны сен кыйдыр да тап,
Бар, бахтлы ол сен анда.
Гидер исенъ огъур олсун,
Къайтып кельме сен мында.
Артыкъ, арткъа ёл кыйдырма
Шу узакъ улькелерден...
Амма сенсиз кимлер джыяр
Бир кунъ ола ольсем мен?
Баш уджумда кимлер агълар,
Ким такъмакълар куськюнде?
Ким калина отуртаджакъ
Мезарымнынъ устюнде?
Гуняхларын багъышла, деп,
Ким Аллагъа ялварар?..
Ах, сен кызым, тувгъан баврым...
Айды, етер... энди бар!"
Гъарип ана къаткъты яваш,
Сонъ салланды, йыктылды,
"Алла сени къорчаласын" —
Деди, сёзю тыктылды...
Бабасы да: "Кет!" — деп бирден
Янгъан ягъны дагълады.
Катерина тиз чёкерек,
Окюр-окюр акълады:
"Бабачыгъым, багъышланъыз,
Ах, нелерге огърадым!
Катрюсанъыз озъ элинен
Такъдирины догърады!"
"Багъышлавны бул Алладан,
Адамлардан — мерхамет!
Манъа эйилик истесенъ, —
Бар, ёлгъа чыкъ, тез-тез кет!.."
Кызы зорнен турды яваш,
Башыны эгип алды;
Эки къарт джампик хатада
Оксюздай олып къалды.
Тенха вишне багъчасында
Дуа этти Аллагъа.
Бир авуч тувгъан топракъны
Унутмады алмагъа:
"Тувгъан юрткъа артыкъ къайтмам, —
Такъдир мени азарлар, —
Ят ерлерде ят адамлар

Мезарымны кязарлар.
Барсын, бир авуч бу топракъ
Мезарыма сепильсин.
Аджджы-агъув такъдиримни
Барсын, адамлар бильсин...
Бильмеселер, мына бу сёйлер
Анасынынъ такъдирин!
Эй, сен Танърим, олса эди
Баш сокъмагъа бир ерим.
Эбедиен баш сокъаджакъ .
Ерим — сувнынъ тюбюдир,
Гуняхымны дуа иле
Эвлядым, озюнъ сильдир...”
Кете ёлда Катерина,
Козылер шишкен-агълагъан;
Эллеринде огъланчыгъы,
Башы шалнен багълангъан.
Чыкъты чёльге — юрек сызлай,
Артына бир айланды —
Башын эгип гонъю ташты,
Козьяшын тыялмады.
Тозлы ёлнынъ бир четинде
Ташдай къатайып къалды,
Гедже тюшкен чыкъ сувудай
Козьяшкъа тойып алды.
Козьяшындан корип олмай
Кунъ нурыны, ёлуны,
Багъырына къатты басып,
Тоймай опе огълуны.
Сабийчикнинъ ич бир шейден
Хабери ёкъ, гъамы ёкъ:
Ана коксюне тамшана, —
Башкъа шейнинъ дамы ёкъ.
Къыр арьтына къонды кунеш,
Къаш къарарып башлады.
Катерина бурулды да
Тез-тез адым ташлады.
Койде даа хайли вакъыт
Ойле-бойле дедилер.
Артыкъ, ана-бабасы
Бир шей эшитмедилер...

Бакъынъыз сиз бу дюньягъа,

Адамлар не япалар!
Бирсин багылай, бирсин соя,
Бирси озюн ольдюре...
Я, не ичюн? Алла биле!
Бакъасынъ кенъ дюньягъа,
Баш сокъмагъа ер ёкътыр
Янъгъыз къалгъан адамгъа.
Бирисине берильгендир
Сынъыры ёкъ топракълар,
Башкъасына — учъ аршынлыкъ
Дым топракълы бир мезар.
Гедже-кунъдюз биз къыдыргъан
Эйи адамлар къайдалар?
Олар ёкътыр, джойлдылар, —
Бельки кокте-айдалар!

Къысмет бармы дюньяда, —
Ким биле де, ким коре?
Я, сербестлик бармекен?
Олса, о къайда юре?
Адамлар бар, дюньяда
Алтынларнен йылтырай.
Къысмет не олгъанын бильмей,
Бай олса да къалтырай.
Не къысметли, не сербест!
Бея бастырып кельсе,
Жупаныны киелер,
Агъламагъа утаналар,
Козьяшлары иелер.
Алынъыз шу алтынларны, —
Зенгинликке батынъыз.
Тек адджы шу козьяшларны
Сизлер манъа къатынъыз.
Адджы Къысметимни мен
Козьяшларнен богъарым.
Ялынаякъларымнен
Бахтсызлыкъны ёгъуарым!
Тек шундан сонъ зенгиним,
Эм мемнюним, эм шенъим.
Тек шундан сонъ сербестликте
Урар меним юрегим!

Гедже кѡушы сес чыкѡара,
Йылдызчыкѡлар йылтырай.
Ёл четинде юмранлардан
Тазе отлар шытырдай.
Гедже ёргѡаны орьтюльди
Адамларнынъ устуне.
Кимиси яныкъ, кимиси бахттан
Ёрулдылар кунъ бою.
Ана киби эписини
Топлап гедже юкѡлатты.
Бизим Катря кѡайда экен?
Кѡайда бир сачакъ тапты?
Бельки черен тюбюнде
Ята огълу ве ана?
Бельки ешилъ чам артында
Кѡашкѡырлардан сакѡлана?
Бойле беля келир исе
Барем догѡмагѡайдынъыз,
Кѡашлар кѡара, козьлер эля —
Дюльбер олмагѡайдынъыз!
Не оладжакъ, не кѡаладжакъ, —
Беклей оны дерт-гѡамлар!
Беклей оны тозлы кѡумлар,
Беклейлер ят адамлар.
Беклей оны боранлы кѡыш...
Я, акѡайы тапылса?
Я, барып да юзь чевирсе?
Я, барып да таныса?!
Унутырды Катерина
Бутюн яныкъ белясын,
Джаным, десе, эркелесе...
Эй-вах, кѡайдан тапасынъ...

Кѡана бираз динъленейик,
Кѡана бираз беклейик...
Московагѡа кеткен ёлны
Сораштырып билейик.
Ах, о ёл пек узакъ ёлдыр!
Кенъезиме тыкѡыла.
Хатырласам о ёлларны,

Юрек-багърым сыктыла.
Бойдан-бойгъа кечтим оны, —
Кечип оны ольчедим!..
Алла сизге косътермесин, —
Мен нелерни корьмедим!
Айтсам сизге, инанмазсыз, —
Дерсиз: “Эриф уфюрте,
Эпимизге ялан айтып,
Ботен ерде баш куте...”
Догъру айтасыз, адамлар,
Лафларыма кулесиз.
Къальбим козьаш истегенин
Сизлер къайдан билесиз?
Эр кеснинъ къаарь-къасевети
Озь-озюне етеджек.
Етер артыкъ, сёзюм башкъа
Мевзу тараф кетеджек.
Шимдилик, къа, кетир бирер
Кескин детин якъайыкъ.
Гъам-кедерлер тютюн иле
Басылырмы, бакъайыкъ.
Эйиси, мен сёз башлайым,
Къардаш, мени къыйнама.
Аджеп, нелер раст кельдилер
Ёлда Катеринама.

Узангъан Киев ёлунда
Чумакълар³⁾ чокъ къатнайлар.
Пугач⁴⁾ тюркюсинден гъайры
Башкъа тюркю айтмайлар.
Расткелелер яш къадынгъа, —
Кильседен къайтамы не?
Козьлер нурсыз, чырай солгъун,
Пек кедерли корюне.
Аркъасында бош торбасы,
Таягъы сол элинде.
Урбасы да ильме-тешик,
Сабийи сагъ элинде.
Чумакъларгъа якъынлашты,
Яврун чулнен орады.
“Москов бетке ёл къайда, я?” —
Деп яваштан сорады.
“Московгъамы? Иште, будыр.

Пек узакъмы я, ёлунъ?”
“Эбет, Алла эшкъына...” — деп,
Узатты тиленч къолун.
Тиленди де санки ерге
Кирди утангъанындан.
Ах, тиленмез эди, бала
Чекишмесе ачлыкътан!

Козьяшларын юта-юта
Адымлады чабикче,
Ивасъчыкъкъа пряник алды
Чумақълар берген капикке.
Ёлджулардан сораштыра, —
Чокъ ёл бар даа огюнде.
Нидже кере геджеледи
Къораларнынъ тюрбюнде...

Корьдинъизми, эй къызлар — Катрусягъа бакъынъыз,
Аджды козяш тѣкмеге керек олды козылери.
Онынъ корьгенлерини боюнджакъ этип такъынъыз,
Пешман олманъ, алданманъыз, яландыр москаль сѣзлери.
Катерина киби сизлер янъылманъыз бир заман...
Сораманъыз: “Ошекчилер ничюн тынмайлар, аман?”
Ят эркекни хатагъа кирсетмек де пек яман...

Сонъки пешман файда бермез,
Адамлар не биледжек?
Алла кимге джеза берсе,
Олар да джеза береджек...
Ель къаякъкъа уфюрсе,
Эгилелер дуйдурмай.
Оксюзге кунеш тийсе де
Беденини къыздырмай.
Кунешни орътер эдилер,
Парылдап турмасын, деп.
Заваллы шу оксюзнинъ
Козьяшы къурмасын, деп.
Бойле къысметни онъа
Ничюн бердинъ, эй, Керем?
Къабааты не онынъ?
Адамларгъа не керек?
Токътамай агъласын, депми?..
Катерина, агълама!
Адамларнынъ къаршысында
Юрегинъни дагълама!

Сабагъадже орманларда
Козьяшыньа ювун сен.
Ай юзюньнинъ солгъаныны
Адамлар ич корьмесин.
Корьмеселер — кульмезлер,
Дерт-яныгъынъ бильмезлер.
Мерхаметсиз бу адамлар
Козьяшыньны сильмезлер.

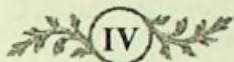
Иште, насыл бахтсызлыкъ басып келе кимерде:
Ойнады да бир москаль, Катрусяны ташлады.
Кимсе бильмей белянынъ келедзегин не ерден,
Беля баскъан адамны адамлар ич аджымаз.
“Барсын яныкъ ичинде къыз янып битсин, барсын,
Озь къадрини бильмедими, къадрсизликте янсын”, —
Дерлер, къызлар, бакъынъыз, янъылманъыз-янманъыз,
Сонъ москальни къыдырып, адын-ёлун анъманъыз!

Къайдаларда юре Катря?
Къайсы къора тюбюнде
Юкълай экен заваллы?
Даа ёл чокъмы огюнде?
Московагъа етейим, деп
Ашыкъкъанда къыш кельди.
Къар уфюрип боран турды,
Аджжы аязлар ельди.
Йыртыкъ урба, тешик чарыкъ,
Гъарип Катря къалтырай.
Кетер экен, коре огде —
Бир ярычыкъ йылтырай...
Бельки москаллер келедир,
Деп юреги буз-бузлай.
Шашкъанындан, гъарип Катря
Аякъ-эллерин дуймай.
Оглерине чапып чыкъа:
“Бельки корьгендирсинъиз,
Къайда къаракъаш Иваным?”
“Ойлесин корьмедик биз!”
Мыскъыл этип заваллыны
Шакъа эте, кулелер:
“Бакъ сен, бизим йигитлер де
Алшатмагъа билелер!..”
Бакъты оларгъа Катруся:
“Эх, сиз адам-адамлар!..
Къулакъ асма, огъланчыгъым,

Бельки огде къуванч бар.
Къыдырайыкъ, оны илле
Бир кунь ола тапарым.
Сени онъа теслим этип,
Мезарыма ятарым.”

Ель уфюрди, туфан къопты,
Аязда — буюк оке.
Катря кете эп токътамай,
Козьяшын тёке-тёке.
Кечип кетти боран бирден,
Этраф бираз тынчланды.
Катря даа агылар эди,
Лякин козьяш къалмады.
Козьяшларынен сылангъан
Огъланчыгъына бакъты.
Нефес ала, козылер эля, —
Саба чечеги санки.
Катерина тебессюмле
Йылмайды ве окюнди.
Йылан киби бир титислик
Дуйды шу анъ коксюнде.
Огге бакъты Катерина, —
Бир къаралты корюне.
Барды орман тюбюндеки
Шу хатанынъ огюне.
“Юрь, огъланым, тезден акъшам...
Барып къонакъ сорайыкъ.
Бельки эвге кирсетирлер, —
Эйиликке ёрайыкъ.
Эгер къабул этмеселер,
Къапы тюбюнде ятармыз.
Аяз эм де къою туман
Сувугъында къатармыз.
Мен олмасам, сен бир озюнъ
Геджелерсинъ не ерде?
Бельки копек ювасында,
Копеклернен бир ерде?!
Итлер сени хорламаз,
Устюнъден де кульмезлер...
Копеклер инсан дегиль, —
Яманлыкъны бильмезлер”.

Етим къалса бир копек — тапыла онъа мерхамет,
Копекни де адамлар эркелерлер, северлер;
Яхут багълы тутсалар да, бермеселер де нимет,
Ананъ къайда, бабанъ къайда? — деп эзиетлемезлер.
Бу сабийден исе сорап, батырырлар балчыкъкъа,
Кунъ бермезлер, котеклерлер, эзиетлеп чокъурлар.
Баш сокъмагъа ер къыдырса, копеклердай афырып,
Кимсин нелер тюшюнирлер, уйдуырлар-токъурлар.
Ах, сен гъарип быракъылгъан эсмер юзлю огъланчыкъ...
Дар дюньяда бир къуванчынъ — эки къара къашынъ бар,
Санъа оны да пакъыллайлар, не белялы башынъ бар...

Ешилъ дагълар этегинде
Юз йыллыкъ эменлер бар, —
Къартлар киби башын магърур,
Тик котерип туралар.
Ашагъыда — сув тыйнагъы, —
Аязларда бузлагъан.
Сув алмакъчюн ортасында
Буз тешиги окулгъан...
Булутларнынъ арасындан
Кунеш чыкъты йылтырап.
Кене бирден къопты боран,
Орман инълей къалтырап.

Ава титис, ава сувукъ,
Токътамайып ель инълей.
Санки дерсинъ бутюн дюнья
Боран сесини динълей.
Орманджы да эвинден
Тышкъа чыкъып оламай!
Боран ойле айландыра! —
Насылсынъ? — деп сорамай.
“Ама да къыш! Козъ ачырмай,
Бар бакъайым ормангъа!..
Токъта, булар кимлер экен? —
Бурюнгенлер тонларгъа!
Бельки бу талийсизлерни
Шейтан ёлдан ургъандыр?
Ничипор, бакъ, шу москаллер
Ёлун мында бургъандыр!”

“Москаллерми?” — Катерина
Дир-дир титреп башлады, —
Къайда меним тувгъанларым?” —
Тышкъа назар ташлады.
“Ана-ана, корьмейсинъми?
Усть-башлары бем-безд...”
Катерина арткъа бакъмай
Чапты тышкъа, эп аезд...
“Заваллынынъ акъылына
Москов пек синъген андже,
Эп москальни чагъырды о
Бугунъ гедже танъгъадже...”
Къар обасы, кутюклерге
Сюрюнерек чапты о.
Ялынаякъ къалса биле,
Москаллерни тапты о.
Сыра-сыра тизилишип
Ат устюнде келелер.
Къаршысында московлылар
Юрек-багърын тилелер.
Ана, сафнынъ энъ башында
Келе таныш бир сыма.
Аскер башы олса керек,
“Ваням! — дей де сес тына, —
Севдиджигим, азиз Ваням,
Къайдаларда къалдынъ сен?
Беклей-беклей, джаным сени,
Усандым ве талдым мен”.
Ваня исе къулакъ асмай,
Эшитмей эм сёзлерин...
Айдаштырып кете атын,
Тикип ёлгъа козлерин.
“Токъта, джаным, къайдаларгъа
Ашыкъасынъ бу къадар?
Мен сенинъ Катрусянъ олам,
Танымадынъ мени, зар?
Я, танымакъ истемейсинъ,
Эй, шаиним, сен мени?”
Москаль кене къулакъ асмай,
Чеке атнынъ джугенин.
“Азарлама мени, джаным,
Коресинъ, яш тёммейим.
Яхшы бакъ сен, Катрусянъым,

Истесенъ, емин этейим!”
“Айды, кет башымдан, кяхпе!
Деф этинъ бу делини!”
“Вай, бакъынъыз, мени ташлай,
Я, сѣз берген ким эди?”
“Алып кетинъ! — дедим сизге, —
Неге бакъып турасыз?!”
“Ах, не алгъа къалды башым!
Сизлер кимни урасыз?
Онынъ иле багъчаларда
Олгъан Катрюсанымы?
Онъа огълан багъышлагъан,
Солгъан Катрусянымы?
Дар дюньяда эй, севгилим,
Къачма, сеннен къалайым!
Истесенъ устюме яр тут,
Санъа ыргъат олайым...
Мен эр шейни унутырым:
Бала догъургъанымны,
Санъа ола къыз башымнен
Масхара олгъанымны...
Унутырым эписини,
Къальбинъе туз ашламам.
Мени янъгъыз ташласанъ да,
Эвлядынъны ташлама!
Ташлама сен, догъмуш баланъ
Зар олмасын атагъа!
Шимди оны корерсинъ сен...”
Чапып кетти хатагъа.
Къайтып чыкъа эв ичинден,
Онъа огълун кетире;
Козю яшкъа толуп тургъан
Етимини косътере:
“Мына, бакъ, бу — сенинъ огълунъ!..
Я, ничюн... къайда кеттинъ?
Языкъ, языкъ, озъ яврунъны
Беклемединъ, ред эттинъ...
Эй, Аллам, мен энди насыл
Яшайым бу етимнен?
Ал кетинъиз, айрылайым
Бир парчачыкъ этимден!
Ал кетинъиз етимчикни,
Бабасына беринъиз.

Эляк олмасын хорланып, —
Башчынъызгъа шай денъиз.
Огълуны о ташлар исе,
Мен де ташлап кетерим.
Барсын, бабасы да корьсин
Гъам-кедернинъ бетерин!
Огълум, сени гуняхларда
Догъурдым, козьаш акъыздым.
Энди инсаф — адамларгъа! —
Къар устюне яткъызды. —
Араштыр да тап бабанъны,
Араштырып мен талдым.”
Чапып кетти Катерина,
Баласы ёлда къалды.
Москаллер арткъа бакъмайып
Аткъа къамчы салдылар.
Бала агълай ёл устюнде, —
Адамлар тапып алдылар.

Катерина ялынаякъ
Къаргъа батып чапмакъта,
Де Иванны лянетлей о,
Де къаргъышлай такъмакътап.
Чапып барды орманчыкъкъа,
Сув тыйнагъы корюне.
Буз тешигин араштыра,
Чапа, тапа, сюрюне.
“Аллам, къабул эт джанымны,
Сен исе ал тенимни!..”
Сув устюнде пейда олды
Йири-йири алкъалар.
Сагъыр бир сес чыкъаргъан сонъ
Тынып къалды далгъалар...

Къаракъашлы Катерина
Арагъаныны булды...
Сув тыйнакъта буз ириди,
Тазе сувларнен толды.
Кучъюлю-кучъюлю еллер эссе,
Эмен терегин йыкъар.
Ана ольсе — ельден бетер:
Юреклерни гъам сыкъар.
Ана ольсе, ана-топракъ

Оны озюне ала.
Адет узыре аналардан
Бир оба топракъ къала.
Етим къалсанъ, къабирге
Барып козьяш тѣкерсинъ.
Адамлардан азап чексенъ,
Мезар ташын оперсинъ.
Я, бу гъарип етимчикке
Айтынъыз я, не къалды?
Не ананынъ мезары бар, —
Иште, бойле дерт къалды.
Козьяшындан, телюкеден
Гъайры-башкъа шейи ёкъ.
Тозлу-къумлы ёлдан башкъа
Баш сокъмагъа эви ёкъ.
Бойле къара къашлар онъа
Неге керек, — керильген?
Эбет, эбет! Танылсын деп
Бойле къашлар берильген.

Киевагъа кеткен ёлда
Бир къобузджы отура.
Къатында бош торбасынен
Къаракъаш огылан тура.
Башы эгик, козь астындан
Гъамлы бир назар ташлай.
Шу вакъытта къобузджымыз
Иисусны³⁾ йырлап башлай.
Кельген-кечкен садакъа деп
Къалач, капик узата.
Кѳргъа капик берген къызлар
Етимчикке козь ата.
Къаракъашлы къызлар шаша:
“Чыплакъ дюльбер яш дживан.
Анасы бойле къашлар берген, —
Бахт бермеге унуткъан!”
Киевагъа бир линейка
Кете, яман зын-зортлы.
Гаспадин бар, линейкасы
Къорантасынен толу.
Мына, кельди де токътады

Фукарелер алдында.
 Ивась барды эль узатып,
 Шу бичаре алында.
 Яш ве дюльбер пани онъа
 Бир-къач капиклер берди.
 Пан Ивангъа бакъып къалды,
 Бирден юзюн чевирди.
 О, бу къашларны таныды,
 Таныды эм козылерни...
 Расткетирди догъмуш огълун, —
 Алмагъа истемеди.
 “Адынъ недир?” — сорай пани.
 “Ивась”. “Гузель огъланчыкъ!”
 Атлар еринден кочытилер,
 Тоз чанъгытып кеттилер...
 Кунълик джыйгъан садакъасын
 Эсап-китап эттилер.
 Ал кунешке дуа окъуп,
 Ёлгъа тюшип кеттилер.

Шакир СЕЛИМнинъ терджимеси.

-
- 1) Никяхсыз бала догъургъан къызнынъ башыны орьтелер.
 “Орьтюлю” демек бундан келип чыкъкъан.
 2) Грице акъкъынла тюркю. Яр ўстюне яр туткъан йигитни
 зердеген къыз акъкъынла тюркю.
 3). Чумақтылар — Къырымдан туз ве балыкъ ташыгъан украин
 крестьянлары.
 ;4). “Пугач” — байкъуш акъкъынла тюркю.
 5). Диний мевзула тюркю.

ЙЫРЛА, ЭВИМ!

● Комедия ●

УЧЮНДЖИ ЛЕВХА

Саарь маали. Л ю м и н а к ъ а йнынь азбары. Оджакъта богъазынадже къоргъа комюлю бакъыр къуман, агъызындан був чыкъарып ята. Оджакъ янында фанера табакълары устюнде къаталакълангъан матрац. Онынь ортасында ёргъан иле ястыкъ. Эв саиби шу ерде геджелегени анълашыла.

Ана, энди о озю де земинликтен чыкъып келе. Аякъ уджунда юре. Корюнищи де баягъы денъишкен. Юзю таптазе тыраш этильген, сачлары таралгъан. Устюнде эски къызыл майка дегиль де, енълери чёрмеленген бем-беяз рубашке: аякларында футболджылар къуулангъан бутсалар. Спорт трикосы ерини камуфляж штаны. Эллеринде кучюк портатив радиоприемник, учъ пиала, бир гуллю чайник ве бир десте кягъыт. Буларны эписини стол устуне къоя, чайникке чай ташлай. Сонъра радиоприемникни алып, четке кете, земинликке назар ташлап ала да радионынь дёгмесини баса.

Л ю м и н а к ъ а й. Менучъ, Менучъ! Бу — Менбир. Эшитесинъми?

М е н у ч ъ (*радиосеси*). Менбир, бу — Менучъ, сени яхшы эшитем. Орталыкъта тынышлыкъ. Бутюн постлар аякъ устюнде. Меркез сокъакъ эсас дикъкъат алтында. Белли номерли машиналар корюнсе, “Тревога! сигналы бериледжек.

Л ю м и н а к ъ а й. Олар номерлерини денъиштире билелер.

М е н у ч ъ. Ойле олабиледжегини козь огюне алып, биз оларгъа яньгъыз озюмизге малюм “номерлер”, — къаранлыкъта йылтырап корюнген боявнен лекелер тюшюрдик. Экисини исе шеэрнинъ озюнде, гаражларында иштен чыкъардыкъ. Ич бир шаматасыз. Йыл девамында бир копчеги айланмаз.

Л ю м и н а к ъ а й. Яхшы, демек шимшилик эр шей планлаштырылгъан киби кете. Амма йигитлерге кене тайин-

Девамы. Башы 5-нджи санда.

ле: янларында сиягъа бенъзеген бир шейчик олмасын. Дуй-
дым — башларыны узерим! Биз о шенокларны кьюру элле-
римизнен тынчымалымыз.

М е н у ч ь. Айттым, даа айтарым.

Л ю м и н а к ь а й. Копюрлер?

М е н у ч ь. Бизге кельген копюрлернинъ эписи “игрек”
вакътыны беклей. Кереккенде опырыладжакълар. Бирсинден
гъайры. О озюмизге кереке биле.

Л ю м и н а к ь а й. Гузель. Аш-сув меселеси насыл?

М е н у ч ь. Сыйлы-соплы, сыджакъ. Вакътында келе.
Ашай-ашай ятамыз. Шеэрден не хаберлер?

Л ю м и н а к ь а й. Хабер ёкъ. (*Бираз сюкюнеттен сонъ*).
Хабер ёкъ. Даа догърусы — о олян джевап бермей. Бельки,
джевап бермеге... имкяны ёкътырдыр. Ким биле. Айды, бакъ-
армыз. Аджеле лаф чыкъса, айтабер. Амма таджикче сёйле,
диктор “тарла хаберлери” берген киби. Мында оны анылагъ-
ан махлюкъ ёкъ. Мен яйынны ачыкъ къалдыарым.

М е н у ч ь. Менбир, айып этме, мен бираз шекленем:
люминациямыз азлыкъ этмезми экен, деп.

Л ю м и н а к ь а й. Асыл да. Яблочная сарылды. Бизим
тараф сарылды. Базы гизли ёлакълар да. Бутюн бир баталь-
оннынъ артыны пиширмек мумкюн олур. Асыл шекленме.
Эбет, къулакъларыны асылтырып отурмадан.

М е н у ч ь. Менбир, даа бир сёз, достум. Мусафиринъ
бар экен...

Л ю м и н а к ь а й (*эллеринен шапылдатып балдырла-
рына ура*). Буны да къокълаштырып бильгенлер, э?! Не бир
ошекчи татарынъ бар, эй Алла!

М е н у ч ь (*онынъ пыртлазлангъанына къулакъ асмадан*).
Озюнъ бекяр адамсынъ, мусафирни исе ашатмакъ-ичирмек
дегендай...

Л ю м и н а к ь а й. Къолу-аягъы бар, истесе — пиши-
рир ашар! Эм сонъ, эй, учюнджи — тузсыз-датсыз лафла-
рынънен эфирни не къалайбересинъ шу? Шу сание сус.

М е н у ч ь (*хихилдап куле*). Неси “датсыз” экен онынъ?
Акси дегильми?

Л ю м и н а к ь а й (*ачувындан тап ырылдап йибере*).
Сен, башсыз хияр!..

М е н у ч ь. Хе-хе-хе, башлы хияр да оладыр даа, я
раббим?! Все-все, связь кончаю.

Л ю м и н а к ь а й земинлик къапысына тез бир назар
ташларкен, приёмникни сёндюре. Шу аньде земинлик баса-
макъларында Д ж и в а н пейда ола. О келинчеклерге хас
бир незакет ве эринчекликле тёпеге котериле. О шимди тып-

кыы М а р ф е киби кийинген: Л ю м и ннигъ эски штанында, онынъ мавы дамалы (клетчатый) сатин рубашке-синде, эски фуфайкасында. Амма бу джарты-джурты урба онынъ табиий гузеллигини боза дегиль де, аксине онъа янъы бир ренклер къоша, даа да джазибели эте. Оджакъ башына келиркен, былкъылдап къайнап тургъан бакъыр къумандан чайникке сув тёке, столгъа къоя. Онынъ арекетлерини гизли-ден козетип тургъан Л ю м и н а к ъ а й шакъылдап куле.

Д ж и в а н. Дженнетте еринъи корьген киби кулесинъ э, олян? Неге бойле шенъленесинъ я?

Л ю м и н а к ъ а й. Чайникке къайнакъ сув тёктинъ амма, ичине чай ташламадынъ.

Д ж и в а н. Я мен, энди сен онъа севимли ешилъ чайынъдан учъ авуч ташлагъанынъны бильмейим, беллей-синъми?

Л ю м и н а к ъ а й. (*къуванчлы насылдыр бир тааджип-ле*). Ай, сени Ельпизе! Шпион киби сергексинъ! Дикъкъа-тынъдан бир шейчик къачмай.

Д ж и в а н. Ана шайым мен иште, не япаджакъсынъ?! Сонъ... сен мени башкъа “Ельпизе” деп адландырма. Беген-мейим.

Л ю м и н а к ъ а й. Я озюнъи адынъ пек зин-зортлы. Асыл турмай тешик башымда. Тюше кете!

Д ж и в а н. Бир къыйын ери ёкъ. Дюльбер къадын ады. (*Эджелен*). Су-сам-биль. Текрарла бакъ. Не къыйын ери бар экен, сонъ айтарсынъ.

Л ю м и н а к ъ а й (*текрарлай*). Су-сам-биль. Акъи-къатен, ич бир къыйын ери ёкъ. Аксине. Оны айткъанда козюнъ огюнде сакин дерья сувы устюнде янъы ачкъан гуль саллана-саллана ялдап кеткени кевделене.

С у с а м б и л ь (*эль шапылдатып ала*). О-о, сен факъат композитор дегиль, шаир де экенсинъ!

Л ю м и н а к ъ а й. Къабартма. Меним композитор-лыгъым да, шаирлигим де третий сорт. Китайский ширпот-ребтен феркы ёкъ.

С у с а м б и л ь. Сиз, иджаткярлар, эпинъиз шойлесиз. “Мен бир капикке ярамайым”, деп тирельсенъиз, адамлар сизни аксине инандырмагъа тырышмалылар. О заман юре-гинъизге мельэм къуюла.

Л ю м и н а к ъ а й. Акъыз, бабанъ бир де бир шейлернинъ балабан бир пропессоры олгъан олса керек! Санъа тапкъан адындан тартып, санъа берген бильги, акъыл ве ираде — бунынъ ярыкъ делилидир.

С у с а м б и л ь (*шакъылдан куле*). Къайда пропессор — къайда меним бабам! Окъув девринде кечкени — учъ сыныфнен бир коридордыр. Адший токарь эди, раметли. Амма пек масал севе эди. Оларнынъ бирсинде корьген, иште, Су-самбиль адыны, алгъан манъа къойгъан. (*Бираз сюкюнеттен сонъ*). Амма, олян, пытракълы адлар мевзусыны девам этеджек олсакъ, сенинъ озюнъи адынъ да бахшыш дегиль. Не маразнынъ шейи бу — Люмин дегени?

Л ю м и н а к ь а й (*куле*). Аслында “алюмин” олмакъ керек эди.

С у с а м б и л ь. Алюмин?

Л ю м и н а к ь а й (*пиалагъа чай тѣкип, бир ютум ичеркен, сескенип ала*). Э, акъыз, сен бельки къаве истейдирсинъ? Теклиф те этмедим!

С у с а м б и л ь. Озюнъи сыкъма. Кок чай — манъа шимди там керек ичимлик. Девам эт, риджа этем.

Л ю м и н а к ь а й. Ордуда биринджи йыл хызмет эте эдим. Бир куню старшинамыз бизим взводны казарма азбарынынъ дживарына алып кетти. Анда агъач дивар тюбюнде къаланып яткъан алюминий обасына ышмар этти де: “Бу люминни бурадан алып, анаву дивар тюбюне къаланъыз”, деп эмир этти. Мен, он сыныфлы къышлакъы ахмакъ, шу ерде тилими тийип оламадым. “Бу люмин дегиль — алюмин, старшина аркъадаш!” — дедим тыкътым. Старшина шу анъ аскерлерге чевирилкен: “Взво-од, в казарму шаго-ом марш!” — деп айкъырды. Сонъра манъа чевирильди: “Этот люмин, — пармагъынен алюмин обасына ишарет этти, — перетаскаешь сам один, черножопый знаток русского языка!”

С у с а м б и л ь (*куле*). Сен о заманлар даа “не лезь поперек батьки”, деген аталар сѣзюни бильмей экендирсинъ даа?

Л ю м и н а к ь а й. Биле эдим. Амма ахмакътыкъ корьдимми, асыл даянып оламай эдим. Бара сокъула эдим.

С у с а м б и л ь. Сонъ? Старшина...

Л ю м и н а к ь а й. А, старшина. Беш тонна “люминни” башым устюнде турып, бир саат ичинде ташытты, иште, донъуз огълу донъуз! Ана ондан сонъ “Люмин” лагъабы илинди къалды манъа.

С у с а м б и л ь (*зевкъле куле*). Амма уфюртмеге уста экенсинъ, олян! Мен бу анекдотны эшиткениме энди юзъ йыл ола. Факъат онда “алюмин”, “алюминий” дегиль де, “чугуний” сѣзю къулланыла эди.

Л ю м и н а к ь а й (*кулюп, “теслим олам!” — манасын-*

да эллери коте). Во баба, во дает, а?! Меним бу уфюрт-меми даа кимсе бойле кьолайлыкънен фаш этмеген эди.

С у с а м б и л ь (*джиддийле*). Шай исе, чокъ баш кутюп отурмадан, къайдан келип чыкты бу худжур ад, айт кьой даа.

Л ю м и н а к ь а й (*субетдешининъ эеджаныны сезмеден*). Гизлемеге шей ёкъ, джаным. Садеден саде масал. Къыш-лакътa паспорт алгъанда, джаиль узбек адамы “Леман” ери-не алгъан “Люмин” язгъан. Мен буны, эбет, сонъ, эвде сечтим. Чапып паспорт столына къайттым. Банаки бильгили хади: “Э-э, не феркъы бар шуны: люмин — лёман? Бар ойна, бала!” — деди къувды мени. Инанасынъмы, шу бир арифчикни догъуртмакчюн къач йыллар чапкъаладым — бир нетиджеси! Шай да къалдым “Алюмин” адынен!

С у с а м б и л ь (*банаки эеджанындан эсер биле къалмай, ашыкъмадан пиаладаки чайыны ичип битире*). Бу вакъиада ич бир тааджипли шей коръмейим. О бизим заманда чокъ расткельген мисаллерден биридир. Мына бакъ. Сени динълерке-ним, Михалковнынъ бир масалыны, (баснясыны) хатырла-дым. Сюжети шойле. Арслан къуйругъына: “Бу — эшек”, деп язылы, астына печать басылы тахтачыкъ асалар да, “бар истеген тарафынъа кет”, деп, сыртына тепме чекелер. Арс-лан кете, амма кимге расткельмесин, кимсе онъа арслан демей, арслангъа табний иззет-уръмет косътермей. Эр кес “эшек” дее адландыра. Эм эшекке ляйыкъ мунасебетте бу-луна.

Л ю м и н а к ь а й. Э-эй, бармы-ёкъмы бу “гербовый печать” деген шей! Онынъ лекеси астында не-не джанавар-лыкълар, хынзырлыкълар япылмады бу мемлекетте, сен бильгейдинъ!

С у с а м б и л ь. Билем, эфендим, билем. Ай, шунынъ ичюн де о девлет озъ башыны озю ашады да!

Л ю м и н а к ь а й. Э, ашады. Амма озю гебермекнен, халкъларны да гъает шашмалатты. Дерсинъ, насылдыр бир буюктен-буюк, пек афыдан къурулгъан, ичи адам толу са-рай уфакъ бир ельчиктен тепренди де дёрт дивары иле эшилди, ерге ятты кьойды! Нетиджеде ичиндекилернинъ кимининъ аягъы, кимининъ эли, кимининъ белли сынды. Бизим исе, сан, башымызгъа яндырды. Запсем серсемлетти кьойды.

С у с а м б и л ь. Керчек айтасынъ. Не бир белялы баш берген экен Алла бизим татаргъа, олян, шаша-шаша къала-сынъ!

Л ю м и н а к ъ а й. Шай. (*Мөвзуны денъиштирмекчюн*).
Беляларнынъ девамы, иште, мына энди санъа токъунды.

(*С у с а м б и л ь нинъ яралангъан ерине ишмар эте*).

С у с а м б и л ь (*куле*). Бусына асыл янмайым.

Л ю м и н а к ъ а й. Демесе?! Ничюн я?

С у с а м б и л ь. Чюнки о вакъиа сеннен танышмакъ къысметини берди.

Л ю м и н а к ъ а й (*онъайтсызланып, къыскадан оксюрип ала*). Э-э, буюк бир зат тапкъан экенсинъ таныш-макъчюн!

С у с а м б и л ь. Менчюн — буюк, инан, керчек айтам.

Бу арада бирден отлар ичинде яткъан радиоприемникке джан кире. Диктор таджикче тасырдап баилай: *“Хайати мо бо хабарнигори Шумо савори ду мошин майдонхои колхози пеишгадами “Хосилотро” дида баромаденд. Таассуф, ки мех-мони аз сабаби футур рафтани купруки даръёси нуроби Шаш-ма ба бригадаи машхури шашуми ин колхоз рафта натованиданд...”* Бу текстнинъ татарджа терджимеси сананынъ ошонде ерлешкен транспортёр вастасиле субтитр шекилинде (*“бегущей строкой”*) косътериле¹.

Л ю м и н а к ъ а й (*субетдешининъ дикъкъатыны тез-тез озюне джелъп этмеге тырышып*). Бир ахмакъ приёмник!.. Кимерде ала, башлай озъ-озюнден сомурданмагъа. Кимерде тепип биле чалыштырамазсынъ!

С у с а м б и л ь (*корюнир-корюнмез кулюмсиреп*). Э-э, тааджилли приёмник. Бойлесини кыдырып тапамазсынъ...

Л ю м и н а к ъ а й (*кене лафны бурмакъ истей*). Мен не демек истейим... билесинъми?

С у с а м б и л ь. Къайдан билейим? Айтсанъ билерим, иште...

Л ю м и н а к ъ а й (*къолайсыз сюкюнеттен сонъ*). Багъышла. Мусафирни къувмакъ татар адети дегиль амма, не чаре... Сен энди ёлунъы девам этсенъ терс олмаз эди.

С у с а м б и л ь (*озюни сыкъмадан*). Ё-окъ, лафыны биле ачма, мырзам! Санъа икърар олмадым амма, алым даа пек фена. Ёл ичинде йыкълла къала билем! Ё-окъ, сен шаштынъмы шу?!

Л ю м и н а к ъ а й. Я, акъыз, айны заманда менде пек

¹ “Достлар делегациясы сизинъ хабарджиныз иле эки машинада “Берекетли” адына илери колхоз тардаларыны зиярет эттилер. Языкъ ки, олар шу колхознынъ машур атындыжы бригадасына барып оламадылар. Бунъа оларгъа терен ве бол суалы Шашма деръясы устюнде къурулгъан котюрнинъ бозулгъаны кедер этти...”

назик вазиет. Сени шимди мында кьалдырмакъ мытлакь мумкюн дегиль!

С у с а м б и л ь. Ничюн мумкюн олмасын я? Кимге зияным тие мени мында?

Л ю м и н а к ь а й (*сертее башлай*). Э-э, шу кьадын миллети бармы-ёкъмы?! Олмаз шейге илинир де джанынъы якъар!

С у с а м б и л ь (*агълайджакъ киби чарайыны сыта*). Мен тюневин санъа эшек киби чалышкъанда яхшы эдим, энди кьувасынъ, э?..

Л ю м и н а к ь а й. Факъат вайвалама, джаным янды бундан!

Отлар ичинде яткъан радиоприёмник кене джанлана. Банаки диктор “репортажны” девам эте: *“Мехмони колхози “Хосилот” бисъёр саъю керданд, ки бригадаи пешкадами ша-шумро бинанд. Бо ин максад, онхо ба рох даромадинд, бо сари купруки вайрон бергаштанд ва барои аз даръё Шашма гузаш-танд кушиши керданд. Бинед, ки яке аз мошинхо — “Чип Чероки” хоричи аз даръёи саркаши пурталотум гузашт. Мо-шини дигар дар мобайни даръё бозмонд. Саворони ба сохил баромада, ахнун бо ду нон худ ба манзил хоханд расид, зеро мошини “Чип”, интизори хеч кас нашуда, хайхо гайб зада буд...”*

Л ю м и н а к ь а й (*ихтиярына къаршы*). Ана коресинъ-ми?!

С у с а м б и л ь. Э, корьмеге не шу! Сёндир шу таджи-гинъни. Мени анъламайдыр, беллейсинъми? Насыл “делегация” акткъында лаф кете бильмейдир, дейсинъми?!

Л ю м и н а к ь а й. Нени? Кимни? Къайдан?

С у с а м б и л ь. Нени, кимни, къайдан — сонъ анъла-тырым. Шимди исе давран, “мусафирлерни” яхшы къаршы-лап алмагъа тедариклен.

Л ю м и н а к ь а й онъдан-солгъа баш саллап куле, барып, курсиге яслана, пналагъа чай тёке, ашыкъмадан иче.

Л ю м и н а к ь а й (*озь-озюнен лаф эткен киби*). Бу кьадын эвеля яралы адам эди, сонъра мусафирге чевириль-ди, энди исе, бакъсам-корьсем, командирлик япмагъа ап-азыр...

С у с а м б и л ь. Къоркъма, командирлик ерини козые-

генлерден дегилим. Амма акыйллы эмирлерни яхшы эда эткен яхшы ярдымдгы ола билем.

Л ю м и н а к ь а й (*дигер пиалагъа чай тѣкеркен*). Шай исе, мен командирим, санъа эмир этем: отур, бен иле чай ич. Мабет-мабет. Талашмагъа, чеккелешмеге не бар бизге, догърумы?

С у с а м б и л ь (*отурыркен*). Я айсе? Озюнъ башладынь мени къувмагъа. (*Козю столда яткъан кягъыт дестесине туюше*). Кель, яхшысы, тюневинки куньге екюн чекейик.

Л ю м и н а к ь а й (*балкъуртлардан къорчалангъан киби эллерини саллай*). Акъы-ыз, хатырлаттынъ да яраларымны тазерттинъ! Кунь бою аякъ устюнде, акъшам насыл тѣшекке йыкългъанымны озюм бильмейим! Башым ястыкъкъа тиер-тиймез таш киби къатып къалгъаным.

С у с а м б и л ь. Мен де.

Л ю м и н а к ь а й. Дерсинъ, огюз ерине сабангъа еккенлер де, йигирим-отуз гектар ер айдаткъанлар!

С у с а м б и л ь. Тыпкъы шай. Амма бунынъ ич бир тааджибли ери ёкъ. Учъ балабан, рыкъма-рыкъ адамнен шыплангъан автобус келип кетти, десек янълыш олмаз. Озю де, эписи тюневин кельмеге ниетленгенлерине шашам!

Л ю м и н а к ь а й (*куле*). Физикада бунъа теория вероятности, дейлер, халкъ ичинде исе — закон подлости. Къана, бакъчы джедвеллеринъе, не нетиджелерге малик-миз?

С у с а м б и л ь (*алдында яткъан кягъытлардан бирини ала*). Якъын-узакъ сой-сопынъны, умумен къандашларынъны аладжакъ олсакъ (бу сайыгъа озълери келалмагъан, мектуп яхут телеграмма ёллагъанлар да кире) — эки юзь сексен еди адамдыр.

Л ю м и н а к ь а й. Ва-ай, бакъса сен! О къадар сой-сопым бардыр, деп асыл умют этмеген эдим. Бу вакъыткъа дже къайда пысып яттылар экен, аджеба? Гъариплер. Эр бири, эбет, мында насылдыр бир ярдым умютинен кельгендир. Албу исе, меним оларгъа бир капик ярдым этмеге имкяным ёкъ.

С у с а м б и л ь. Булар не? (*Башкъа бир кягъытны ала*).

¹ "Затен "Берекетли" колхозынынъ мусафирлери онынъ алтындыжы бригадасыны мытлакъ зиярет этмек ниетинден вазгечмедилер. Бозыкъ копюрни корип керип къайткъан иселер де, тезден кене бу ерде пейда олдылар. Шашманы ядап олса да о бир ялыгъа кечмек истедилер. Эм, "Джип "Чероки" машинасында булунгъанлар бунъа малик олдылар. Ялыгъа чыкъаркен, бас акъай, огге атылдылар. Экинджи араба исе дерьянынъ ортасында тыкъылып къалды. Онынъ пассажирлери, беш адам, о бир ялыгъа ядап кетдилер не шыр-сув алда. "Чероки"де кеткен аркъадашлары артындан ашыкътылар...

Бунъа бакъсанъ, татарымызнынъ аман-аман ярысы мырза олып кечкен экен.

Л ю м и н а к ъ а й. Э-э, оны айт! Къач дане олды о “акъсуклер” я?

С у с а м б и л ь. Юзь отуз дёрт баш. Эм эписи башкъа-башкъа сойадалары алтындалар.

Л ю м и н а к ъ а й (*фюйит эттирип сызгыра*). Олян, мен беллесем, совет акимieti мырзалар табакъасыны инкишаф эттирмекчюн аз тырышмагъан экен шу етмиш-етмиш беш йыл ичинде! Гирейлер девиринде биле, чокъ олса, йигирим-отуз мырза аилеси олгъандыр, а шимди?! (С у с а м б и л ь *нинъ* элинден къгъытны ала, джедвельни козьден кечирикен, бирден шакъылдап куле). А, мына, таныш та чыкъты ичлеринден. Учъкундер Опраманов! Мен оны яхшы таний эдим. Чобанлар несилинден. Къара баджакънынъ къара баджагъы. Амма бакъ, энди мырза олгъан къалгъан! Машалла эрифке, машалла!

С у с а м б и л ь. Айтчы, Лёман эфенди, бу адамларгъа озюни мырзам, деп илян этмектен не кяр? Не макъсаднен япалар шу буны?

Л ю м и н а к ъ а й. Ильк эвеля, дигерлерге нисбетен озюни социаль мердивенде бир басамачыкъ исе де юксекче котермек истейлер. Экинджицен — мен буны эсас себеп саям — бизде эр къалпакълы озюни эм хан, эм мырза санмагъа севе. Топлашувларымызда иштирак эткен исенъ, корьгендинсінъ. Анда бу шей пек козьге чарпа.

С у с а м б и л ь. Бильмейим, мен, бельки, янъыладырым, амма эвеллери мен бойле, озюни мырза илян этмек киби къусурлыкъларны сечмей эдим халкъымызда.

Л ю м и н а к ъ а й. Бу хасталыкъ умумен мында кочип кельгенлер арасында гуллеп башлады. Хусусан, озюни зиялы сайгъанлар ичинде. Я не? Архивлер, шаатлар ёкъ, ким санъа: “Мырза экенинъни весикъалар эсасында тасдыкъла!” — деп япышаджакъ? Бойле шараитте мен ярын: “Мен Гирейлер несилинденим!” — деп чыкъсам, ким итираз эте билир?!

С у с а м б и л ь. Керекмей, джаным, къал озюнънинъ Зампатакъ несилинъде. Зиян этмезсинъ.

Л ю м и н а к ъ а й (*сонъки сёзге къулакъ асмадан*). Мен де ондан вазгечмекчюн джувургъаным ёкъ та...

С у с а м б и л ь даа бир шейлер айтаджакъ ола, амма етиштирамай: узакътан “Пат! Пат!” — этип, бир-бири артын-

дан патлавлар эшитиле, машина тормозлары тыйкылдай, насылдыр багырувлар янгырай.

С у с а м б и л ь (*кѣашлары кериле, тааджиле* Л ю м и н а к ъ а й г ъ а *чевириле*). Демек, мен илинген кѣпкѣан аддий дегиль, афгѣан кѣпкѣаны эди, шаймы? Факѣат даа барот-нен эзаланмагѣан сойы эди, шаймы?

Л ю м и н а к ъ а й (*тааджилтен пиаласы элинден тюшеяз*). Я сен... я сен буларны кѣайдан билесинѣ, акѣыз?! Десене сен де...

С у с а м б и л ь. Э, мен де. Мен де анда булундым, мен де анда сизден аз корѣмедим.

Л ю м и н а к ъ а й. Демек, сен я эмшире, я экимсинѣ, шаймы?

С у с а м б и л ь. Ёкѣ, госпиталь, санучасткаларда пысып яткѣанлардан дегилим. Мен анда энѣ телюкели нокѣтарда булундым. Джалалабад, Панджшер, Кѣандагѣар... Айны о заман шимди сиз патырдаткѣан баротлы “кѣпкѣанларны” корѣген эдим. Сизде олар “тепловые мины” дениле эди, догѣрумы?

Л ю м и н а к ъ а й (*елькесини кѣысып*). Догѣру, бу энди чокѣтан сыр дегиль. Амма сен, бу ерлерде янѣы адам, бизим мында нелер япкѣанымызны кѣайдан билесинѣ? Мен мына неге шашам! Шпионсынѣмы, не мараз?!

С у с а м б и л ь. Мен буны, эфендим, санѣа сонѣ, тынч, сакин бир вазиетте ашыкѣмадан, тантимиле анѣлатырым. Шимди исе сен озюнѣ манѣа бир шейни анѣлатса...

Л ю м и н а к ъ а й. Нени я, сора.

С у с а м б и л ь. Нени авлай бу бандитлер? Бир тарафтан, сен хазине ичюн алынѣан акѣчадан бир ша кѣалмады, дейсинѣ. Экинджи тарафтан исе, бандитлер кѣуйругѣынѣны бошатмайлар. Демек, оларда сенде пара кѣалды, деп саймакѣчюн кѣавий эсаслар бар. Шай дегильми?

Л ю м и н а к ъ а й. Шай. Башта мен озюм де буны яхшы анѣлап оламадым. Меним джебимдеки пара, нелерге, не кѣадар ишлеттим — кимсенинѣ иши дегиль, деп санып юргеним. Амма биревлер о параны капиги капигинедже сайып баргѣан экенлер...

С у с а м б и л ь (*онынѣ фикирини девам этерек*)... Сонѣ информацияны бандитлерге саткѣанлар. Я да тиишли ерлерде оларнынѣ озѣ адамлары бар экен.

Л ю м и н а к ъ а й. Шай, гѣалиба. Амма ким, насыл саймасын меним парамны, — пек янѣылгѣан. Менде акѣикѣатен бир ша кѣалмады о парадан. Сонѣки сексен бинѣ

долларны Истанбул банкасына ёлладым, амма озюми ады-
ма дегиль.

С у с а м б и л ь. Ана энди эр шей айдынлашты.

Л ю м и н а к ь а й. Буны сыр туткыаным, балларгъа
сур... насыл шу? — суприз олур, деген эдим.

С у с а м б и л ь. Насыл балларгъа? Бала-чагъам ёкъ, деп
нидалагъан сен дегиль эдинъми? Я къачып юргенинълер-
денми?

Л ю м и н а к ь а й. Э, найтасынъ шу, акъыз! Баллар
дегеним — тюневин таныштынъыз да! — Эльдар-йигитнен
Эльмар.-къыздыр. Олар манъа мында тувгъан балларымдай
олып къалдылар. Келеджек сене мектепни битирелер. Мен
айыргъан парагъа истеген ерлерине кетип окъуй билерлер,
деп тюшюнген эдим.

С у с а м б и л ь (куле). Тюневин эски къадынынъ: “Озю
штансыз, биревлерге мырза олып корюнмек истей!” — деп
багъырыкълагъанлары керчекми, не мараз?!

Л ю м и н а к ь а й. Асыл да. Бу параны бу балларгъа
мен бердим, деп асыл саймайым.

С у с а м б и л ь. Я ким айсе?

Л ю м и н а к ь а й (аягъынен ерни тепе). Мынаву
къара, мынаву топракъ берди. О пара берди, о да тувгъан
балларыны окъувгъа ёллады, демек мумкюн. Я мен... мен
исе... посредник... онынъ эмирини эда эткен къулым ве факъ-
ат!

С у с а м б и л ь, башы насылдыр хаялларнен забт, Л ю-
м и н а к ь а й г ь а тикилип, къатып къала. Шу анъ
сюкюнетни бозмакъ истегендай, узакъта кене “пат-пат” да-
вушлары янгъгырай.

· Мен беллесем, бу патырдагъанлар — анаву джаяв кеткен
сойлары олса керек. (*Турып барып, приёмникни элине ала,
дѣгмесине баса*).

Алѐ, Менучъ, бу меним, Менбир. Эшитесинъми, айт.

М е н у ч ь (*радио бир хырылдап алгъан сонъ*). Менбир. Бу
— Менучъ. Сени яхшы эшитем. Ишлер шай: “Чероки” дѣрт
копчеги патлагъан алда, эндекке тыкъылды. Ята. Ичиндеки-
лерни якъалап, подвалгъа къападыкъ. Неге огърагъанлары-
ны аля даа анълап оламайлар. Яралары хавфлы дегиль. Факъ-
ат ботинкалары, штан балакылары ильметешик олгъан. Цир-
кке бенъзейлер.

Л ю м и н а к ь а й. Яхшы. (*Радиодѣгмесини баса*). Алѐ,
Менэки, Менэки, эшитесинъми?

М е н э к и (*сеси*). Эшитем, Менбир. Къапкъангъа беш

къян тышти. Йигитлер шимди олар не алда, не алемде бакъ-алар. Занымджа, джиддий зарарлангъанлары ёкъ.

Л ю м и н а к ъ а й. Амма сакът олунъ. Къабаатсыз кимселер тышмесин даа къапкъанларыныызга.

М е н э к и. Сенкидай сойлары, демек истейсинъми? Пек фенамы шу ёкъсам?..

Л ю м и н а к ъ а й. Сус, ахмакъ. Амма тилинъ бар э?! *(Ачувен радионы сёндюре, С у с а м б и л ь г е къабаатлы тавурда)*. Бу бизимкилерине аш-сув берме, бир-бирини чим-чип алмакъны бер.

С у с а м б и л ь *(куле)*. Я шикъетленгейдинъ даа! Къувсам да кетмей, джанымы якъты, деп. Эм керчекни айткъан олур эдинъ.

Л ю м и н а к ъ а й. Ёкъ, мен энди сени къувмайым. Аксине. Бутюн сырларыны ачмагъанынъдже мындан бир адым биле атмазсынъ. *(Шу анъ недир “тюр-лю-лю-лю!” — деп онынъ сёзюни боле. Л ю м и н а к ъ а й кёйнундан телефон дестесини чыкъара. Дживаннынъ тааджипленгенине дикъкъат этмеден)*. Алё, динълейим. Э, меним, Люмин акъанъ Зампатакъов. Олян, Султан, сен къаерлерде гъайып олдынъ шу? Сагъсынъмы? Мен сени къыдыра-къыдыра диним айдалды! Москвагъа? Василисаны къыдырыпмы? А-а... Сонъ, таптынъмы? Хабери ёкъ экен? Я бу манъа къылын-гъанлар? Озь башына? Яхшы тертип экен айсе оларда! Э, бизге докъузы кельди. Не, тийменъиз? Ана санъа акъыл! Биз тиймейик, олар тийгенини беклеп отурайыкъ, шаймы? Ё-окъ, ойле ягъма олмаз. Олар бастырып кельдилер, не макъсаднен кельгенлерини биз билемиз: докъузыны да яхшы эзгелеп, къапаттыкъ. Яталар. Василисаларына керек олсалар, кельсин алсын кетсин. Озьара бильген кубресини ашасынлар. Амма бизге токъунмасынлар. Башкъа кере бетер этермиз. Шай да айт оларгъа. Мында не вакъыт келеджексинъ? Ярын? Яхшы, кельсенъ мытлакъ кир. Айды, хоп. Э, Василисанъыз-гъа менден селям айт. “Старик сказал, — де, — что ты хреновый командир и говенный воспитатель. Что он в другое время и в другом месте разжаловал бы тебя в рядовые и не доверил бы тебе даже чистить нужники!” Айтарсынъмы? Айт, айтмасанъ йигит саймам сени, бакъ! Айды, яхшы, сав бол, корюшкендже. *(Телефон дестесининъ къапагъыны япа, стол устуне ташлай, дживангъа чевириле)*. Эшиттинъми? Иляве керекми?

С у с а м б и л ь. Эшиттим. Илявенъ керек дегиль. Сен Султаннен — яш татар мафиозынен сёйлештинъ. О бутюн бу дубараны токътатмакъчюн *(элинен бана патырды эшитиль-*

ген тарафкъа ишмар эте) дигер группа лидери Василисанен лаф этмек керек эди. Амма бу къалпазан Москвагъа кеткен экен. Султан онынъ артындан давранмагъа меджбур ола. Сеннен телефон багъы узюле. Бу арада Василисанынъ группасы экиге болюне. Бири — сени абрамакънынъ тарафдары, дигери, лидерининъ эмирисиз буны япмагъа батынмай. Биринджисинде пек атик йигитлер топлангъан, гъалиба, мында бастырып келелер. Амма оларны сенинъ адамларынъ яхшы къаршылап алалар.

Л ю м и н а к ъ а й (кулюп, эллерини кере). Болды, болды! Ер тюбюнде йылан къыбырдагъанын да биле экенсинъ. Мен энди сенден къоркъуп башладым, акъыз! Бу къадын джадымы, тылсымджы обурмы, не мараз, деп!

С у с а м б и л ь. Къоркъма. Ич бир тылсым ёкъ. Факъат информация. Ве онынъ эсасында этрафлы тефтиш.

Л ю м и н а к ъ а й. Шай олса керек. Айды, мен бунъа зытланмайым. Чюнки шимдилик бизге къаршы олмагъаныны сезем. Энди шай япайыкъ. Сен мында отуруп тур. Мен барып, бир-эки кило эт, одыр-будыр алайым. Йигитлерге зияфет бермесек олмаз, яхшы чалышты гъариплер.

С у с а м б и л ь. Анда бир йигитлер дегиль эди, занымджа?

Л ю м и н а к ъ а й. Э, керчек. Араларында Марфе де бар. Акъайы Степашканен. Оларны да сырадан къалдырмамыз, эбет. Бундан гъайры, анаву подвалдакилерни де бир бакъмакъ лязим. Яхшымы?

С у с а м б и л ь (баш къакъа). Отъмек алма. Унынъ, ягъынъ бар экен, мен сен кельгендже къатлама азырларым. Токъта, мен шимди санъа чанта чыкъарырым. Акъчанъ естерлими?

Джевап беклемеден, чапып земишликке кирип кете. Л ю м и н а к ъ а й онынъ артындан бакъып къала. Ара кечмеден С у с а м б и л ь къайтып чыкъа. Элинде балабан базарлыкъ чантасы ве озъ ридикюли. Ёл бою оны ачып, ичинден бир къач долларгъа бенъзер пара чыкъара. Айып этме, мен зияфетке озъ иссеми тѳлемек истейим. Мен мында яттым-турдым, ашадым-ичтим, баягъы баш куттим. Энди зияфетте де иштирак этеджек олгъан сонъ...

Л ю м и н а к ъ а й (къачмагъа тырышып). Бар акъча, бар! Утандырмаса шу адамны, акъыз!

С у с а м б и л ь онынъ итиразына бакъмадан, джебинне параны тыкъа, елькелеринден алып, ёл тарафкъа бура ве, итек-

легендай, алып кете. Л ю м и н а к ъ а й олды оладжакъ, кырылды баджакъ, деген киби эль салларкен, чыктып кете. С у с а м б и л ь бир къач вакъыт онынъ артындан бакъып тура, сонъра азбаргъа къайта, ридикюлинден апаву Султаннынъ телефонына бенъзер, амма ондан да кучюк телефон дестеси чыкъара. О якъ-бу якъкъа бакъына берип, номерни тизе, лаф этип башлай.

С у с а м б и л ь. Алло, Джон? Хай ду ю ду...

Шу арада онынъ сесини радио вастасынен эшиттирильген терджиме сеси бастыра. Бу сес сексениджи сенелери пек мот, бир чокъ Америка киноларыны (боевиклерни) терджиме эткен, пек чокъ адамларгъа тапыш манкъаджа терджиман сесине такълид эте.

Т е р д ж и м а н (*“инглиздже сёйлешелер”, деп иляве эткен сонъ*). Алло, Джон, сенсинъми? Мераба. Коресинъ де, сагъ-селяметим. Эр шей еринде. Аваленъни эда этгим. Бутюн арекетлер планымыз муджиби кечти. Санъа бильдириледжек хаберлерни экиге больмек мумкюн. Яхшы-къуванчлыгъа ве яман-кедерлиге. Къайбирсинден башлайым? Къуванчлысынданмы? Биз тешкерген адам айны сен беллеген адамдыр. Акъикъый ады Лёман. Бабасынынъ ады Абду-джелиль, анасынынъ — Меръем. Эписи сен беллегендай. Сой-ады — Зампатакъов. Бойле сойад татарларда гъает аз экен. Ёкъ исабы. Мен аселет компьютерден кечирдим. Шек-шубесиз, бу сен къыдыргъан адам, Джо. Не дейсинъ? Къуванасынъ? Мен де. Тебриклеим сени. Не вакъыт келирсинъ? Бугунъ учасынъ? А, ёлдам десе, самолёттан лаф этесинъми? Анълашылды. Энди яманына кеч дейсинъми? (*Сейирджилер, С у с а м б и л ь ридикюлинден явлукъ чыкъаргъаныны, чырайы сытылгъаныны, агълап башлагъаныны, козылерини явлукънен сюрткенини корип туралар*). Яманы шунда ки, Джо, мен бу Зампатакъкъа севда олдым! Не япаджагъымны бильмейим... Бу къадын тамамиле чылшыргъан, дее билесинъ... Ёкъ? Не япмакъны билесинъ? Айт, бильсенъ! Не? Не... той? Ана санъа акъыл?! Къартайгъанда — той! Адамлар не дер? Я Люмин... Лёман озю не дер? Бу эриф бомба киби бир шей: тынч ята да биле, бирден гюмбирдеп патлая да биле (*агълай*)...

Шегъ, рок-эн-ролл шекилинде музыка янгъгырап башлай.

Перде эне.

ДЁРТЮНДЖИ ЛЕВХА

Кунь сонгуна агъып бара. Кене Л ю м и н а к ъ а й нынъ азбары. Амма энди о бизге башкъа ракурста корюне. Дерсигъ, онынъ сол кошеси ичери, сана ичине 5—6 метр къадар джылышкъан. Бу денъишов нетиджесинде участканынъ онъ кошесинде ерлешкен, эвель факъат бир кенары корюнип тургъан эвнинъ дивары энди бутюнлей козь огюнде. Бу — тааджипке ляйыкъ дивардыр. О эр кеске малюм тола, ракушечник дегиль де, баштан-устъкедже коңделен яткъызылгъан шишелер вастасынен къалангъандыр. Шишелернинъ бир сырасы агъызынен тышкъа догъуртып пекитильген, экинджи сырасынынъги — сыртыле. Бу шишелер ичинде чешит ренкли лампачыкълар гизленгендир. Ондан гъайры, экинджи сой сыраларнынъ базы ерлеринде резелер (петли) ве пружиналар вастасыле узун-къыска, 8—10 см. кенишликте агъач парчалары ерлештирилген. Бу агъачыкълар ачыкъ агъызлы шишелерни де ачкъан, де къапаткъан клапанлардыр. Клапанлар исе борумда (подвалда) ерлешкен махсус рычаглар вастасынен (белли музыка алетин орган киби) арекетке кетирителер. Дивар къаршысында, элинде ноталаргъа бенъзеген языларнен толу ресим блокноты туткъан Л ю м и н а к ъ а й долана. О де къагъыткъа, де шише сыраларына бакъа, элиндеки къалемини дирижёр киби ойнатып, мыдырдана, базада къагъыткъа насылдыр къайдлар эте. Азбаргъа эеджаплы алда Э л ь м а р чапып кире.

Э л ь м а р. Эмдже, Люмин эмдже!

Л ю м и н а к ъ а й. Хайырлы къаза, къызым?

Э л ь м а р. Хайырлы, эмдже! Сабахтан меркезе баран эдим. Метеостанциягъа кирдим. Олар бугунъ биз беклеген ель келеджегин айттылар!

Л ю м и н а к ъ а й. Афферим къызыма! Шахсий синоптиклерим де энди буны хабер эткен эдилер.

Э л ь м а р (*тааджипле*). “Шахсий синоптиклеринъиз”? Ким олар, эмдже?

Л ю м и н а к ъ а й (*о ер - бу ерини косытереркен*). Яраларым, къызым, Афгъан излери. Ава денъишмеге ниетлендими, агъырып сигнал берелер.

Э л ь м а р. Озюмизи синоптигимиз бар экен, мен исе олары шеэрде къыдырып юргеним!

Л ю м и н а к ъ а й (*куле*). Э, Сейдамет акъанънен (*къомшу азбаргъа ишмар эте*) бир бюрочыкъ ачсакъ фена коммерция олмаз эди.

Шу анъ сокъакъ тарафтан гитара данъгъырдысы, М а р ф е нинъ “Шу Ялтадан таш юкледим!..” — деп йырлагъан сеси эшитиле, бираздан озю де пейда ола.

М а р ф е. Олян, Люмин, ярым окъкъа къоярым, дe-сенъ, санъа бир шей айтарым.

Л ю м и н а к ъ а й. Ярым окъкъа къачмаз. Айт айтаджагъынъны.

М а р ф е. Шимдики заманда информация деген шей алтын фиятында, мырзам. Ярым окъкъа къоярым, деп сѣз берсенъ, айтарым.

Л ю м и н а к ъ а й. Айды, къоярым. Амма эвде бир ютум ичимлик ёкъ. Барыны тюневин къултыллалтып битирдинъыз.

М а р ф е (шенъ суретте). Олмаса — олур. Сен сѣз берсенъ — ете.

Л ю м и н а к ъ а й. Бермеге бердим амма, санъа даа чокъ беклемек керек олур.

М а р ф е (*даа да шенъ тавурда*). Аслы да! Яры сааттен мында мына бойле къадар (*элинен богъырдагъыны кескендай этип косътере*) бол ичимлик олур.

Л ю м и н а к ъ а й. Бильмем, коктен энсе...

М а р ф е. Арабада келир. Корерсинъ... (*Артыкъ сыр тутмагъа сабыры этишмей*). Сусамбилъ бикенъни тюкянда корьдим. Би-ир ящикъ ракъы, коньяк, виски, мартини, шарап, бильмем даа нелер сымарлады. Алып кельмекчюн машина къыдырып къалды...

Л ю м и н а к ъ а й (*чырайы денъишип*). Олмайджакъ шей. Не кереккен экен бу онъа?

М а р ф е. Мен де шаштым, сорасам, тойгъа азырланам, деп кульди. Амма турышы-юрюши, бутюн арекетлери гъает джиддий эди.

Л ю м и н а к ъ а й. Ёкъ анасынынъ кёры! Айтаджагъынъ бумы эди?

М а р ф е. Ёкъ, бу сѣз келими. Айтаджагъым — энъ муими: бугунъ сенинъ елинъ келеджек! Сердце, тебе не хочется покоя...

Л ю м и н а к ъ а й. Сус! Не айтаджагъынъны бильсем, ярым окъкъагъа тюшмез эдим. Мен о ель не вакъыт келеджегини та былтыр биле эдим.

М а р ф е. Агъыздан чыкъкъан сѣз — къафестен къачкъан къуштыр! (Стол башындаки курсилерден бирине яслана, гитарасыны дынъгъырдатаркен, Высоцкийнинъ къарыкъ сесине текълид этип, йырлап башлай).

Анем де десем, анем ёкъ!
Бабам да десем, бабам ёкъ!
Къалдым да гъурбет элдеринде,
Алынъ да недир, деген ёкъ!

(Йырыны бирден токътата, четте мугъайып, кедерли алда сигар думанлаткъан Люмин акъ ай гъа тикиле). Не къояны къачкъан авджыдай турасынъ, эфендим? Ярым окъкъа юткъызгъанынъа янасынъмы?

Люмин акъ ай. Э, таптынъ манъа янмагъа шей! Сен не вакъыт мени ярым окъкъагъа тюшюрмегенсинъ?!

Марфе. Я неге янасынъ-куесинъ айсе?

Люмин акъ ай. Ким? Менми? Неге янайым-куейим экен? Асыл да!..

Марфе. Мени ахмакъ беллеме, мырзам! (*Къопайчланып*). Мен эр шейни корьген-бильген психологдырым. Хабериме къуванмакъ ерине, байылды къалдынъ, бирев сезмейдир, беллейсинъми?

Люмин акъ ай. Ки-им, менми?

Марфе. Сен, сен. Кель санъа бир шей айтайым. (*Дивар къаршысында ноталарнен огърашкъан Эльмаргъа козь ташларкен, Люмин акъ айнынъ къулагъына нелердир фысылдай*).

Люмин акъ ай (*тааджип ве эеджанле*). Сен шаштынъмы шу, акъыз?! Кимге керек мендай папаз?!

Марфе. Мен буны онынъ санъа бакъышларындан, мунасебетинден аныладым. Бакъ, агъызынъны ачып отурма! Ишинъни билип тут!

Санагъа Эльдар чапып кире.

Эльдар. Эмдже! Люмин эмдже!

Люмин акъ ай (*энди чырайы баягъы ачылгъан алда онъа къаршы чыкъа*). Не бар я, балам? Сен де ель келеджегини айтаджакъсынъмы?

Эльдар (*онъдан-солгъа баи саллап*). Ёкъ, башкъа... Келеджеклер башкъа...

Люмин акъ ай. Даа келеджеклер бар, десе!.. Кимлерге кереккен экенмиз кене?

Эльдар. Кене анаву зыпкынлар олсалар керек. Бир “Волга” толу мордалар” Манъа шимди баллар велосипедше келип хабер эттилер... Энди Яблочнаядан кечкенлер... Ондан эвель исе Грушевая, Сливовая, Персиковая, Айвовая, Алычоваядан...

Люмин акъ ай (*сабыры тюкенип*). Етер, етер. Амма

мейва базары ачтын! Кельселер, айып та олса, перцоваягъа огъарлар (*белли ерине козь ташлап косътере*).

Э л ь д а р. Султаннынъ сёзлерине инандыкъ та, бутюн постларны алып ташладыкъ, ёкъсам...

Л ю м и н а к ь а й. Кедрленме, балам. Бунда Султан-нынъ къабааты ёкъ. О даа яш, аджыз, дюньянынъ къач буджакъ экенини бильмей. Адамлары исе тыпкъы матрёшка экенини де! Тыштан бир корюнирлер, ичте исе даа къыркъ тюрю!

Шу анъ сокъакъта машина гыйкъылдап токътагъаны, та-сыр-тусыр къапылары ачылып япылгъаны эшитиле. Азбаргъа шляпалы, узун этекли плащлар кийген, кениш ве ялпакъ мордалы учъ адам кырил келе. Оларынъ ортасында сачлары къыс-къа тыраш этилген, садедже кийинген мазаллы йигит адым-лай. Оларны М а р ф е гитарасыны балта киби башы узьре котерген, Э л ь д а р земинлик къапысы артында яткъан лескерни эллерине алгъан, Э л ь м а р исе тола ярысыны котерген алда къаршылайлар. Л ю м и н а к ь а й бойле “сиялангъаны” ёкъ. Елькесини ойнатып, онълап аларкен, арслан юрюшиле кельгенлерге къаршы чыкъа. Олар исе бойле къаршылавны корип, токътайлар. Сюкюнет баягъы девам эте. Ниает, сабыры тюкенген М а р ф е гитарасыны къылыгътай ойнатып, “Ки-ия-у!” айкъырыгъынен огте атыла. О гитарасыны энди шляпалыларнынъ бирисининъ башына эндиреджекте, санагъа эки тарафтан С у с а м б и л ь ен С у л т а н чапып кирелер. С у с а м б и л ь аджеде арекетле М а р ф е ни токътатмагъа етиштире. С у л т а н исе кельгенлерге бакъаркен, “Олмайджакъ шей!” дегендай баш саллай, амма эр ити-малгъа къаршы, Э л ь м а р гъа якъынджа ер алып, Л ю м и н а к ь а й киби амансыз котекке азыр ола. Кельгенлернинъ учю неге огърагъанларыны анъламадан, о якъ-бу якъкъа бакъыналар. Дёртюджиси исе буюк меракъле де Люмин акъайгъа, де Э л ь м а р гъа бакъа, — сонъкисинден козь узип оламай.

С у с а м б и л ь. Токътанъыз, мусульманлар! Бу кельгенлер душман дегиль — досттырлар!

Л ю м и н а к ь а й (*онъа чевирилirken, кинаеле*). Айт, фалджы, айт, сенинъ бильмегенинъ ёкътыр!

С у с а м б и л ь. Айтаджакъым фал дегиль. Керчек, акъикъаттыр!

1-н д ж и ш л я п а л ы (*кинаеле*). Какой же татарин так гостей встречает, а, товарищ Зампатаков? Человек (ма-

заллы *яшкъа назар ташлап ала*) специально из Америки прилетел к вам, а вы?!

Л ю м и н а к ъ а й (*кулюп*). О-о, уже и из Америки?! Мало было из бывшего эсесера! Скажите ему: двести семьдесят восьмым будет. У нас строгая очередь. Если бы он был даже негром (*мазаллыгъа ышмар эте*) и то бы не пролез без очереди. У нас тут и своих негров хватает.

2-н д ж и ш л я п а л ы. Вы что-то не так поняли, товарищ Зампатаков. Этот господин прибыл сюда для того, чтобы...

Л ю м и н а к ъ а й. Корреспондент, что ли? (*Мазаллыгъа чевирилиркен*). Но комментарий, сэр. Их бин никс шпрехен ни дойче, ни инглиш, ни францозиш парле-марле!..

3-н д ж и ш л я п а л ы. Вот дундук татарин, а?! Ему такое счастье привалило, а он придурится не знамо как!

Л ю м и н а к ъ а й (*онынъ шляпасыны бир чекип, бурнына къадар кийсете*). Сам дундук! Посмотрел бы я, как бы ты себя повел, если бы к тебе набежало сотни людей, надеясь хоть на какую твою помощь, а ты ничем им не можешь помочь, ничем! Потому что и сам голоден как крыса, и гол как сокол!

С у с а м б и л ь. Лёман, джаным, санъа не олды я, зындырдан къуртулгъандай ташланасынъ эр кеске!

Л ю м и н а к ъ а й. Бу сенинъ ишинъ дегиль, джасус ханым! Экиюзлилернен алып-береджегим ёкъ!

С у с а м б и л ь (*агълайджакъ алында*). Я мен не япкъ-аным? Динълесе эвель адамларны! Ондан сонъ мени де анъларсынъ! (*"Айт", дегендай, 2-н д ж и ш л я п а л ы гъа ышмар эте*).

2-н д ж и ш л я п а л ы. Я из Крымского правительства, Пал Палыч. Этот товарищ (1-н д ж и ш л я п а л ы ны *косътере*) юрист, адвокат. (*Учюнджисине назар ташлай амма, таныштырмай: бундан онынъ не ерден экенини анъламакъ мумкион*). Мы сопровождаем вашего племянника Джона Зампатакшейна по просьбе госдепартамента США.

Л ю м и н а к ъ а й (*таякъ ашагъандай тепрене*). Племянника?! Зампатак... Зампатакшейна? (*Эджанле Джонгъа чевириле*). Ду... сен... йуи Зампатакшейн?

Д ж о н (*ниает тильге киреркен, темиз татар тилинде*). Шай, эмдже, мен Зампатакълар несилинденим. Бабам сизинъ уйкен агъанъыз олмыштыр. Ады Шукрий эди. Тыпкъы сизинъ нусханъыз. Копия! Мен исе Джаферим. Бу — эзанле къокългъан адымдыр.

Л ю м и н а к ъ а й. Тувгъаным! Шукрий агъамнынъ тюсю! Джафер балам!

Яш ве къарт бир-бирине сарылалар. Сюкюнет чёке.

С у с а м б и л ь (2-н д ж и ш л я п а л ы г ъ а). Теперь вы можете возвращаться в город. Считайте свою миссию выполненной.

1-н д ж и ш л я п а л ы. Но я не объявил еще Зампатакову, что он получает многомиллионное наследство в Соединенных штатах...

С у с а м б и л ь. Думаю, Джон и сам сумеет это сделать. А вам большое спасибо за хлопоты. И извините за неприятные минуты недоразумения.

2-н д ж и ш л я п а л ы (*опкели тавурда*). Извинить-то мы извиняем, конечно...

С у с а м б и л ь. И Джон, разумеется, компенсирует их. В долларах. Еще мы вам на банкет, конечно, пришлем пригласительные.

Сонъки сёзлерден гъает мемнюн Шляпалылар, токътмадан баш саллап, арткъа чекилелер.

Санада учъ группа асыл ола. Л ю м и н а к ъ а й иле Дж о н - Дж а ф е р де къучакълаша, де кулюшелер, де нелернидир къызгъын музакере этелер. Э л ь д а р, С у л т а н ве Э л ь м а р дигер группаны тешкиль этелер. Амма Э л ь м а р, акъранлары янында турса да, не оларнынъ лафларыны эшиткен, не озълерини корьген алда. Янъы бир атешле толу козьлерини Дж а ф е р ден узюп оламай. Сёз сырасы, о йигит де ара тапты, Э л ь м а р гъа тикиле, дерсинъ, онынъ юрегининъ ич-ичлерине далмакъ истей. Бу арада “ишсиз” къалгъан М а р ф е фырсааттан файдаланмагъа тырыша. Чабикликле 3-н д ж и Ш л я п а л ы г ъ а янаша, онынъ башына “Данъ-нъ!” — эттирип гитарасынен ура. Ш л я п а л ы тез-тез шляпасыны онълай, ич бир шей олмагъаны киби, аркъадашлары артындан чапып чыкъып кете.

С у с а м б и л ь. Эй, Марфе, не бир агрессив шейсинъ сен я, акъыз! Не урдынъ о адамны тургъан ерде?

М а р ф е. Сен онынъ “тургъан” ерини билъсенъ эди! Бу пич нелер япмады манъа мени татаргъа къаршы сексот япмакъчю! Яблочная самостройкины да боздырткъан одыр! Шимди мен ондан азчыкъ олса да, акътыман алшым, иште!

С у с а м б и л ь. Шай исе, машалла, яхшы япкъансынъ!

М а р ф е (*баш саллай, сонъра элинен ишмар этип, оны якъынджа кельмеге давет эте*). Акъыз, яхшы анъламадым, анаву бюрократ насылдыр миллионлар акъкъында санды-ракълады... Не демек истеди я о бунынъле?

С у с а м б и л ь. Ачыкъ-айдын айтты да шу, акъыз! Лёмангъа мирас, — “наследство” къалгъан, деп.

М а р ф е. Люминге? Миллионлар? Гривна, рубледе?

С у с а м б и л ь. Насыл гривна, насыл рубле олсун Америкада, акъыз, чердагъынъа не айтайым?! Долларларда!

М а р ф е. Ва-ай... (*Алдан кетезя*). Нидже джумадан доллардыр бу я?! С ума сойти! Миллионер Люмин Зампакъон!

С у с а м б и л ь (*куле*). О акъчалар, достум, чемоданларда сакъланылмай. Исте, оларны бар, де, исте — ёкъ, де.

М а р ф е (*кене тюрлене*). Бу не дегенинъ я, джаным? Акъча деген шей я бар, я ёкъ! Третьего не дано, дейлер бизде.

С у с а м б и л ь. Догъру. (*Онынъ янына отура*). Умумен алгъанда, о акъчалар бар, эльбет. Амма олар не ерлердедир пысып ятмайлар да, чалышалар. Яни, чешит муэссисе, ишханелерге темель берген экенлер, оларнынъ дамарларында къан киби акъа, чапа-чапкъалайлар... бирге он, онгъа юз, юзге бинъ къошмакъчюн ишлейлер.

М а р ф е. А чокъмы... бу муэссисе, ишханелер?

С у с а м б и л ь. Баягъы бар. Чешит фирмалар, завод-фабрикалар, устаханелер... нешриятчылыкъ саасы...

М а р ф е. Барем, бир устаханечикни мында кочюргеидилер!.. Бельким, бизлерге де кучючик-кучючик иш тапылыр эди...

С у с а м б и л ь. Акъылгъа яткъан фикир. Амма энди бойле шейлер хусусында янъы босс, Лёман бей, баш ёрмакъ борджлы.

М а р ф е. О шай япам, десе, бу огълан, Джон-Джафер не дер?

С у с а м б и л ь. Не десин? Къуваныр. Озь пайыны о энди чокътан алмыштыр. Шимди эмджеси не десе, эбет, акъыллы суретте, Джо онъа эль тутар, ярдым этер.

М а р ф е (*бирден денъиширкен*). Токътачы, акъыз, я сен бу Джонны, онынъ ишлери хусуста бойле тафсилятлы нереден билесинъ, я?

С у с а м б и л ь. Айтты да севимли достынъ Люмин бей: “джасус ханым”, деп, эшитмединъми? Эм акъикъатен мен ЦРУ-нынъ бир чокъ месулиетли вазифелерини эда эткен адамдырым.

М а р ф е (*чырайы тамамы иле денъишин*). ЦРУ? Шпионка?

(Огюнде джанлы адам турамы, видеомасалыны анъламакъюн, онынъ о ер-бу ерини тутып бакъа).

С у с а м б и л ь (*онынъ бу аркетлеринден къытыгъы келе, къыкъырлап куле*). Къоркъма, джаным, эписи ЦРУ хадимлери, совокларнынъ мийине къуюлгъан киби, копюрлер патлаткъан, поезд рельслерине миналар ерлештирген, яхшы совет адамларыны яман ёлгъа салгъан вахший джанаварлар дегиллер.

М а р ф е (*эп озюне келалмадан*). ЦРУ шипиёны — балалар багъчасынынъ тербиеджиси, демек истейсинъми? (*Истерика алында шакъылдап куле*).

С у с а м б и л ь (*онынъ бетини эки эли арасына алып, озю тарафкъа чевиреркен*). Ёкъ, акъыкъатен, балалар багъчасында горшок-моршок ташымакъ вакъыты дегиль эди. Анаву баскъынджылар (Л ю м и н ге *ишарет эте*) бутюн бир мемлекетни якъып-йыккъан маальде...

М а р ф е (*серт алда*). Токъта. Люминни асыл баскъынджы демек мумкюнми, акъыз? Сен онынъ Афгъангъа насыл барып тюшкенини билесинъми?

С у с а м б и л ь. Насыл олса да. Баскъынджылар ордусында хызмет эттими, оны ким саймакъ мумкюн?

М а р ф е. Эльбет, шай да фикирлемек мумкюн. Амма меселенинъ башкъа тарафы да бар. Мисаль, мен Люминни анда насыл алып кеткенлерини озь козылеримнен корьген эдим...

С у с а м б и л ь. Эм керчектен, насыл этип я? Сен Къырымда исенъ, о, бильмем, не ерлерде...

М а р ф е. Бабаларымыз яхшы дост эдилер. Бир-бири-мизге сыкъ барып-келип тура эдик. Къартлар кечинген сонъ да биз анбанени девам эттирдик. Люмин о заман Ташкентте яшай эди. Амма къайсы апайынен — хатримде дегиль...

С у с а м б и л ь (*озючюн меракъсыз бир шейни сорагъан тавурда*). Асыл къач апайы олгъан эди шу Люмининъизни?

М а р ф е. Ким сайып юрген оларны? Амма апай миллети Люминге балкъурт шекерге япышкъан киби япышатургъан...

С у с а м б и л ь. Па-адумаешь, тоже мне “Шекер!” Айды, девам эт масалынъны.

М а р ф е. О сене оларгъа бармагъа меним невбетим кельген эди. Барып чыктым, лаф-сёз, туда-сюда... Апансыздан араба къапы огюне эки ешилъ машина келип токътады. Бир енгиль, бири устю брезентле къапавлы юк ма-

шинасы. Енгильден дёрт арбий чыкты, экиси, майорнен капитан, ичери кирдилер, экиси, эллеринде автоматлары, тышта кялдылар.

С у с а м б и л ь. Я бу не маразнынъ иши? Джинаетчини якъалагъан киби?

М а р ф е. Ана, мен де шуны айтмакъ истейим! Ичери киргенлер Люминге: сен резервдеки арбийсинъ, тез азырлан, ветан менфаатыны кьорчаламагъа кетеджексинъ, дедилер. Он беш дакъкъа ичинде алды чыкты кеттилер.

С у с а м б и л ь. Демесе?! Къайда, ничюн, неге экенин де айтмадылармы?

М а р ф е. Ёкъ, озюмиз де бильмеймиз, дее агъыз къаптылар. Факъат бизге таджик, туркмен, озьбек тиллерини яхшы бильген резервджилер кереклер, дедилер. Сонъ корьдим: анаву юк машинасынынъ ичерси шойле бичарелернен энди толу экен.

С у с а м б и л ь. Анълашылды. Олардан эм терджиман, эм аскер сыфатында файдалангъанлар, шаймы?

М а р ф е. Ана энди озюнге кельдинъ, акъыз. Керчекни таптынъ. Я сен озюнге анда нелер къыдырып юрьдинъ?

С у с а м б и л ь. Биз Афгъанда анавулар (Л ю м и н г е ишарет эте) бербад эткен къышлакъ ве шеэрлер эалисине ашайт-иляджлар етиштирмекнен огъраша эдик. Амма булар бунъа да кедер этмеге тырыша эдилер. О заман биз аддий гуманитар хадимлер, элимизге силя ала, аскерлерге чевириле тургъанмыз.

М а р ф е. Бундан хуляса, сиз Люмин иле баррикада-нынъ эки, къарамакъаршы тарафында булунгъансыз?

С у с а м б и л ь. Тыпкыы шай. Люминлер — озьлери истепми, зорбалыкъ алтындамы, не исе де — совет девлети ве онынъ къоманданлыгъы эмирине бинаен афгъан халккыны урып-йыкъмагъа, тиз чёктирмеге тырыша эдилер, биз исе о инсанларгъа имдат бермеге, маддий ве маневий ярдым косътермеге тырыша эдик.

М а р ф е (бираз хаялгъа даларкен, куле). Амма уфюртмеге уста экенсинъ, акъыз! Ичкенге де бенъземейсинъ. Бельки, наркотадан азчыкъ аткъандырсынъ?

С у с а м б и л ь (ачувлана). Мен анда башым узре гитаралар ойнатып юрьдим, беллейсинъми?! Мына бакъ.

(Оджакътан бир къач къып-къырмызы кьор ала, оларны авучында сыкъыт баягъы тура. Сонъра быракъа, оджакъ четине тизильген толалардан учюни ала, бири устюне бирини тизеркен, “Я-ях-х!” — деерек, элининъ четинен ура: толалар парча-кесек олар). Истесенъ, озюнге де бир-эки приёмчик косътерейим...

М а р ф е (*эллери ни саллап*). Ё-ё-ё, джаным, керекмей! Инандым санъа! Амма даа бир шейлерни анълап оламай-ым...

С у с а м б и л ь. Мисаль? Нени я? Айт.

М а р ф е. Бутюн лафынъ-сёзинъ, адды-арекетинъ боюнджа сен аддий татар апайысынъ. Амма бунынъле бирге ЦРУларны, Америка миллионерининъ бутюн ишлерини билесинъ, Афгъан дженкинде де иштирак эттим, дейсинъ. Бу насыл ола я, умумен сен Америкагъа насыл барып чыктынъ?

С у с а м б и л ь (*буюк бир яныкъле кулюмсирей*). Э-э, бу узун бир масалдыр! Айтаджакъ исенъ, кыркъ гедже — кыркъ кунъдюз де азлыкъ этер.

М а р ф е. А сен кыскадан, озегини айт къой.

С у с а м б и л ь. Кыскадан... Самаркъандда яшай, университетте чалыша эдим. Кырымтатар арекетинде актив иштирак эте, четэль радиоларына интервьюлер бере, материаллар ёллай эдим. Органлар, эльбет, бундан къутурдажакъ алында эдилер. Бир тутып къапаттылар, экинджи кере, учунджи... Срок берип оламадылар... Сонъ, бир гедже, топлашувдан къайткъанымда тутып урдылар, мийимни сарсыттылар, элимни сындырдылар (*билегини косътере*). Башкъа сефер машинанен бастырдылар, аз къалды ольмедим. Ондан сонъ анъладым: олар мени я лагерлерде чюрютмек, яхут арам ольдюрмеге къаст эткенлер. Мына сизге, дедим! (*Пармакъларынен иши ишарети ибарет этип косътере*). Алдым, бир чуфутнен келиштим — парагъа эльбет! — фиктивный брак яптым, виза алмакъчюн чокъ эзиедлерден сонъ, онен Израильге кетем, деп, эсэсерден чыктып кеттим.

М а р ф е. Машалланъ бар, э, акъыз!

С у с а м б и л ь. Э-эй, омюр меджбур этсе, инсаннынъ къолундан чокъ шейлер келе экен...

М а р ф е. Сонъ?

С у с а м б и л ь. Сонъ... четэльге тюшкен сонъ чуфутчыкънен ёлларымыз айырылды. О Израилине кетти, мен исе Америкагъа. Башта, эльбет, баягъы кыйналдым. Сонъра ватандашлар диаспорасыны таптым, олар яхшы ярдым эттилер. Ондан гъайры англиз тилини бильгеним файдалы олды, “Свобода”, “Голос Америки” радиостанцияларында чалышып башладым. Эсэссер Афгъангъа къаршы дженк башлагъан сонъ сабырым тюкенди, мени анда ёлланъ, деерек, чешит тешкиятларгъа, адамларгъа мураджаат этип башладым. Эм чала-чала ишлерни уйдурдым...

М а р ф е. (*аджынып*). Чокъ шейлер корьген экенсинъ, гъарибим...

С у с а м б и л ь. Кеткенде, энди бу диярларны, халкымы артыкть корьмем, деп ойлагъан эдим. Шукюрлер олсун, янъылгъан экеним. Перестройка башлады, бир-эки кере келип кеттим... Сонъ даа эки кере Джоннен. Зампатакъны кыдырдыкть. Чюнки мирас онъа кечкенине беш-алты йыл олгъан экен...

М а р ф е. Я бойле юргенлеринъе къоджанъ не дей?

С у с а м б и л ь. Ёкъ къоджа не дее биле? Бирси бар эди, та Самаркъандда... Энди эвленецжекте оны да алды къапатты, лагерьде ольдюрдилер... Ондан сонъ, иште, кысметим ачылмады...

М а р ф е. Алла берсе — ачылыр. Шимди бар, бутюн манъа сёйлеген тарихынъны анаву совет агрессорына да айт. О сенинъ арекетлеринъни анълап оламагъаны себебинден пек ачуалы юре. Амма биль: мен санъа онынъ сырыны ачам, бакъ, мени чакъма! — о сени севе!

С у с а м б и л ь. Демесе?!

М а р ф е. Тыпкыы шай. Хатринъде олсун: яхшы информация ичюн сенден ярым окъкъа!

С у с а м б и л ь (оны кзучакълап оне). Мен санъа ярым окъкъа дегиль, эйкель къоярым!

М а р ф е (янагъыны сюрте). Башыма ураджаммы о эйкелинъни?! Эйиси, дегенимни яп!

С у с а м б и л ь. Яхшы, джаным, яхшы, дегенинъдай олур!

Бу арада Л ю м и н а к ъ а й Д ж а ф е р н е н субетини битире, онынъ омузыны къакъып, “Бар, анавларнен таныш”, дегендай яшлар тарафкъа ишмар эте. Д ж о н барып, оларнынъ группасына къошула, Л ю м и н а к ъ а й исе къадынлар яшына келе. О гъает хошнут, дудакъларындан тебессюм арынмай.

Л ю м и н а к ъ а й. Мына бугунъ, Марфе бике, акъикъатен буюк зияфетнинъ еридир. Барып джемаатны давет этмеге азырсынъмы?

М а р ф е (пионерлердже салют этеркен). Делу Ленина, Сталина, Люминия всегда готова!

Шу анъ Л ю м и н а к ъ а й нынъ назары ерде парчала-нып яткъан толаларгъа тюше. Чырайы бирден деъгъише. Ерге чёкелеп, тола парчаларыны алып, буюк аджыныкъле бирер-бирер козьден кечире, келерли баш саллай.

Л ю м и н а к ъ а й (*Марфеге*). Сенинъ ишинъми?

М а р ф е (*озюни анъламагъангъа салып*). Насыл иш я? Санъа не олды? Сание ичинде буюктен-буюк фаджиагъа огърагъан адамгъа бенъзединъ къалдынъ?!

Л ю м и н а к ъ а й (*"Ай сени!" — дегендай онъа эль саллап, Сусамбильге чевириле*). Сизде анда, Америка-ларда, насыл бильмейим амма, бизде бу толаларнынъ бир данечиги учъ гривна тура. Яхшы чиленгирнинъ кунълик къа-занчы исе дёрт гривнадыр.

С у с а м б и л ь (*къабаатлы тавурда*). Бгъышла, Лёман, мен буны тюшюнмегеним...

Л ю м и н а к ъ а й. Мында эр кельген учер тола сындырып кетсе, янгъан экен чырагъымыз!..

М а р ф е (*гъает ачувланып, пармагъынен Л ю м и н а к ъ а йгъа окътала*). Буны ким миллионер, дер? Бу мил-лионер дегиль — копеечник! Сенинъ Сусамбильни "эр кель-ген", деп саймагъа не акъкъынъ бар?

Л ю м и н а к ъ а й (*бир аз къачыргъаныны анълап башлай*). Мен бу манада демедим... Умумен... миллионерлер биле капик къадрини бильмек кереклер, демек истедим. Акси алда штансыз къалырлар...

М а р ф е (*киссесинде къармаланып, бир къач демир акъча чыкъара, такъ этип стол устюне къоя*). Мына толаларынъ-нынъ парасы. Ал да — тынчлан. Штанынъ еринде къала-джакъ.

Л ю м и н а к ъ а й (*буюк бир тааджипле М а р ф е ге тикиле*). Акъыз, Марфе, санъа не олды? Миллионер мен дегиль, сен олгъансынъ, гъалиба! Сени бильгенимден берли джебинъден пара чыкъкъаныны биринджи кере корем!

М а р ф е (*озь къылмышындан озю утангъан киби*). Тюне-винден фундаментке акъча топлап башлагъан эдим...

Л ю м и н а к ъ а й (*параны алып, джебине ташлай*). Яхшы ниет — яры мал, дегенлер, Марфе ханым. Бу акъ-чанъны ёкъ демей алам: оны музейге, этнография ве тарих музейине теслим этерим, къысмет этсе.

Учеви бир-бирине баягъы бакъып туралар, сонъра насыл-дыр эмирни эда эткендай, шакъылдап кулюп башлайлар.

С у с а м б и л ь. Сонъ, Лёман бей, Джафернен таныш-тынъыз. Бегендинъми оны?

Л ю м и н а к ъ а й (*къопайчланып*). Илък эвеля, бу дюньяда Зампатакъларны бегенмеген тапылырмы?! Дигер

тарафтан, о манъа миллион-миллион долларлы мирас кетиреджек те, мен оны бегенмейим, э?! Таптынъ адамыны!

С у с а м б и л ь. Джон санъа анда кетип, ишлерни ресмийлештирмек керекеджегини айттымы?

Л ю м и н а к ь а й. Айтты. Мадам керек экен — кетерим, эльбет. О ишхане-муэссиселер не алдатар, зиян кетирелерми ширкетке, келирми — корьмек-биямек керек.

С у с а м б и л ь. Яхшы къараргъа кельгенсинъ, эфендим. Америкагъа баргъанынъ файдасыз кечмез, беллейим. Къырым ичюн де...

Л ю м и н а к ь а й. Эсас тюшюнджем де шу. Андан мында, ишханелер ачмакъчюн инвестиция кетирмек планым бар. Эльбет, бир нешриятчыкъ та ачмакъ керек олур, газет-журнал дегендай...

С у с а м б и л ь. Буны эшитти, Джон аман давай бизнес-план, дер.

Л ю м и н а к ь а й. Десин! Мен о планны бир акъшамда азырлар ташларым! Факъат... (С у с а м б и л ь ге *сынавчан назар ташлай*). сен... сен ярдым этсенъ...

С у с а м б и л ь (*елькесинден буюк агъырлыкъ тыгъырып тюшкендай чырайы ачыла*). Эльбет ярдым этерим! Не къадар десенъ...

Л ю м и н а к ь а й. Эр даим... Меслеатчим, меслекдешим, таянган къаям олурсынъ...

С у с а м б и л ь астки дудагъыны тишлеп, козылерини юма, “разым” манасында баш саллай.

М а р ф е. Шимди бени бурадан кеткеним эйи, гъалиба...

Онъа кимсе джевап берип етиштirmeй: ава бирден бозула, къаранлыкълаша, тёпе-тёпеден кельген ель “У-у-у!” — деп ала. Шу къурулмагъан орган сеси киби сеслер эшитиле.

Э л ь м а р (*меракълы субеттен вазгечип*, Л ю м и н а к ь а й *тарафкъа чана*). Эмдже, елинъиз кельди. Люмин эмдже! Напайыкъ?

Л ю м и н а к ь а й (*буюк эеджанда*). Корем, балам, корем! Не япаджакъмыз, дейсинъми? Нотатарны ал да, подвалгъа чапынъыз!

Э л ь м а р н е н Э л ь д а р я н ы э в тарафкъа чапып,

козьден гъайып олалар. Д ж о н Л ю м и н а к ъ а й гъа
якъынлаша. Янында — С у л т а н.

Д ж а ф е р. Эмдже! Аньламайым. Не ола я?

С у л т а н. Люмин акъай, айтынъыз, ярдым керекми?
Не япайым?

Л ю м и н а к ъ а й (банакы эеджанле, экисине). Сабыр,
йигитлер, сабыр! Тур да динъленъыз!

Ель эп увуддай, амма тертипсиз суретте яньгыырагъан му-
зыка алетлерининъ сеси эксиле, олар белли бир шекиль алып
башлагъанлары сезиле. Къомшу азбардан С е й д а м е т нинъ
сеси эшитиле: “Люми-ин! Кельди узунаякъ, кельди-и! Бас аванъ-
ны, олян, бас! Бутюн дюнья титресин!” (Одъжакъ янындан
рупорыны алып, багъыра). Динъле, Сейдамет достум, динъле!
Шимди чалар! Сагъыр да, эшитмеге истемеген де — бутюн
дюнья эшитир! (Дирижёр киби эллерини саллай). Бас, эвим,
йырла, эвим, вакъты кельди, агълат-ойна эльни!

Къалабалыкъ давушлар ичинден къавал сеси арынып чыкъа,
онъа кемане зиль тутта, адам юреги ургъандай давул гупильдеп
башлай, апансыздан энген къаранлыкъ ичинде яньгы эвнинъ
диварында чешит ренкли чыракълар янып-сёнип ойнайлар.
Чешит сес берген алетлер исе эп тертипке кирелер, кет-кете
къудрегли музыкагъа чевирилип башлайлар. Бу музыка белли
халкъ макъамларынынъ синтезидир: онынъ ичинде тойларда
къаршылав, “Къайтарма”, “Боран” — не десенъ! — онынъ
аэноклери бар. О эм эп къуветлеше, къудретлеше. Башта пеге
огърагъаныны аньламагъан Д ж о н юругъыны сильтеп: “Е-
е-с!” — деп багъыра, сонъра эмджесини къучакълай.

Д ж а ф е р. Вери велл, эмдже! Аджайип! Буны корь-
мекчюн океанлар кечип кельмек бир шейдир!

Л ю м и н а к ъ а й (козьяшларыны тутамадан). Къуш
киби чёп ташыдым! Таш кетирдим! Отьмек киби газетагъа
сарып тола кетирдим! Шише джыйдым! Буны корьгенлер
кульдилер, мыскъылладылар! Бомж, дедилер! Мусорщик,
дедилер! Акъылдан азгъансынъ, дедилер! Мына энди бакъ-
сын-корьсинлер! Динълесинлер! Йырла, эвим, йырла, чал,
ойна!

Бир саниеге токъталып алып, музыка яньгы кучъ иле девам
эте. Азбаргъа инвалид арабачыгъыны тыгъыртып, С е й д а м
е т кирип келе. Онъа кимсе дикъкъат этмей. Музыканы

динълеркен, Се й д а м е т башта онъа башыны ойнатып зиль тута, сонъра бутюн вуджудынен. Джансыз аякълары да апансыздан джанланып башлайлар: буны Се й д а м е т нинъ озю де сезмей, дерсинъ, шай да олмакъ борджлы. Шойле, ойнаркен, о яваш-яваш аякъкъа къалкъа, арабачыгъыны четке итеп ташларкен, ортагъа чыкъа, ёргъун алда исе де, ойнап башлай. Буны коръген Л ю м и н а к ъ а й достуны къучакълай, бир айландырып, ерге къоя. — Санъа джан кирди э, къарт папаз! (Кулелер). Шай да олур, деген эдим, хатринъдеми?!

Се й д а м е т. Бу макъамлар олюни тирильтир, достум, олюни! Паралич не оларгъа?!

Д ж о н (багъырып). Буны ким... (эв тарафкъа ишмар этеркен, эллерини ойнатып қосътере) идаре эте?

Л ю м и н а к ъ а й. Эльдар! Эльмар! Рычагларнен (эллеринен рычаглар насыл арекетке кетирилъгенлерини қосътере).

Д ж о н. Компьютер къоймакъ керек, компьютер! Ярын кетиримиз. Акъмесджитте къаланып яталар олар.

Л ю м и н а к ъ а й. Не керек о? Эльдарнен Эльмар бу ишны яхшы беджерелер! Мыкъдай! (Баш пармагъыны қосътере).

Д ж о н. Я мен Эльмарны Америкагъа алып кетмеге истейим!

Л ю м и н а к ъ а й (шаша). Не? Америкагъа? Нищюн?

Д ж о н. Мен онъа... э-э... эвленмек къарарына кельдим.

Л ю м и н а к ъ а й. Во даёт, а! Саниени бедава гъайып этмей экен бу американ! Я, олян, бу сенинъ къарарынъ. Эльмар озю не дер? Онынъ йигити бар эди де, гъалиба... Эльдар...

Д ж о н. Эльмар разы, эмдже. Сорадым. Эльдар исе башкъасыны севе экен...

Л ю м и н а к ъ а й. Ай сени, къырымтатар американы! Вақытны файдасыз джоймай экенсинъ! Акъикый Зампатакъсынъ! Бизлерде де къаш-козьге бакъмакъ деген шей ёкъ эди!

Д ж о н. Энди проблэма ана-бабасында... Олар разый олсалар...

Л ю м и н а к ъ а й (куле). Олян, америкалы миллионер. Зампатакълар несили къудалыкъ этеджек те, олар къыз бермейджекми?!

Энди Д ж о н оны къучакълап айландыра, янагъындан опе, Се й д а м е т ке къошулып, учевлешип оюшны девам этелер.

(*Четте тургъан Султангъа*). Эй, мафиоз, етер четте къатайып тургъанынъ! Кель, ойна бизнен! Мадам Эльмар Америкагъа кете экен, планларны денгъиштирмек керскеджек. Истейсинъми, олян, Эльдарнен Истанбулгъа кетмеге? Берабер окъурсыз...

Султан. Бу ойле къолай япылгъан шей дегиль, Люмин эмдже...

Люмин акъай (*ойнай-ойнай*). Эбет къолай дегиль. Амма чареси бар. Мен санъа Эльмаргъа адагъан парамны берерим. Разы ол. Мафиянъдан эп бир чыкъаджакъ къартоп ёкъ. Бойле айын-оюнлар яхшылыкъкъа алып бармай. Эйиси бар, окъу, сенден яхшы юрист олур: омюрни ичинден билесинъ. Сонъ озюмизнинъ компанияда хызмет этерсинъ.

Султан. Бойле локъатаны ким къачырыр, Люмин эмдже?! Султан ойле ахмакълардан дегильдир! (Оларгъа къошулып, ойнап башлай).

Люмин акъай (*ойнай-ойнай Сусамбилъге якъынлаша, оны ортагъа чеке*). Я сиз не турасыз, келинлер! Кель, эфсане къызы, кель, гузель, ойна! Марфе-е, давай!

Амма Марфе бу арада озюни янгъгъыз дуйса керек, еринден къыбырдамай. Чалгъы-оюн эп къызып бара. Санагъа дёрт-беш яшлы бала колеминде ешилъ шише къучкълагъан, тааджипке ляйыкъ айыныкъ алда Степашка кирип келе.

Степашка. Не пойму, свадьба тут или еще что? Дядя Люмин! Я свои долги принес! (*Шишени косьтере*).

Люмин акъай (*онъа козь къымып, баш къакъа*). Молодец, сынок, бросай в холодильник!

Степашка. Не влезится. Лучше выпить. (*Гъурурле*). Знакомый летчик с неба сбросил, на парашютике, ма-аленьком таком (*косьтереджек олып, джебине дала. Ондан явлукъ чыкъа*). Нет, не это. (*Кене къармалана. Бу кереси де парашют ерине башкъа шей чыкъа: гульгули апай трусиги*). И не это...

Марфе. Къана, къанаа, бу “парашютик” санъа къайдан кельди? (*Къакъып трусикни ала, оны оян — бу ян чевирип бакъа, къокълап та коре*). А, озюмки экен! (*Ачувсыз та-вурда*). Но я же их Дусъке из Сливовой подарила?!

Степашка. А я обратно забрал. Совсем заелась твоя Дусъка! Стакан самогонки пожалела. Я и забрал обратно. Может, толкнем кому...

Марфе. Тогда спрячь получше, а то потеряешь. Хоть изредка нюхать будешь.

С т е п а ш к а. Не потеряю! Эй, дядя Люмин, может, выпьем, если есть какой повод?

М а р ф е. Люди добрые, глядите! Наш Степашка хочет выпить не просто так, а по по-во-ду!

С т е п а ш к а. А ты думала! Что мы, пьяницы какие, алкаши, что ли?!

Л ю м и н а к ъ а й. Есть поводы, Степашка, много поводов! И, Бог даст, их еще много будет! Давай, ойна, джигит, бас, бабасыны!

Ойнагъанларгъа М а р ф е н е н С т е п а ш к а да кьошулалар. Музыка эп кьудретлешип бара. Сана ве зал рен-кли ярыкъкъа баталар.

Яваш-яваш перде эне.

ЖЫРЫМ ШИИРЛЕРИ

● ЧЕРКЕЗ-АЛИ

КЪОЛУНЪНЫ ОПЕЙИМ

Бугунь байрам мусульманлыкъ умметинде,
Кель уяйыкъ саф Ораза намазына.
Нефисинъни тыйып бугунь хызметинъде,
Разы ол сен кысметинънинъ энъ азына.

Бугунь байрам мусульманлыкъ алеминде,
Бинъ яшасын бу мубарек адетимиз.
Азиз достум, ёкътыр ич де элем менде,
Бер къолунъны олсун артыкъ къальблер темиз.

Бугунь байрам мусульманлыкъ дюньясында,
Кель, сен достум, къуртулайыкъ кяфирликтен.
Бозгъунлыкълар батсын гунях дерьясында,
Тёвбе этип вазгечейик куфюрликтен.

Бугунь байрам мусульманлыкъ топрагъында,
Саф-саф олып уяйыкъ биз седжедемизге.
Нимет толсун Кырымларнынъ отрагъында
Урьметимиз артсын баба-дедемизге!

Бугунь байрам мусульманлыкъ джианында,
Келинъиз къол тутушайыкъ куле-куле.
Ич бир кимсе айрылмасын яш джанындан,
Бир-бирмизге къан душманлар олсакъ биле.

Бугунь байрам меним ана-Ватанымда,
Муаббетлик бизим халкъкъа анджакъ ляйыкъ.
Киббарлыкъны унутайыкъ бугунь танъда,
Кель, къардашым, берабер къол тутушайыкъ!

Бугунь байрам бизим догъмуш Ана-Юртта,
Джамилерде эзан сеси янъгырасын!
Бу байрамдан ич бир мумин къалмаз артта,
Эвсизлерге юрт хайырлап мумлар янсын!

Бугунь байрам ябанджылар сукълансынлар,
Миллетимнинъ чин къардашлыкъ Бирлигине!
Акъкъымызны бермегенлер утансынлар!
Зорлукъта да халкъ къальбининъ урылюгине!

Бугунь байрам азиз халкъым ёлда къалдынъ,
Эй, миллетим, ёлларында сув сепейим!
Зор-беянен мензильни сен къолгъа алдынъ,
Бугунь берчи къолунъны бер, мен опеим!

1997, февраль, Акъмесджит.

АЙТЫНЪЫЗ, НЕ ОЛУР БИЗИМ АЛЫМЫЗ?

Яшайыш, ал-эхвал кунь-куньден терс кетсе,
Инсанлар эджельсиз дюньясын терк этсе,
Къазанчынъ, айлыгынъ тек “килькагъа” етсе,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Инсангъа иш берген заводлар япылса,
Рыскынъ тек базарлар ичинде тапылса,
Виджданынъ, намусынъ акъчагъа сатылса,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Къанунсыз яшавлар кериге эп кетсе,
Акъсызлыкъ акълыны темельден тепретсе,
Акъылсыз акъыллыгъа акъыл огретсе,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Сюргюнден кьайткьанлар бир юва тапмаса,
Эвлери янгьанда кьомушлар чапмаса,
Ишке деп кеткен зат эвине кьайтмаса,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Хырсызлыкь, чапкьынлыкь кунь-куньден чокьлашса,
Ихтиядж, арзулар селлердай эп ташса,
Кьальблерде сёнмейджек алевлер туташса,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Сой-соплар, дост-эшлер куньлешип кин тутса,
Кьаст этип душмандай темелин кьурутса,
Пара деп, урьметни, сайгьыны унутса,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Кьырымлым, деген зат адеттен чет юрсе,
Домузнен сыйланып гизлиден зевкь сюрсе,
Кьырымны бийсинмей озюне ят корьсе,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Мен мусульманым, деп дин-иман кутьмесек,
Арамнен эялнынъ феркьына етмесек,
Бабалар-деделер ёлундан кетмесек,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Козь юмып сокьурджа севгисиз эвленсек,
Урф-адетлермизни унутсакь, тюрленсек,
Бир миллет оларакь мензильден эп энсек,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Бисмилля демеге кяфирден утансакь,
Танърыны тек мушкюль алларда танысакь,
Тёвбеге кельмесек, кимерде янъылсакь,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Абдестсиз, таретсиз намазгьа кьошулсакь,
Ибадет этем деп шейтангьа тез уйсакь,
Арамлар ичинде биз арам яшасакь,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

Бу суаль эр кеске, джевабын тапмасакь,
Азаплар ерине дюгюнлер япмасакь,

Озь хусурымызны биз баштан атмасакъ,
Айтынъыз, не олур бизим алымыз?

1995, январь, Къабурчакъ кою.

УЯН ЧАТЫРДАГЪ, УЯН!

Къоркъма миллетим, шашма, абдырама,
Къарышса да дюньямыз, эм адамлар.
Сонъу хайырдыр, къасеветке далма,
Эр бир дертнинъ озюндже дерманы бар!

Заман кельди, къырылдынъ, айырылдынъ
Ана юрттан, эвляддан не багъынъдан.
Бинъ эзилеп, бинъ кере къайырылдынъ,
Узакъ тюштюнъ догъмуш Чатырдагъынъдан.

Эбет, эбет, бизим Чатырдагъымыз,
Ватанымнынъ къавий арман диреги.
Бизлер онъа санки ипсиз багълымыз,
Миллетимнинъ дерсинъ чатал юреги.

Бу эбедий сагълам арман дирекке,
Омюр-билля биз садыкъ къаладжакъмыз.
Саврулсакъ да бизлер узакъ-эрекке,
Къайтып кене онъа сарыладжакъмыз!

Чюнки о бизим сюргюн къырымларнынъ
Чектигине эбедий бир шааттыр.
Халкъны юрттан къувгъан бу мельунларнынъ
Бетине “шап” тюкюреджек бир заттыр.

Башымызгъа кельген нидже беляны,
Достум олсанъ, Чатырдагъдан бар сора,
О сёйлемез санъа ич де яланны,
Онда къырымларнынъ юреги ура.

Чатырдагъ коръди танъда эр бир койден,
Къырымларнынъ магърап сюрюльгенини.
Чатырдагъ коръди бинълернен эджельден
Сонъра халкънынъ къайта тирильгенини.

Чатырдагъ кене хатырлатмакъ истей
Кенди улу Чобан-заделерини...

Корьмей нефретимден патлайцжагъым, дей
Шеит кеткен баба-деделеримни.

Чатырдагъ деди: меним азиз халкъым,
Чатырдагъсыз бир ерде яшап олмаз.
Къайтыр манъа, менимле булур акъкъын,
Акъсыз аизарлар кимседе къалмаз!

Къырым меним асыл ватанымдыр деп,
Эджельсиз кеткенлернинъ эсабы ёкъ!
Къырымджа лаф эткенни гизли эплеп,
Дюньясындан отькеннинъ эсабы ёкъ!

Эбет, бизимдир бу гузель тувгъан иль,
Уян Чатырдагъ, уян энди, олды...
Къырым деген асыл миллетинъни биль,
Укъукъсыз яшавдан чырайы солды.

Бу хорлукълар бир кунъ енъиледжектир,
Къалкъарлар аякъкъа бизим къырымлар!
Душманнынъ башы да эгиледжектир,
Чюнки онынъ тюкенмез айыбы бар!

Темелимиз бизим Къырым илинде,
Сарсылмаз Чатырдагъга ошайджакъ!
Халкъ къонушыр экен къырым тилинде,
Чатырдагъ киби эбедий яшайджакъ!

1997, апрель, Акъмесджит.

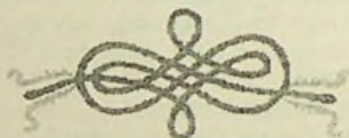
НЕСИЛИМ

Несилим,
Меним къараман несилим,
Кель бир дакъкъа
Дертлешейик экимиз.
Кель бир дакъкъа
Бир-бирмизге сесленип,
Къонушайыкъ
нелер, нелер корьдик биз...
Падишанынъ энгенини,
Къош чыракълар сёнгенини,
Инсанларнынъ, моминлернинъ

Озь дининден дёнгенини.
Я о колхоз, совхозларнынъ,
Халкъ истемез теббирлернинъ,
Зор белянен тикленгенин.
Къаршы чыкъкъан койлюлерге
“Халкъ душманы” адын такъып
Койлеринден айдалгъанын,
“Эки огюз” екесинъ деп,
Кулак сайып Уралларгъа,
Сибирлерге ёллангъанын...
Эписини айтмагъа
Сёз булалмай бу тилим,
Нелер, нелер корьдик биз
Меним гъамлы несилим!
Несилим,
Меним джесюр несилим,
Къанлы отуз едилерде
Ат ойнаткъан джеллятларны,
Къабаатлы, къабаатсыз,
Айырмагъан кесатларны,
Инсанларнынъ акълы, акъсыз,
Башына кельген фесатларны,
Койде экин къаравулы
Олып юрген яш затларны
Халкъ душманы эсап этип,
Къуршунларгъа тизгенини,
Бала-чагъа оксюз къалып
Эвсиз-баркъсыз юргенини,
Эписини озь козюньнен
Бир инкъарсыз корьдинъ сен!
Несилим,
Меним отькюр несилим,
Душманларны парчаларым,
Ватанымны къорчаларым,
Деп дженклерге кирдинъ сен.
Еньишлерге ирдинъ сен.
Дженктен къайтып эвлядынъны
Сюргюнликте корьдинъ сен.
Зорлукъларда джан талашып,
Ят ишлерге тез алышып,
Миллетинъни къорчаладынъ,
Меним отькюр несилим,
Шанынъ иле шан сакъладынъ,
Меним джесюр несилим!

Несилим,
 Меним джумерт несилим,
 Сен эр кеске къапы ачтынъ,
 Миллет, урув айырмадынъ,
 Инсанпервер, мераметли,
 Пек медений эди адынъ.
 Садыкълыгынъ, достлугынъны,
 Анъламады "Агъамыз".
 Эляк олды сюрдюнликте
 Къартлар, бала-чагъамыз.
 Ана тилинъ мыскъылланды
 Къырымджа окъуялмадынъ
 Ашшаландынъ ве чайналдынъ,
 Аят зевкъы сюралмадынъ,
 Ойле исе несилим,
 Озь ёлунънен кет бугунъ,
 Миллет шаныны сакълап,
 Къырымджа лаф эт бугунъ.
 Несилим.
 Янгъан, куйген несилим,
 Темелинъден узакъларда,
 Къайта-къайта сюрюльдинъ сен.
 Кене къалкъып тирильдинъ сен.
 Азап чектинъ, чокъ даяндынъ,
 Сабрынъ ташып-толса да,
 Бахт кунеши кульди санъа,
 Корьдигинъ бинъ олса да...
 Энь муими инан манъа,
 Къысмет олды кене санъа,
 Ана-Юртта юрьмеге,
 СССР-нинъ дагъылгъанын
 Озь козюнънен корьмеге!

1997, Акъмесджит.

САГЪ ОЛ, ХАЛКЪЫМ!

Сагъ ол, халкъым, бирлигинъи сен бир даа косътердинъ,
Эзильсенъ де, тапталсанъ да, явургъа баш эгмединъ.
Исарлыкъле талап этсенъ, уфюрсенъ дагъ йыкъаджакъ,
Бир миллетсинъ, кучь-къуветсинъ озь акъкъынъны
буладжакъ.

Рухтан тюшме, сыгъын, инан, ынтыл парлакъ кунешке,
Къайтмагъанлар къайтып кельсин, къошулсынлар
курешке.

Сенинъ кучь-къуветинъ сонъсыз, етер явны енъмеге,
Ана-топракъ, озь юртунъда саип олып юрмеге.

— Рухтан тюшме! — деп багъырам, эшитмеген эшитсин!
Битмез ишни четке ташлап, курешлерге етишсин.
Ёкъ, сизлерни дженкке дегиль, Гъалебеге чагъырам,
Шунынъ ичюн митинглерде шай къычырам, багъырам.

ДОГЪУЛГЪАНДА...

Догъулгъанда агълап догъдым, лякин кулип оледжегим.
Сонъ тенимни денъиштирип, кене къайтып келеджегим.
Ёкъ, мен, достлар, шашырмадым, акъыл-фикирим
еринде.

Бу фикирни тасдыкълагъан Юдже Къуръан да элимде.

Шай олмаса, не сен не мен бу дюньягъа кельмез эдик,
Бир-биримизни мезарлыкъта къабир къазып коммез эдик.
Алла Таала сынай бизни фани дюньягъа кетирип,
Кя джеэннем, кя дженетке, тосат-тосат шай кирдирип.

Амма бизлер анъламаймыз, итемеймиз эм бильмеге!
Нечюн керек санъа, манъа догъулып-догъуп ольмеге?
Фани дюнья инсанларгъа сынавлар ичюн къурулгъан,
Эбедиен бу дюньядан тек пейгъамберлер къуртулгъан.

Къалгъанымыз фани дюнья мабюслеридирмиз асыл,
Инсанлар бу акъикъятны бильмей экен аджеп, насыл?
Эр кес ичюн тек бир ёл бар, бильмиш олунъ — Ислям
ёлу,
Бу дюньянынъ эр шейине Раббимизнинъ тийген къолу.

ДЖЕДВЕЛЬ

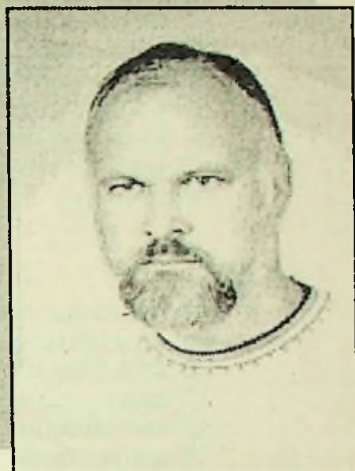
Сен джедвельде къачынджысынъ?
Къачан невбет келеджек?
Мен бильмейим, сен бильмейсинъ
Ким не вакъыт оледжек?!

Падешамы, чобансынъмы,
Аслы ич де фаркъы ёкъ.
Анасынъмы, бабасынъмы,
Бабанъ бармы, баланъ ёкъ.

Сен чапасынъ, мен де чапам,
Кя огдесинъ кя артта.
Кя джоясынъ, кя тапасынъ,
Сыкъыласынъ аятта.

Кя таптала, эзилесинъ,
Кя агълай, кя кулесинъ...
Бу джедвельде невбет кельсе,
Хор дюньядан кетесинъ!

Валерий БАСЫРОВ

ТАНЪ ЧЫКЪЫНЫНЪ НЕФЕСИ (Фикир данелери)

*Анам Свишевская Валентина
Антоновнанынъ айдын хатырасына*

1.

1. Фанийлерге — фанийлик:
2. оларнынъ гунахы
3. чиль-парча этильген барлыкъта.
6. Башны котермеге не вакъыт бар,
5. Не де бир кимсе.

БАСЫРОВ Валерий Магафурович — (Лав Сабма, Вагиф Сабиров) — 1947 сенеси сентябрь II-де Свердловск виляети Ивдель больгеси Сама къасабасында сюръгюн олунгъанлар къорантасында дюньяга кельди. Шаир, несирджси, терджиман. Украина Журналистлер бирлигининъ (1971) ве Украина Языджылар Бирлигининъ (1990) азалары. 1977 сенеси М. Горький адына Эдебият институтыны (Москва) битирди.

II

6. Пейгхамберлер яваш-яваш
7. вакыт актымлары арасында
8. йылышалар.
9. Беклеяткыанларгъа
10. сийрек-сепелек токъунып,
11. къальблерине
12. шубе ве уютлерни
13. сачалар.

III

14. Аңыланылмагъан къальбнинъ
15. козю ачылды:
16. козылери корьген джемаат
17. арасында оны ялынгъыз
18. къальбдашы
19. аңылая биле.

IV

20. Кенъ ёл бойлап
21. узакыларгъа тез-тез юрип кеткенге
22. сукъланмайым —
23. чюнки о,
24. джетеменини корьмеген
25. сокъур.

V

26. Мусафирликте
27. чокъ отурмакъ олмай
28. къарарнынъ къарарына
29. къарарнынъ кендиси
30. укюм чыкъара.

VI

31. Фаний къалабалыкънынъ анасы —
32. эджель.
33. Эр шейни тертипке чекмек ве
34. ерли-ерине къоймакъ укъукъы

35. ялынъыз онъа
36. берильгендир.

VII

37. Алланынъ назарынен
38. расткелишип де
39. эляк олмагъан
40. инсан —
41. Онынъ къулы.

VIII

42. Онынъ бакъышы
43. шейтангъа аллангъан
44. ве
45. джехеннемге
46. юзь туткъан къальбни
47. кульге чевире.

IX

48. Онынъ бакъышы
49. къальбни
50. шубелер къаткъалагъындан темизлей.

X

51. Онынъ
52. тикик назарындан
53. не эйи ниетли фикирлеринъни,
54. не де гъарезли арекетлеринъни
55. гизлеп олурсынъ.

XI

56. Онынъ бакъышы
57. къальбни
58. эминликке толдура

XII

59. Онынъ бакъышы иле
60. эбедийлик

61. толгъунлаша.

XIII

62. Лянетлер

63. шейтаннынъ

64. къудрет чокърагъына

65. джан багъышлайлар.

XIV

66. Алланынъ инаети

67. о къадар гузель ки,

68. онъа наиль олурсенъ

69. я, пакленирсинъ,

70. я, чирип кетерсинъ,

71. я да,

72. неджиб-у неслинъ чирип тоз олур.

XV

73. Озюни

74. ашалагъан —

75. юкселир.

XVI

76. Киббарлыкъ —

77. бозукъ мелекнинъ

78. аптеси.

XVII

79. Эйи ишлеринъ ичюн.

80. талап этильмез миннет.

81. Миннет арар

82. гъарез къальбнинъ

83. энъ ашна дуйгъулары.

XVIII

84. Баш язысы якъа юрекни,

85. Умют —

86. ялшап кете,

87. боза онынъ ритмини.

88. Шунда о
89. агъырлаша
90. ве токътай.

XIX

91. Барлыкъ
92. къаш-козюни ойнатаракъ
93. Умютлеримизнинъ
94. пародиясына чевириле.

XX

95. Самимийлик
96. кулькюге
97. махкъом этильгендир,
98. чюнки
99. ондан
100. кунъджилик къоркъа.

XXI

101. Кунъджилик
102. хаялны эр даим
103. къопайчоралыкъта къабаатлай.

XXII

104. Кийиклешкен Менменлик
105. унутувлар босагъасында
106. ятып къала.

XXIII

107. Анълав сынъырынынъ
108. артында вазгечювлернинъ
109. чевиклиги къала.

XXIV

110. Куванчнынъ багъыры таштан
111. яныкънынъ къасеветлери
112. оны раатсызлайлар.

XXV

- 113. Аңланылмагъан Эфкяр
- 114. Къуванчнынъ
- 115. эски урбаларыны кийген.

XXVI

- 116. Умют
- 117. Хаялны терк этерек
- 118. Келеджекке олгъан укъукъына
- 119. Наиль ола.

XXVII

- 120. Эр ким
- 121. бу дюньягъа
- 122. не ичюн кельгенини биле билир.
- 123. Тек, бунынъ ичюн,
- 124. ораза вакъытында
- 125. кендисини четтен
- 126. сейир этмелидир.

XXVIII

- 127. Алда-къачнынъ тюшкюнлиги
- 128. Инсаннынъ самимьетле
- 129. Япкъан ишлерине
- 130. тесир этип оламаз.

XXIX

- 131. Инсангъа олгъан ишанч —
- 132. ольдюре
- 133. Аллагъа олгъан ишанч —
- 134. юксельте.

XXX

- 135. Инсанлардан афу сорамакъ
- 136. керекмей.

137. Шейтаннынъ
138. кьуллаы
139. дертдаш ола билірлерми?

XXXI

140. Дуйгьудашлыкъ беклеменъиз,
141. озюнъиз дуйгьудаш олунъыз —
142. ве, сиз кендинъизни аныларсыз.

XXXII

143. Озюнъни анылая бильменъ
144. я юкселирсинъ
145. я да
146. олерсинъ.

XXXIII

147. Озь-озюнъни аныламакъ —
148. шубеленгенлернинъ
149. кьуетине кьует кьоша

XXXIV

150. Озь-озюнъни аныламакъ ве бильмек
151. Зайыфларны эндишесизлик
152. ятысына алып чыкъа ве
153. бибашлыкъкъа етеклей.

XXXV

154. Бильги
155. доландырыджылары
156. сахте пейгъамберлерни
157. ве азизлери догъура.

XXXVI

158. Инсанны
159. Бильги ёлунда етеклеген

160. Учъ джетемен бар:
161. Тюшкюнлик,
162. Эр шейни бильмек истеги,
163. Баш язысы.

XXXVII

164. Рухнынъ гъайрыдан догъмасы
165. танъ чыкынынынъ
166. нефеси киби
167. дукулмадан юзь бере.

XXXVIII

168. Кунъ,
169. сабаны иритерек,
170. сонъуны тюшюнмей,
171. ве бунынънен о
172. кенди сонъуны
173. якъынлаштыра.

XXXIX

174. Гъайрыдан догъмакъ
175. муджизесини
176. эльде эткен гедже
177. эбедийликке
178. козь тике.

XL

179. Этрафтакилерге
акъикъатны
180. сёйлеген дервишлерге
181. дервиш дие бакъмайлар.

XLI

182. Эксериет сахте пейгъамберни селямлай,
183. чюнки яланджылар
184. башкъаларны алдаяракъ
185. озълери де алданмакъ истейлер.

XLII

186. Йылны ёргъунлыкъ дегиль де
187. Алланынъ къудретине
188. инанмагъанлар эзе.

XLIII

189. Ер юзюнде
190. къалацжакъ
191. сонъки адам
192. Алланынъ озюдир,
193. чюнки О, оны
194. кендисине бенъзетип
195. яраткъандыр.

XLIV

196. Умютини джойгъанларгъа
197. шейтан
198. къолтута.

XLV

199. Аяттан да тез
200. къоркъу сёне.

XLVI

201. Котеринки рухнынъ
201. артында эксериетинен
203. чиркин аллар гизлидир.

XLVII

204. Эр бир гуняхкъярнынъ
205. тевбе этмеге
206. акъкъы бар.

XLIII

207. Гуняхкъярнынъ самимийлиги
208. Алланынъ инаетинен
209. ольченмез.

XLIX

201. Гунаякяр төвбе-истигъфарагъа кельгенде
211. шейтан агълай.

L

212. Табий олмакъ
213. джинаетнинъ махсулы.

LI

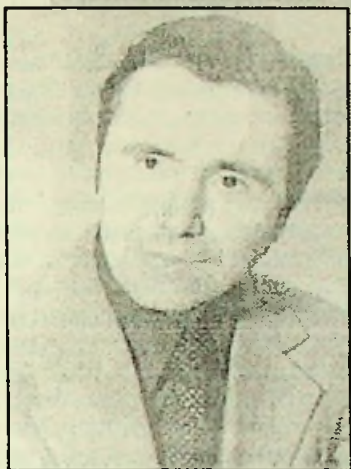
214. О санъа сенинъ ынтылгъан
215. Келеджегинъни
216. Энъ сонъки нокътада
217. Ашкяр этер.

LII

218. 1996 сенеси январь 18-де,
219. саат 7.18-де къолларым устюнде
220. анам кечинди,
221. мени
222. нелер
223. беклеяткъаныны
224. айтып,
225. етиштиралмады...

Рус тилинден
Юнус КЪАНДЫМныпъ
терджимеси.

Иса АБДУРАМАН

Э М А Н Е Т

• Икяе •

Тавангъа тикилип яткъан Селиме битай яваштан, буюк мукъайтлыкънен сол тарафына авдарылыр экен, бир къач кере ынъранып алды. Ерлешкен сонъ назары кене къаршы-даки диваргъа илинген рамка ичиндеки портретке тюшти. Портреттен онъа къап-къара ири козьлери йылдыз киби парылдап тургъан дюльбер къыз ве къаба, къошма къашлы, къувурчыкъ сачлы эсмери огълан бакъмакъта эдилер. О козьлерини юмды. Портретнинъ еринде устюнде беяз далгъалар къувалашмакъта олгъан мас-мавы денъиз, ем-ешиль тереклернен къаплангъан дагълар пейда олшылар. Къулагъына далгъаларнынъ йырлары, тереклернинъ бир-бирлеринен “шытыр-шытыр” сырлашкъанлары эшитилди. Сонъ дешетли гудюрди къопты...

Портрет... Далгъалы денъиз... Ем-ешиль дагълар... Далгъаларнынъ йырлары... Тереклернинъ “шытыр-шытыр” сырлашкъанлары... Дешетли гудюрди... Булар бельки бинъ кере

текрарлангандырлар. Бу манзаралар онъа эр сеффер къуванч багъышлайлар, эр сеффер азап берелер.

Селиме битай кендже огълу Арифни эвлendirгенден сонъ хасталанды. Ондан эвель чапып юре, эв ишлерининъ бутюннини япа эди. Онынъ “ёрулдым” дегенини кимсе эшиткени ёкъ.

О текрар козылерини юмды. Юзюндеки эсапсыз бурюшиклернинъ ортасында эки чукъурчыкъ пейда олды. Эх, бу козылер, бу козылер!.. Олар нелерни корьмедилер. Тасвирлемеси къыйын олгъан гузелликни де, дешетлерни де, инсанларнынъ сув киби акъкъан къанларыны да корьдилер...

Онынъ балалыгъы денъиз ялысында кечти. О денъизде ялдай, шенъ далгъаларнен къувалашып ойнай эди. Осьти. Ана-бабасындан гизлеген сёзлерини, сырларыны шу далгъаларгъа айтты. Окъуды, чалышты. “Колхоз багъчасынынъ йылдызы” деген намны къазанды. Озюнен берабер буюген, иште де онынънен берабер адым атмакъта олгъан Эмир адлы йигитни севди. Денъиз ялысында оларнынъ тойлары олды. Далгъалар санки келиннен куевнинъ севингенлерини сезип, ортагъа тюшюп ойнагъанларыны корюп, тынымсыз шувулдай, чалынаяткъан “Къайтарма”гъа янъы аэнклер къошмагъа тырыша эдилер. Эх, денъиз далгъалары! Олар эр даим онынъ балалыгъыны, яшлыгъыны анъдыра эдилер. Олар аджайип эдилер.

О вакъытларда Селиме омюрде башкъа далгъалар да ола бильмесини акъылына биле кетирмей эди. Лякин узакъларда окюрген бир дешетли далгъа о яшагъан ерге де етип кельди. Бу мераметсиз далгъа онынъ Эмирини, тонгъыч огълу Сулейманны алып кетти... Эмири Берлин дживарында къараманджа джан берди. О “Къызыл Йылдыз” орденинен мукафатланды... Эляк олгъан сонъ.

Дивардаки портретни тойлары кечкенден сонъ яптыргъан эдилер. Шундан берли о шу эвге кирген эр бир адамнынъ козюне тебессюмнен бакъа. Шимди де шай: Эмири онъа тебессюмнен тикиле. Санки бир шей айтаджакъ ола. Лякин дудакълары къыбырдамай... Я онынъ янынъдаки къыз — онынъ озю — не ичюн кулюмсирей? Ёкъса бахтлы, шенъ яшлыгъы къартлыгъыны, шимдики вазиятини мыскыллаймы? Худжур шей: яшыкъ ве къартлыкъ... Олар бир-бирине къарама-къаршылар. Бир-биринен омюр бою курешелер. Къартлыкънынъ ярдымджылары чокъ: гъам-кедер, къаарь-къасевет, хасталыкъ... Яшыкънынъ исе эсас ярдымджысы юрек. Шу юрек темиз олса, бир минсиз ишлеп турса, куреште

яшлыкъ эр даим енъе. Шимди онынъ юреги кунъ-кунъден зайыфлаша. Демек, къартлыкъ енъеята. Бу пек аджыныкълы ал, эльбетте. Ёкъ, бу акъта тюшюнмек керекмей. Ана, Сулейманнынъ рамкадаки ресими де битайгъа бакъа. О кульмей: нелердир тюшюне гъалиба. Насыл акъыллы огълан эди о. Бабасы дженкке кеткенден сонъ, партизанларгъа къошулды. Фашистлернинъ кучъ-къувети, планларынен багълы малюматларны партизанларгъа еткизип турды. Ана даа он алты яшыны биле толдурмагъан огълунынъ балабан акъайлар киби эр бир ишнинъ ёлуны тапкъанына гъурурлана, юрөктен севине эди...

Бир кунъ акъшам намазы вакътында о анасынен сагълыкълашып, дагъгъа, партизанларгъа кетмек ичюн ёлгъа чыкъты. Арадан чокъ кечмей душман самолётларынынъ дешетли гурюльтиси, сонъ бомбалар патлагъаны эшитилди. Ернен берабер ананынъ вуджуды да титреди. О озюни истер-истемез къапыгъа урды: дешет дагъ тарафта эди. Онынъ юреги шу вакъытта биринджи кере санчты ве сызлады. Бир-биринден къоркъунчлы фикирлер оны гедженен юкълатмадылар. Танъда огълу кеткен ёлгъа чыккып, бомба патлагъан тарафкъа ашыкъты. Юреги эп чапалана. Бир бомба дагъ ёлунынъ устюне тюшкен. Дагъ тарафкъа къолайлыкънен кечилмейджек: юкъарыдан авдарылгъан буюк-буюк ташлар ёлны къапаткъанлар. Ана бир ташкъа тырмашты. Бакъса, не коръсин, эки ташнынъ арасына огълунынъ къалпагъы кыстырылып къалгъан. “Огълум! Сулейман! Къайдасынъ?!” — онынъ юрөктен атылып чыккъан бу сёзлерини дагъ-ташлар текрарлащылар. Лякин огълу сес-солукъ чыкъармады. Ана къалпакъкъа япышты. Туткъан ерини узюп алды. Къалгъаныны алмакъ ичюн тонналарнен агъырлыкътаки ташларны джылыштырмакъ керек эди, Ана шу ташларнынъ бирине япышып, оны четке сюрөджек олды. Таш кыбырдамагъандан сонъ о сес-солукъсыз агълады. Бир къач саниеден сонъ бар сесинен кене “Огълум! Сулейман! Къайдасынъ?!” деп кыкчырды. Кене дагъ-ташлар акс седа бердилер.

Ана огълуны дегиль, онынъ джеседини биле тапалмады. Онынъ къаны, джаны тени ташларгъа, топракъкъа синъип кеткен эди... Ана эки куннинъ биринде огълу джокулгъан ерни зиярет этип юрди. Лякин бу чокъкъа бармады. Даа бир далгъа, даа догърусы дешетли ель келип, оны узакъларгъа алып кетти...

Тежяран алы олса, ана огълу синъген ерни зиярет этмеге бармакъланынъ чаресини тапар эди. Шимди исе чареси ёкъ.

Шундан себеп о ерге Арифни ёллады. Ариф агъасы синъген ерден бир авуч топракъ, анасынынъ шенъ балалыгъы ве яшлыгъына шаат олгъан денъизден бир шише сув кетиреджек. Ана огълуны дёрт козьнен беклей. О кеткенден берли кунъларни дегиль де, саатлерни биле сая. Эсаптан янълышмагъан экенимми, деп, эки куннинъ биринде келини Акимеден де сорай. Мына одагъа келини кирди.

— Иляджинъизни ичмегенсинъиз де, анай. Мына бу апларны мытлакъ ичмек керексинъиз, — деди Акиме стол устюндеки иляджны къолуна алып.

— Илядж иче-иче, къурсагъым иляджханеге чевирильди. Ичмесем не олур экен шуларны?

— Он кунъ даа ичмек керексинъиз. Сонъ аякъкъа турарсынъыз. Доктор шай деди.

— Он кунъ... Ариф къачан къайтаджакъ я, келин?

— Ярын дегиль, обирси кунъ къайтмакъ керек. Демек даа эки кунъ беклейджексинъиз.

— Эки кунъ даа... Эки кунъ даа... Къыркъ секиз саат... Эманетимни кетирсе... сонъ ольсем де разыйым...

— Шай демесенъиз, анай. Сиз даа чокъ яшайджакъсынъыз. Мына корерсинъиз.

— Оны Алла биле. Биз бильмеймиз, къызым... Азбаргъа бирев кирди гъалиба. Чыкъып бакъчы.

Алиме чыкъып бакъты: кимсе ёкъ.

— Кимсе кельгени ёкъ, анай, — деди эвге кирип.

— Манъа шай дуялгъандыр даа, къызым... Сен барып ишлеринъни бакъ. Керек олсанъ чагъырырым... Бар, къызым, бар.

Акиме чыкъты. Битай энди ялынъыз териси къалгъан къолуны стол устюндеки апларгъа узатты. Къолу къалтырады. Апларнынъ бири ерге тюшти. Къолундакисини агъызына алып, фильджангъа узанды. Иляджны чайнен ютуп, башыны кене ястыкъкъа къойды. Эки къолуны котерип, козьлерини оларгъа тикледи: къалтырайлар. Не себептен? Эх, бу къоллар!.. Кечкен йыллар девамында насыл ишлерни япмадылар олар... Тереклерге, гуль-чечеклерге омюр бердилер, чапанен, лескернен, балтанен... ишледилер, эв къурдылар... Дёрт баланы бутюн агъырлыктарынен котерип осьтюрдилер. Лякин бир вакъыт къалтырамадылар. Энди... Оларнынъ кучъ-къувети тереклерге, гуллерге, эвнинъ диварларына синъди, огъуллаарына кечти. Эвлятларынынъ бири — намлы ишчи, дигери агроном, кенджеси — инженер. Тонгъучы исе...

Аджджы хаялларны енъген татлы хаяллар оны юкълаттылар.

Арадан эки кунъ де кечти. Ана энди саатлерни дегиль, дакъкъаларны сая. Къулагъына аякъ давушы эшитилъсе, “Ана, огълум келеята”, деп эеджанлана, чересинде тебес-сюмни анъдыргъан денъишме пейда ола. Ниает, сабырсыз-лыкънен бекленильген дакъкъа етип кельди: акъшам ус-тюнде огълу о яткъан одагъа сюрюп кирди. Селям берип, онынъ къолуны опыти.

— Кетирдинъми, огълум? — деди ана эеджанлы сеснен.

— Эбет, ана. Айткъан еринъизни, яни агъам... синъген ерни къыдырып таптым... Шимди...

Ариф чемоданны ачып, бир кягъыт торба ве сув толду-рылгъан ярым литрли шишени алды, “Мына эманетинъиз, ана”, деп, торбаны ве шишени онынъ огюне къойды. Ана торбаны сабырсызлыкънен ачты. Янъы, темиз явлукънынъ кошелери корюнди. О сезилир-сезильмез къалтыраяткъан эллеринен явлукъны мукъайтлыкънен торбадан чыкъарды ве ачмагъа тутунды. Эллери даа зияде къалтырадылар, ялынъыз эллери дегиль, бутюн вуджуды титреди, нефес алувы сыкъ-лашты. Буны сезип, корюп тургъан Ариф онъа ярдым эте-джек олды. “Озюм, огълум, озюм” деп фысылдады ана-нынъ дудакълары. Ниает явлукъны ачты... Топракъ! Огълу синъген топракъ! Кобегинден тамлагъан къан синъген топ-ракъ! Деделернинъ вуджутлары синъген топракъ! Джандан да азиз топракъ!.. О топракъны бурнуна якъынлаштырып, терен нефес алды.

— Аджайип къокъусы бар! — онынъ сесинде эеджан да, гъурур да, севинч де сезильмекте эди.

Топракъны текрар-текрар къокълагъан сонъ шишени алып, къапагъыны ачаджакъ олды. Ачалмады. Ариф чабик-ликнен элинден алып, ачып берди. Ана шишни агъызына якъынлаштырып, ондаки сувдан бир ютум ичти.

— Оны ичкенинъиз не, анай. Денъиз сувы. Темиз дегиль де., — деди ондан козь узьмей бакъып тургъан келини.

Ананынъ юзю бирден джиддийлешти. Сонъ джиддийлик ерини тебессюм алды:

— Темиз дегиль, дейсинъ... Сен бу сувнынъ мен ичюн не къадар къыйметли экенини бильмейсинъ, къызым. Биль-сенъ, шай демез эдинъ. Бу меним ичюн сенинъ бутюн иляш-ларынъдан яхшы... Къана, легенни огюме къойчы.

Акиме легенни кетирди.

— Энди бу сувдан эллериме азчыкъ тѣк.

Акиме шишедеки сувдан онынъ эллерине тѣкти. Ана эвель эллерини, сонъ юзюни сылатты. Келини узаткъан юзъбезге

сюртти. Явлукъны кене огюне къойып, янтычыкъ догъгъан баланы элине алаяткъан киби, буюк мукъайтлыкънен авучына азчыкъ топракъ алды. Оны башта опыти, сонъ козь къапакъларына, юзюне окъалады. Чокътан берли къуруп яткъан козьлеринден эки тамчы яш юзюне тыгъырып тюшти ве бурюшиклер арасына синъип кетти. Чересинде рушенлик, тебессюм пейда олды. Бурюшиклер гуя нур менбаларына дёндицер. Топракънынъ тесиринден санки онынъ юзю тазермекте, онъа яшлыгъы къайтмакъта эди...

Арифнен Акиме бу манзараны буюк меракъ ве эеджаннен козетип турдылар. Эки айдан берли тёшекте яткъан Селиме битай бекленильмегенде “Бисмилля!” деерек аякъ устюне тургъанда бларнынъ козьлеринден яш чыкъты...

Селиме битай огге эки адым атып, дивардаки портрет къаршысында токътады...

16.03.1968 с.
Самаркъанд.

*Кырымтатар
шиириети
антологиясы*

XVI АСЫР ШАИРИМИЗ МУХАММЕД ГЕРАЙ

1591 сенеси догъгъан Мухаммед Герай эки дефа тахтта булуна. Бириндэси кере 1642—1644 сенелери, экиндэси кере исе — 1654—1666 сенелери. Джемий олып он дёрт йыл тахтта булунгъан Мухаммед Герай “Кямиль” лагъабынен шиирлер язгъан кениш малюматлы бир шаир де эди. Хан оларакъ о, мемлекетинде белли бир нам къалдырмаса да, шаир сыйфатында XVII асыр шиирietимизде белли из къалдыргъандыр. Мешур Ашыкъ Умер ве Джевахерийлерден аз бучукъ эвель яшагъан Мухаммед Кямильнинъ эсерлеринде шу девир шаирлерининъ чокъусында олгъаны киби, умумиетле шахсий фикир ве дуйгъулар, аятта олып тургъан дерт-къасеветлер, севги ислери, асретлик ве айрылыкъ аджджылары, уют ве ниетлер акс олуна.

Тюркиели муэллиф Февзие Абдулла Танзель онынъ акъкъында шойле яза: “Проф. Фуад Копюрлининъ “Гульбун-и ханан”гъа ве Эвлия Челебининъ “Сеятнаме”сине эсасланаракъ къайд эттигине коре, “там манасиле бир зафид, бир дервиш, бир текие шаири” Мухаммед Герай “суфиане мизаджа малик, даима тасаввуфлара (мистика) дюшип къалкъар, дервишлик саиб бир адам”-дыр. Мевлевийликке (дервишлик) мейиль беререк, фес ве япынджа киймиш, базан ашав-ичюв меджлислеринде семай биле къалкътыгъы олмуш, Багъчасарай дживарында бир Мевлевий текиеси яптырмыштыр. Бильхасса, “бу ургъунлыгъы онъа иляхийлер язмагъа, шиирлеринде халкъ везнини ве халкъ лисаныны къулланмагъа имкян бергендир”.

Акыкъатен де Мухаммед Кямиль эсерлерининъ тили Ашыкъ Умерлерге коре, зияде ана ти

лине, халкъ тилине якъындыжа ве анълайышлы-
дыр. Бунынъ себеби онынъ озъ ватанында яшагъ-
анындадыр.

*IV Мухаммед Герай тахттан эндирилъген сонъ
бутюн малыны-мулькюни балаларына ве къадын-
ларына пайлаштырып, Дагъыстангъа кете ве анда
вефат эте. Бир йылдан сонъ джеседи Багъчаса-
райгъа кетириле.*

80 йыл яшагъан *IV Мухаммед Герай* ханлар
арасында энъ зенгини олгъан ки, Багъчасарай джи-
варында о бир мевлевийхане, шеърде исе бир ам-
мам яптыра. Олардан алынгъан келирни олгъен
ханларнынъ рухларына багъышланаджакъ Къуръан
ве дуалар ичюн сарф этиджи бир вакъуф да теи-
киль эте. Бундан гъайры да чокъ хайрат ишлери
олгъан.

Мухаммед ГЕРАЙ

КЪОШМАЛАР

Не агъларсынъ, гонъуль, недир ферьядынъ?
Гъам дерди башынъдан гитмезми сандынъ?
Бир кунъ шад эйлейуб, бериб мурадынъ,
Хакъ сени теселли этмезми сандынъ?

Къуртулмадынъ, гонъуль, ах-у ферьяддан,
Гъам къыш атты, сакъла кендинъи матдан.
Къуртаруб къайыгъынъы бу зулматдан,
Бу куннинъ кянына чатмазми сандынъ?

Бильмезим, гонъуль, ич санъа не олмыш,
Агъларсынъ, козьлеринъ къан иле толмыш.
Шаадыкъ мулькини зай-ы харап итмиш,
Бир даа ич темель тутмазми сандынъ?

Ексан олдым дие юзсиз ят иле,
Якъмакътасынъ гонъюнъ кендинъ от иле.
Бу дюнья бойле(дир) эр дем дерт иле,
Къалыр гидер ишинъ битмезми сандынъ?

Эр зульф-и сиягъа гонъюль багъларсынъ,
Дерде душер, коксюнъ ода дагъларсынъ.
Недир оксюз Кямиль, ничюн агъларсынъ?
Кендинъи мурада етмезми сандынъ?

* * *

Недир аслы, бильмем, джиһанда бир дем,
Ич гъариб башымынъ гитмез думаны.
Тюшдюкден бери бу айрылыкъ, бу гъам
Тар итди башыма девр-и заманы.

Ашыкъым, сырыма алчакъ иремез,
Кимселер дуйгъума къаршы дурамаз.
Оны деме ашыкъ чекиб къурамаз,
Гъаетде гузельдир ашкъынъ кеманы.

Ашыкълар дост ичюн верирлер сери,
Диван дефтеринде бойледир ери.
Ашыкълыкъ сырына иргенден бери,
Силинди къальбимнинъ кетти гюманы.

Бир кунъ о Азраиль джангъа къасд этер,
Эджель шерабындан сени мест этер.
Вуджудынъ шеърине даъыб дест этер,
Эджель ич кимсеге бермез аманы.

Кямиль ич табиъ дегильдир зерредже,
Исыандыр ишлери эп кунъдюз-гедже.
Иззетинъ акъкъычюн, эй, гъаний юдже,
Айырма сонъ демде бизден иманы.

* * *

Бир мелек неслине олмушым бенде,
Ай юзи дженнетинъ багъыдыр шимди.
Диване гонълюми бенде огърадан,
Зульфининъ зынджыры багъыдыр шимди.

Бир перидир бени мефтюн эйлеен,
Зулмиле багърымы эп къан эйлеен.
Акълым алып, бени меджнун эйлеен,
О ярынъ коксюнинъ акъыдыр шимди.

Булунмаз джиһанда бойле гуль ич де,
Гъам-кедеринъ гидер кульсе меджлисте.
Бу меджнун гонълюми эйлеен бесте,
Севда-йы зульфининъ акъыдыр шимди.

Дертлийим корьгенден дюльбер алыны,
Залымдыр, ашыктынъ сормаз алыны.
Эр ким ки, корерсе хуб джемалыны,
Дели олур, акътын дагъытыр шимди.

Бульбуль гъонджесине майль олмушдыр.
Онынъ ашкы иле зайль олмушдыр.
Кямиль де бу яре майль олмушдыр,
Энди сёйлееджек чагъыдыр шимди.

* * *

Озь алымы санъа беян идейим,
Корь, нейледи ахыр бу ферьяд бени.
Дерд-у фиркъатымы илян идейим,
Къуртар бу ферьяддан, эйле шад бени.

Къалдым бу фенада шаллар ичинде,
Бир мерд-и гъарибим иллер ичинде.
Мест олмушым кендим ёллар ичинде,
Эсиб бир кенара сюрди бад бени.

Керем кыыл, хатырым йыктыб сындырма,
Козылерим яшыны кыангъа дѣндирме.
Гъарибим, кыапынъда гъамлы гѣндерме,
Имдат, ихсан эйле, эйле шад бени.

Толудыр козылерим кыан иле немцен,
Ичде бош дегильдир башым юзьевден.
Къуртулмыш икеним нидже бир гъамдан,
Эйледи бу фелек, коръ, бербат бени.

Дер ки Кямиль, сени арадым, булдым,
Эйилиги чокъ бир чокъракъсынъ, бильдим.
Изинъе юзъ сюрюб кыапынъа кельдим,
Эйле мурад узъре вер мурад бени.

* * *

Тюшюрдим гонгълумни бир назлы яре,
Джевр-у джефасыны чекюб усандым.
Буламадым гитдим дердиме чаре,
Козъ яшым дурмадан тѣкдим, усандым.

Не олур бу ашкынынъ нарына варан?
Бель багъла, сѣзиме сыдкъ иле инан.
Къуру кыавгъа имиш вуслатда джанан,
Болюндим, дерильдим, акъдым, усандым.

Кимиси бу халкынынъ сефада, демде,
Кими ферьяд идуб, козылери немде.
Бен бу ашкъ иле миънет-у гъамда,
Вуджудым ичини якъдым, усандым.

Яр итме кендинъи сакъын джаһиле,
Магърур олма сакъын мулък-и нам иле,
Гиджелер субхадек дерд-у ах иле,
Коксюминъ бендлерин сѣкдюм, усандым.

Бу Кямилъ дюньядан юкюни тутмыш,
Гизли аляметлер эп зуур итмиш.
Кимсede меръамет къалмамыш гитмиш,
Джиһанынъ алына бакъдым, усандым.

ШАРКЪЫ

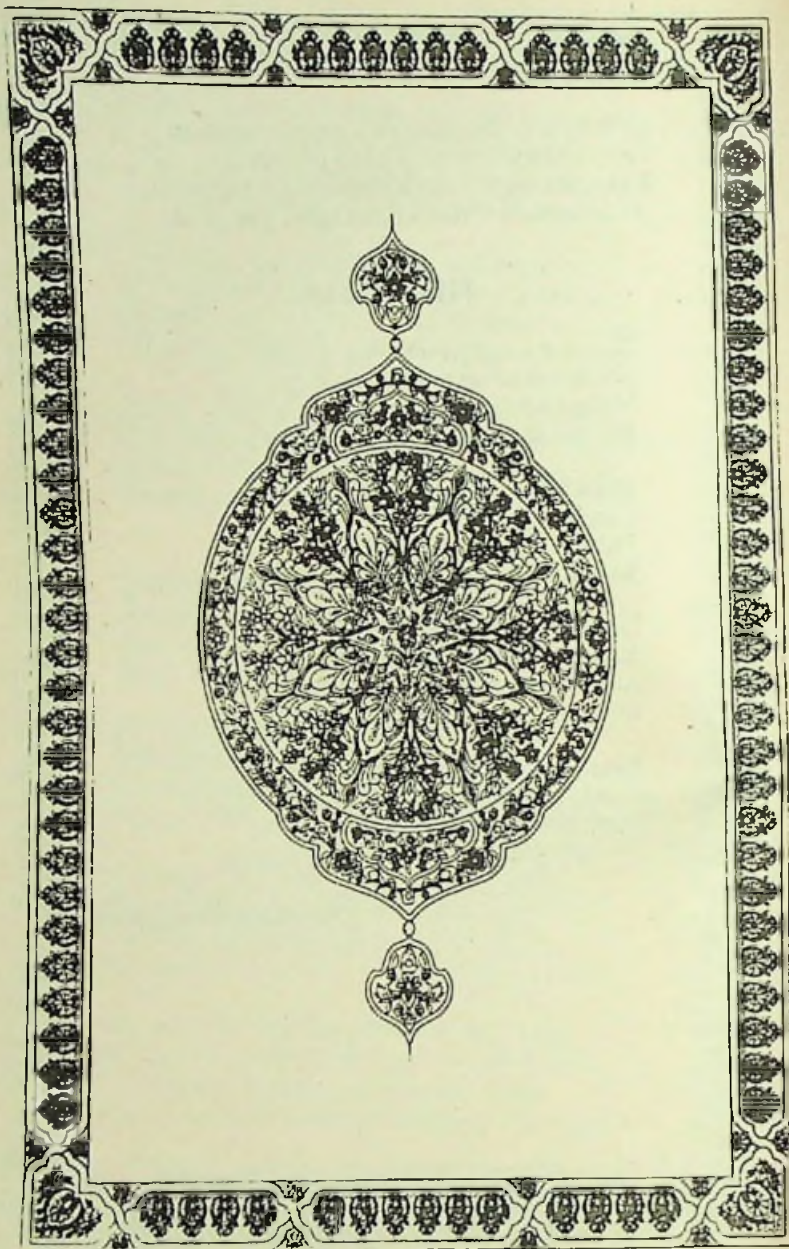
Буны инкяр итмез бир дерд,
Бу ашыкълыкъ баша бир дерд.
Чыдайлмаз бунъа эр мерд,
Бу ашыкълыкъ — баша бир дерд.

Банъа юзьлеме, эй, ярым,
Сакъын алма интизарым.
Гитди эльден ихтиярым,
Бу ашыкълыкъ — баша бир дерд.

Санъа джаным олды мефтюн,
Козим агълар, гонъюль мемнюн.
Ашкъынъ чекен олур меджнун,
Бу ашыкълыкъ — баша бир дерд.

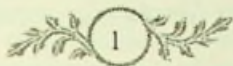
Кямилъ козяшы кесильмез,
Аджыноуб да, ярым сильмез,
Башына кельмеен бильмез,
Бу ашыкълыкъ — баша бир дерд.

Риза Фазыл азырлады.

ХАТЫРАЛАРДА ДЖЫНГЪЫЗ ДАГЪДЖЫ

(Языджынынъ кенди элинен)

Газеталарда меним акъкъымда язылган бир языны бир даа окъуйым: “Джынгъыз Дагъджы... Рус ордусында танк къысымларында лейтенант оларакъ экинджи джиан дженкинде иштирак этти. Алманларгъа къаршы дженклешти... Эсир тюшти... Алманларнынъ тешкиль эткен Туркистан легионы эркъанында русларгъа къаршы дженклешти... Сталинград урушында яраланды. Полониялы бир къызгъа эвленди ве дженк биткен сонъ Батыгъа кечти”.

Акъкъымда язылган бу ве бунъа бенъзеген язылар сонъки къыркъ йыл ичинде тюрк матбуатында сыкъ-сыкъ текрарланды. Языджылыгъым ве романларымнынъ джиддий тенкъиди бир тарафлы олып, Джынгъыз Дагъджы тюрк окъуйыджысына бир дженк къараманы оларакъ танытылды. Энь эсасы ве ишнинъ энъ гъарип тарафы, романларымны ич окъумагъан кимселер козылерини къыпмадан, кендилерини аятым акъкъында шашыладжакъ шейлер язмакътан аламадылар. Бунъа башлыджасына, не себептен “Къоркъунч йыллар”нынъ Садыкъ Тураны олдугъыны тюшюнем.

Меним (романнынъ къараманы Садыкъ Турандан башкъа) дженк иштиракчиси олдугъым 1957 сенеси “Улус” газетасында Якъуб Къадри Къараосман огълунынъ “Къоркъунч йыллар” акъкъында язган тенкъидий макъалесинен башлады, деп саям. “Ады билинмеген бир миллет” серлева алтындаки язысында романнынъ (яни Джынгъыз Дагъджынынъ) кендисинден башкъа бир киши дегильдир, деп язган эди рахметли устад. Сонъра башкъалары яздылар. Язылган эр бир макъаледе, языда Джынгъыз Дагъджы “Къоркъунч йыллар”нынъ Садыкъ Тураны оларакъ танытылды.

Эр бир языджы киби, романларымда кенди аятымнынъ керчеклеринден файдалангъандырым. Корьген, эшиткен, бильген, таныш олган шейлеримнинъ эписини эсерлериме

бир санаткяр призмасындан кечирип, ерлештирдим. Анджакъ бу, романларымнынъ меним шахсий аятым, деген аяланы бильдирмей. Акъылыма Flaubert келе: Madame Bovary Gest moi, деркен Flaubertнинъ энъ яйгыын аяланы иле, яызджынынъ эсерде ортагъа чыкъаргъан роман къараманынынъ яызджынынъ кендисине якъынлыгыны ачыкъламакътан бир шей япмагъанына къаий олам. Зиялы бир окъуйджынынъ эсернинъ башында сонъунадже ненинъ керчекке даянгъаныны, ненинъ хаялий олгъаныны къолайджа аялап, фаркъына бара биледжегини де тюшюнем. Не ки, меним вазиетимде буны бус-бугюн, окъуйджыгъа быракъмакъ зарур эди.

Хаялнен керчекни бир артагъа кетирдигим “Янсылар”нынъ бир къач еринде аятым узеринде токъталдым; бир Садыкъ Туран олмагъанымны, “Къоркъунч йыллар”даки Садыкъ Тураннынъ иштирак эткен урушларда иштирак этмегенимни, дженкте яраланмагъанымны, омюр аркъадашымнынъ Полония асыллы, амма эмшире олмагъаныны ачыкъладым. Кене де тюрк окъуйджысынынъ назарында мен бир Садыкъ Туран олып къаладжагъымны тюшюне ве буны, элимден кельгени къадар, бурада бир кере даа айрыджа телякъий эте билирим, деп умют этем.

Бу ерде шуны да къайд этип кечмек кереким: “Хатырларда Дж.Д.” бир санат эсери дегильдир; яшап кечирген шейлеримни янъыдан козьден кечирмек макъсадынен танытма-ачыкълама черчивеси ичинде эльге алынган бир шейдир. Бугунъки вазиетим акъкъында сёз юрсетеджегим; кечкен йылларгъа сыкъ-сыкъ мураджаат этеджегим; мени язмагъа меджбур эткен рухий вазиетим узеринде токъталаджагъым; фаркъында олмадан, эвельки эсерлеримден метинлер текрарланаджакъ. Сонъунда (эм шахсий аятыма, эм де элли йыллыкъ эдебият саасында чалышмаларыма темас этерек) эсерлеримден мени танымагъан, ве етерли дереджеде танымагъан окъуйджыгъа кендими танытмагъа чалышаджагъым.

Яшым хайли дереджеге етти. Вакъыт кечтикче озюмни бираз даа зайыф ис этем. Бу йылнынъ (1996) башларында “Биз берабер кечтик бу ёлны” романымны битирдим. Эсер меним сонъки джиддий чалышмам олгъанына эминим. Онынъ устюнде учъ йыл чалыштым. Бу чалышмаларым мени пек ёрулттылар. Эсерни битире биледжегимден шубеленген, эндишели афталар, айлар яшаган эдим. Эсерни язып битиргенден сонъ исе севинмектен зияде ёргъунлыгъымнынъ ипратыджы агъырлыгъы астында къалдым. Эсернинъ мус-

веддесини (эльязмасыны) айлар девамында наширге почта-
лап оламадым. Мени энъ зияде эзген шей бойле бир эсерни
артыкъ язап оламайджакъым акъкъындаки тюшюнджелер эди.
Энъ эсасы, элли йыл девамында языджылыгъымны олуш-
тыргъан Къырым мевзуларынынъ ичимде сѣнгенини ис эте
эдим.

Элли йыл!

Элли йылдыр гонъюлимни севиндирген, юрегимни
аджиттыргъан, базы геджелерде элимде къалем, масамнынъ
башында отурыркеним, мени агълаткъан Къырым. Къырым
меним ичюн бир яра олды. Токътамадан къанагъан бир яра
олды. Шимди бу яра тюзельмеден къапангъан эди. Куньлер-
дже башкъа бир алангъа ачыладжакъымны, башкъа икътим-
лерде хузур ве сукюнет була-биледжегимнинъ тюшюнджеси
иле озъ озюмни тынчландырып юрьдим. Ойле, я? Не себеп-
тен Къырымсыз бир эсер язып оламайджакъ экеним. Я, эвел-
лери язгъан эдим де. “Олюм ве къоркъу куньлери”, “Тенч
Темучигъ”, “Меним киби бири” Къырымсыз романларым ол-
дылар.

Афталардже гъарип бир бошлукънынъ ичинде ялдадым.
Меним ичюн языладжакъ башкъа бир шей къалмагъаныны
тюшюнген анылеримде паникагъа къапыла эдим. Къырым-
сыз башкъа не язаджакъ эдим? Акъылыма йыллар эвельси
планлаштырдыгъым “Мистер Маркус Буртоннынъ копеги”
адлы инглиз икяеси келе. Бу икяе къафамны афталарджа
къорчалады. Сонъунда къарар бердим: “Биз берабер кечтик
бу ёлны”нъ мусведдесини нешрияткъа ёллагъаным куньден
эки афта кечкен сонъ инглиз икяеси узеринде чалышмагъа
башлашым.

Алты ай дегенде икяени битирдим.

Лякин, икяеде кендими була билирим, деп зан эткен
олсам да, янъылгъаным. Аля даа тюшюнджелеримнен юдже
бир бошлукънынъ ичинде долана эдим. Инглиз икяеси мени
къанаатлендирмей эди. Икяеде озюмни, акъыкий кендими
булып оламай эдим. Булмакъ керек эдим. Лякин насыл? Огге
догъру бакъып оламай эдим. Меним яшымда огге бакъма-
нынъ, эр шейнинъ огюни тюшюмнининъ аныламы ёкъ.
Ялынъыз кериге бакъаджакъ эдим. Эм де кериге бакъмакъ
аяттан къопмакъ дегиль эди. Затен къырымлыларнынъ бу-
гуньки вазиятлеринде кериге бакъмакъ, бир бакъыштан,
огюни тюшюмек ве корьмек демектир. Меним вазиятимде
исе... Меним вазиятимде кериге бакъмакъ бугунъ гедже яша-
дыгъым аятнен ведалашмакъ демектир. Олсун. Ведалашмакъ
олсун. Меним энъ букюк къазанчым (аят меним ичюн не

къадар аджджы, не къадар чекильмез олса олсун) яшамакъ-тан вазгечмемем, омюримнинъ сонъуна къадар аятны севрек яшайджагъыма инанмам олды. Шимди аятымнынъ бу сонъки баскычында бу ишанчымдан вазгечмек ниетинде дегилим.

Омюр аркъадашым менден бираз яш. Кечирген юрек хасталыгъындан сонъ кендини менден даа да зайыф ис эте. Бүтюн эв ишлерини мен япам. Чамашырымызны ювмакъ, ашымызны пиширмек, одаларны джыйыштырмакъ, сипирмек ве Регинаны бакъмакъ... Сонъки йылларда меним ичюн энъ буюк бахт Регинаны бакъмакъ олды.

Надир-надир чыкъамыз эвден. Амма багъчамыз бу яз да гузель. Регина кунешли кунълерде вакъытыны багъчанынъ чечеклери арасында кечире. О да “Биз берабер кечтик бу ёлны” нъ ёзылып битирильмесини беклей эди. Эсерни нешрияткъа ёлгагъан кунюм бираз яшаргъандай корюнди. Мен исе эсерни язгъан девиримде онъа эсер акъкында бир сёз биле айтмагъан эдим. Бир фильджан чай алып масамнынъ башына келип, не язаяткъанымны сорагъан акъшамларда: “тюркче огрен ве романны озюнь окъу”, деп кулип кече эдим. Лякин окъумаса да не язгъанымны биле эди. Романнынъ (олсун меним, олсун онынъ, олсун башкъа бирининъ ве я бирилерининъ) акъикъий аят икяелери олгъаныны анълай эди. Романда яшангъан ве яшанаяткъан акъикъий бир аят парчасы бар ве окъуйыджы ялынъыз шу аят парчасыны окъуйджакъ, шу аятны таныйджакъ эди. Романнынъ мусведдесини почталагъанымдан бир къач вакъыт кечкен сонъ Истанбулдан “Отюкен” нешриятнынынъ етекчилеринден Нурхан Алпай телефон атгы: мусведденинъ ич бир маниясыз эллерине барып тюшкенини бильдирди. Къыскадан олып кечкен достча субетнинъ сонъунда: “Джынгъыз бей, эсер сизинъ аятынъызмы?”, деп суаль берди Алпай. Бираз сыкъылдым. Акъикъатен, бойле суаллер манъа берильгенде эр кереси сыкъылам, суальге насыл джевап бермек керек олгъаныны билип оламайым. Зира, базы тенкъидчилер тарафындан романларым меним аят икяем киби, окъуйыджыгъа такъдим этильген вакъытларда сыкъынтым даа да арта.

“Ёкъ, эсерде яшап кечирген шейлеримден файдаланылды, лякин “Биз берабер кечтик бу ёлны” меним шахсий аятым дегильдир. Бедийий эсер, ялынъыз бир романдыр”, деп джевап бердим Алпайнынъ суалине.

Роман исе акъикъатнынъ багъаналары узеринде къурулгъан эди. Бу бир гъае дегиль эди: роман узеринде чалышыр экеним, акъикъатнынъ бу таянч багъаналарындан чыкып,

ййыладжагыны, башкы бир кимселернинъ акъикъатларыны да булуп бу багыаналаргъа багылайджагыны (тюшюне эдим демейим де) ис этер киби эдим. Эбет, акъикъатларымнынъ янынъда, “Биз берабер кечтик бу ёлны” окъугъан окъуйдыжылар кенди акъикъатларыны окъуйджакътарыны умют эте эдим. Чюнки (не къадар узакъ месафелер айырса айырсын) инсанларнынъ акъикъатлары бири-бирине бенъзер. Яшы истер эппейи чокъ олсун, истер генч олсун, зорламадан, окъуйдыжыгъа кенди акъикъатыны булмасында ярдымджы олгъан олсам, “Биз берабер кечтик бу ёлны”нъ яхшы бир роман олгъанына инанаджагъым.

Мен “Биз берабер кечтик бу ёлны”нъ Исмаил Тавлысы дегилим; лякин бу куньлерде Исмаил Тавлы киби ёргъуным ве тыпкыы Исмаил Тавлы киби, огге ынтылгъан хаял ве тюшюнджелеримни джойгъанымны дуям. Огге не оладжагыны тюшюнмейим. Огге бакъып оламайым. Бундан бу яна мен арткы бакъаджагъым. Эгер кендим буладжакъ исем, кечмиште къыдырып, кечмиште тападжагъым.

Базы кимселер тарафындан танытылдыгъым киби, Кырымнынъ Кызылташ коюнде догъмадым; Кызылташнынъ учь километрге къадар дженюбиндеки Гурзуф къасабасында догъдым.

Гурзуф.

Денъзнинъ ялысында Дженовиз къалеси ве энъ юксек нокътасында беяз джамиси олгъан гузель Гурзуф. Ойле бир ёллар бар ки, олар денъюшсиз олурлар. Барышкы ве инсаний бир дюньяда ёллар денъюшсиз олмамалы. Меним ичюн денъюшсиз олды. <1>Кырымдан элли еди йыл эвельси чыкктым. Чыкккыанымнен, озюмни денъюшсиз ёлларнынъ артында булдым. Ёлларнынъ меним ичюн ачылмайджагыны биле эдим. Бельки, вакъыты-саати кельгенде башкыалары ичюн бу ёллар ачылыр эди. Лякин меним ичюн (ич олмагъанда аятымнынъ кенди кучю иле дене биледжегим бир девиринде) ачылмайджакъ эдилер. Башкы бир ёл арамакынынъ аджети ёкъ эди: була бильмекнинъ имкъансызлыгыны анълай эдим. Эгер денеджексем, ялынъыз тюшлерим ве тюшюнджелерим иле денеджектим. Тюшюнджелерим иле де дене бильмедигим такъдирде, омюримнинъ сонъунаджа зинданлар ичинде къаладжакътым.

Амма дендим. Сыкъ-сыкъ. Алтмыш йыл девамында устюнде догъып-буюдигим топракъларгъа къайтмагъан бир

кунюм, бир геджем олмады. Ёлум о ерлерге тюшкенде баш-
къа бирештернинъ де мени корьмелерини ве эшитмелерини
истердим.

Ёкъ, меним зияретлерим хаялий дегиль эдилер. Меним
бу зияретлерим бизим акъикъатларымыздан ич де къопма-
дылар. Анда бизим бинъ йыл эвельси деделеримизнинъ эл-
леринен къурулгъан кой ве кентлеримиз бар, диварлары бем-
безъ сылангъан, дамлары къырмызы кираметли, веранда-
лары ве балконлары салкъым-салкъым чечеклернен сюсли эв-
леримиз бар, тереклери ве кутюклери бинъ йыл эвельси
деделеримизнинъ эллеринен отуртылгъан багъ ве багъчала-
рымыз бар эди. Меним инсанларымнынъ рухлары о эвлерни
ве багъчаларны ич бир вакъыт терк этмедилер. Олар меним
анда дёнюшимни сейир этеджек эдилер.

Демирличешме устюндеки багънынъ ортасында кениш
верандалы къапы ве пенджерелерининъ усть кесимлеринде
джамлары ренкли, эки къатлы эвнинъ ичерисинде март ай-
ынынъ докъузынджы куню саба саатлеринде дюньягъа кель-
дим.

Догъгъан кунюм март докъуз олгъанына эминим — анам
Къуран-и Керимнинъ ич къапагъына докъуз март, къарлы
ве рузгярлы гедженинъ сонъунда, деп язгъан. Догъгъан ку-
нюмден шубем ёкъ, лякин анам догъгъан йылымны Къу-
ран-и Керимнинъ къапагъына язмагъа унуткъан. Эр алда, о
йылларда Гурзуфта догъгъан балаларнынъ ашлары ве догъгъ-
ан куньлери ресмий джедвельге алынмай эди. Буны анъла-
макъ къыйын олмаса керек. Башта, биринджи джиан джен-
ки; сонъра алман ишгъали: артындан деврим. Анамнынъ айт-
къанларына коре, алман ишгъаль бирликлерининъ Гурзуф-
тан кери чекильгенлеринден бир йыл сонъ догъгъаным. Ал-
ман ишгъаль ордусы Къырымдан 1918-де чыкъкъаныны эсап-
къа аладжакъ олсакъ, мен 1919 сененинъ баласым.

Бизлер Гурзуфта ве Къызылташта отурыркен исимлери-
мизнинъ ве догъгъан куньлеримизнинъ ресмий джедвельге
язылып язылмаасы чокъ эмиетли бир шей дегиль эди. За-
тен, къызылташлы Эмир-Усеин Дагъджынен эвли гурзуф-
лы Фатма ханым (дёрткюнджи къыз баласы кичкене Айшени
Сурукъсу мезарлыгъында топракъкъа теслим эткенинден
тамам эки йыл кечкен сонъ Джынгъыз адлы огълан догъур-
гъаныны эр кес биле эди. Бильмеген, танымагъан ёкъ эди.
Бетинъизни корьмесе де, къучагъына алып манълайынныз-

ны опымесе де сизни эр кес таный эди. Догъгъан кунюньиз-де сиз бир Гурзуф тюркюси олур эдинъиз. Тюркюнъизни сабанынъ сааръ вакъытында къайыгъынен денъизге чыкъкъан балыкъчы айтыр, тюркюнъизни тютюн тарлаларында тютюн фиделерини отурткъан къызлар айтыр, тюркюнъизни Айпетриден Аюдагъгъадже узангъан багъларда юзюм джыйгъан къызлар эшитир эди.

Куню кельди бизге Гурзуфтан ве Къызылташтан чыкъмакъ керек олды; чыкъкъан сонъ да (бизни яхшы таныгъанларына бакъмадан) кендимизни, кимлигимизни куньден куньге исбатламакъ керек олды.

Зан этсем паспорт къануны 1936 сенесининъ башларында чыкъкъан эди. Ве мен Акъмесджитнинъ (бугуньки Симферополь) горсовет (шеэр совети) бинасында эки дане эким тарафындан муаене япылгъанымдан сонъ: Джынгъыз Дагъджы, 1920 сенеси март 9-да догъды, деп язылгъан паспортны алып, ич бир музакересиз, Гурзуфны ве Къызылташны унутып, омюримнинъ сонъунадже Гурзуфсыз ве Къызылташсыз яшамагъа махкъюм этильдим. Эльбет де бу, тамытамамына бираз юкъарыда ифаде эткеним киби олмаса да, мезкюр акъыкъат бу ифаденинъ узагъында дегиль эди.

Гурзуфнынъ денъизи ве Къызылташнынъ багълары бизим аят менбамыз олдылар; байрамларымыз ве нешэмиз олдылар; асырлар девамында къайгыларымыз ве дертлеримиз олдылар. Омюримизни Гурзуфсыз ве Къызылташсыз тасавур этип оламай эдик. Буны мен даа пек кичик яшымда олгъанымда билир эдим.

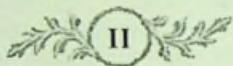
Эбет, ич кимсе шашмасын, билир эдим. Биз Гурзуфнынъ ве Къызылташнынъ табияты эдик; чечеги ве оты, далы ве япрагъы, авасы ве суву, барлыгъымызны топрагъындан гъыда алып кечиндире эдик. Гурзуфсыз ве Къызылташсыз биз сарарып соладжакъ ве сонъра да къуруп ёкъ оладжакъ эдик. Мен киби, меним койдешлерим де буны билир эдилер. Бири, экиси дегиль: э п и с и! Бугунъ бизлер аятга сагъ къалгъанымыз ичюн шу ишанчнынъ кучюне борджлумыз. Мен бир гурзуфлы олмасайдым, манъа берильген кимлик бельгимнен кене яшар. дюньяда олып кечкенлерни корер, башкъа икълим ве мекянларда башкъа бир мен олурдым, эвленирдим де, рефнкъам балалар догъурырды. Бу да башкъа бир чешит яшайыш олур эди.

Лякин мен гурзуфлы эдим. Гурзуфлынынъ Танъры та-

расфындан берильген аяттан башкъа бир аят яшамасына им-
кян ёкъ эди. Ичимнинъ бошлугъындан шикъет эттим.

Бу бошлукъ ич бир вакъыт узакъ сюръмеди. Узун йыл-
лар агълаткъан ве севиндирген, аятий икъелеримиз бош-
лугъымнынъ чокъ узагъында къалмадылар. Шимди де узагъ-
ымда дегиллер. Мен ичимни оларгъа бир кере даа ача биле-
джегим такъдирде олар яткъан ерлеринден къалкъып ичиме
киреджеклерини, ичимдеки бошлукъны толдураджакъларыны
ве бир муддет сонъра меним тилимде эльде эткен джанлы-
лыкъларынен ичимден чыкъып, меним инсанларыма дёне-
джеклерини ис эткендай олам.

Асылында ичимни келип булгъан бу икъелер меним икъа-
елерим дегиллер, олар башкъа биревлернинъ меним къаль-
бим ве рухумнен бесленип ичимден чыкъкъан икъелердир.
Оларны бир кере даа ичимде барындыра биледжегим такъ-
дирде, ниаесине якъынлашкъан аятымнынъ бираз даа уза-
яджагъына инанам.

Видеоны сейир эткен кунюмден бир къач вакъыт кеч-
кен сонъ Къырымнынъ генч шаирлеринден Юнус Къанды-
м(ов) Акъмесджиттен телефон ачты. Фаркъында олмадан
(бельки де авада, сувда, кольгелерде якъалагъан) меним
фантазияларымнен ойнагъан киби: “Джынгъыз агъа, бу
куньлерде бир группа аркъадашнен сизинъ Къызылташтаки
эвинъизни зиярет этмек ниетиндемиз”, дей эди.

Хош, Юнус Къандым фантазияларымнен ойнамай, шев-
къатлы тюшюнджелеримнен меракълана эди: эсерлеримден
гъыда алгъан теэсуратнынъ Къызылташкъадже узанаджагъ-
ыны акъылыма биле кетирмеген эдим, дерсинъ телефонда
шаир Юнус Къандым балалыгъымда мени буюткен эвинъ
агъач балконындан денъизге бакъып, сесленмекте эди.

“Бир къач вакъыттан берли эвинъизни сатын алмакъ-
нынъ имкянларыны араймыз, Джынгъыз агъа. Ичерисинде
отургъан рус аилеси эвни сатмакъ истемесе...”

Башкъа бир шей айтмакъ истегендай, сусты. Сёзюни де-
вам эттирмез деп тюшюндим. Лякин девам эттирди. “Эв-
нинъ бир одасыны кираламакъ истеймиз. Бунъа да разы ол-
масалар... Лякин умукътсиз дегильмиз. Бизге о эв керек. Макъ-
садымыз...” Кене сусты.

Бираздан сонъ кене девам этти: “Эв, тек сизинъ эвинъ-
из дегиль, халкъымызнынъ да эви...”

* Дж. Дагъджы ве Ю. Къандым арасында 1995 сенеси олгъан
телефон лакъырдысынынъ асыл метнини бойле — Тердж. къайды.

Огге ынтылган хаял ве тюшюнджелеримни джойган киби олам. Огге ынтылган тюшюнджелеримни бельки джойдырым. Лякин о эвлерде меним инсанларымнын рухлары аля даа сакълы. Ялынъыз, эвлердеми? Бугунь де Гурзуф ве Къызылташнын топрагы ве тереге, суву ве авасы меним инсанларымнын рухлары иле сюсюдири.

Сёз сырасы, бу эвни “Къоркъунч йыллар”нын окъуйдыжлары билелер: “Янсынлар” да да онын акъкъында сыкъ-сыкъ сёз юрьсетильгендири. Бу ерде ялынъыз бир шейни къошмакъ истейим: эвнинь автомобиль ёлу тарафындаки дивар 1927 сенесининь зельзелесинде чёкти. Эмджемнинь багында къургъан чашырлар ичинде афталарнен яшагъандырыкъ. Сонъра, узун бир муддет девам эткен, текрарланган кучюк тепрентилер тындылар ве биз эвимизге кочътик.

Арадан алты ай кечти. Зельзеленин биле о эвде отурмамызны ясакъ этип оламайджагыны инсан огълу ясакъ этеджегини инанып оламай, атта бу акъта тюшюнмей эдик. Лякин меселе ялынъыз эвлернин диварлары чёкмесинен битмеди. Зельзеле Гурзуфкъа ве Къызылташкъа бундан да бетер девирнинь якъынлашайткъаныны дуйдурмадан хабер бермекте эди: аят йылдан йылгъа дегиль, айдан айгъа, атта куньден куньге денъише эди. Артыкъ, Гурзуф мени энъ юксек нокътасындаки джамининь йыкъланган минаресинен севинерек, къаршыламай эди.

Минаренин ташлары девирильген ерлеринде йылларджа къалдылар. Таш толалар арасындан отлар фышкъырды. Минаренин ташларыны отлар къаплады. Къырымдан кетмезден эвель, язда, сонъки кере анда баргъанымда ташлар артыкъ корюнмей эдилер. Лякин зельзеледе девирильген минаренин ташлары оськюн отларнын астында да (ич олмагъанда меним ичюн) кендилеринде балалыгъымнын Гурзуфыны сакълай эдилер.

1921—1923 сенелеринин ачлыгыны пек яхшы хатырлайым. Чюнки Къызылташта ачлыкъ сёзю сыкъ-сыкъ айтыла эди. Затен о йылларнын феджий муитинде, (сёз келими Багъчасарайнен къыяс эткенде) ачлыкънын Къызылташнын куньделик аятына фаджиалы бир шекильде тесир этип оламагъанына эминим. Къызылташта эвсиз ве топракъсыз аилелер олмагъанындан башкъа, айвансыз аилелер де ёкъ эди. Эр бир аиле, энъ азындан, бир сыгъыр, бир къач къойи ве эчки саби эди. Лякин Къырымдаки ачлыкъ йылларынын тесири буюк олды. Къызылташнын ве Гурзуфнын икътисадияты чёкти. Меним хатырладыгъыма коре, НЭП

(Янъы Икътисадий Сиясет) девири кызылташлыларнынъ аятларында энъ гузель бир девир олды. Сербест базар икътисадиятында кызылташлылар ве гурзуфлылар чар-чабик аякъланып, эвельки джандлыкъларыны булдылар.

Лякин бу чокъ девам этмедди.

Сонъра, къувамына еткен НЭП девирини энъ дешетли террор йыллары денъиштирди. 1929 сенесининъ сонъларына таба ильк сюргюннинъ шааты олдыкъ. Гурзуфтан ве Кызылташтан алып кетильгенлернинъ сайысынынъ не къадар олгъаныны бильмейим; ялынъыз шуны айта билем: Кызылташтан чыкъарылгъан койлюклерни ОГПУ аскерлери ачыкъ машиналаргъа юклеп Ялтагъа алып кеткенлерини эпимизнинъ пенджересинден озъ козылеримнен коръдим. Оларнынъ арасында акърабаларымыз да бар эди. Кызылташтан узакълашкъан машиналарнынъ артында Ялта автомобиль ёлунынъ четинде юмрукъларынен кенди башларыны дегген аналар, агълашкъан кызылар ве балалар къала эди. Къоджаларыны къайдаларгъа алып кетелер? Бабаларыны не ичюн алып кете эдилер? Не ичюн ве не себептен олгъаныны кимсе бильмей эди. Ёлбашчылар тарафындан энъ кучюк бир ачыкълама япылмай эди. Кызылташнынъ козылернен йыл девамында денъишмеген аяты куньден куньге денъишмекте эди. Ёкъ, акъикъатта денъишмей, Кызылташта аят сёне эди. Бошап къалгъан эвлернинъ ичинде ата мирасы топракълардан къопарылып алып кетильген кызылташлыларнынъ рухлары ве хаяллары къала эди.

Элли йылгъа узанып кеткен бир сюргюнден сонъ бугунъ юртларына къайта бильген къырымлыларнынъ, артыкъ башкъа биревлернинъ отурдыкълары бу эвлерге бакъышларында аля даа о рухнынъ къувети сакълыдыр. Меним ичюн (эсасен эдебий чалышмаларымда) шу фаджиянынъ япкъан тесири бир къат даа зияде олды. Ялынъыз, козетюклеримни кереги киби ве кучюлю бир шекильде эсерлеримде тасвир этип оламагъаныма кедерленем.

Кичкене бир бала эдим. Бабамнен Ялтагъа кеттим. Койлюкнинъ бириси Алуштадан Никитагъа къайта эди, бизни де арабасына алды. Никиталы ёл бою агъызыны ачып бир сёз айтмады. Лякин къайда ве не ичюн кетейткъанымызны биле эди. Бу адам лаф этмекни, атта озъ тилинъде, озъ инсанларынынъ лаф этмекнинъ телюкели олгъаныны да биле эди.

Никитадан Ялтагъа джайып кеттик. О куню шааты олдугъым шей сонъраки яшанаджакъ аятымнынъ аджыныкълы ёлуны косътермекте эди: Кызылташтан чыкъарылгъан койлюклер Ялта лиманында ёлджу вапурына миндирильген-

лер. Вапур рыкъма-рыкъ толу. Ве лиманда биз, акърабаларыны озгъаргъан къызылташлылар, турамыз. Къадынлар мендилери дуаакъларында, окюр-окюр агълайлар. Инсан къалабалыгъы сес-солукъ чыкъармай. Сессизлик бу къадар терен, бу къадар аныламларгъа юкю ола биледжегини яшымнынъ кучюклигине бакъмадан, анылагъан эдим.

Саатлернен бекледик. Сессизлик дагъылмады. Ниает, вапур кочти. Ялыдан узакълашыркен, вапурны толдургъан къызылташлыларнынъ бир агъыздан айткъан “Ант эткенмен”нинъ эзгиси узун йыллар къулакъларымнынъ ичинде текрарланды. “Хатыраларда Дж.Д.” кунъ эвельден тедариги корюльген ве белли бир къурулмагъа багълы олгъан бир эсер дегиль. Шааты олдугъым ич бир шейни къою бир шекильде анылатмакъны тюшюнемедим. Затен, бу изыларымнынъ башында аятымны янъыдан козьден кечирмек макъсадынен таньгъув-ачыкълав черчивеси ичинде эльге алынаджакъ шей оладжакъны ачыкълагъан эдим. Чюнки балалыкъ йылларында шааты олдугъым шейлернинъ эсерлериме якъан тесирини эмиетсиз къалдыралмам, (окъуйджы ичюн бельки чокъ эмиетли олмагъан) бу вакъиалар ве тесирлер узеринде токъталмадан кечалмам; долайысы иле бираз даа Къызылташта къалмакъ истейим.

Янъы эвимизде чешме ёкъ эди, сувны гугюм ве къопкъаларнен ярым километр къадар авлакъта Акъмесджит-Ялта автомобиль ёлунынъ устюндеки Осман эмджемнинъ эвине якъын, койлюлер эвинден ташыр эдик.

Койлюлер эви эки къатлы бир бина эди. Биринджи къатында ашхане ве почта, экинджи къатында ятакъ одалары бар эди. Бир де, бинанынъ кенар диварына битишик фурун мевджутты. Фуруннен Сувукъдере узеринден кечкен таш копюр арасында ёлджулар ичюн улукълы, айванлар ичюн ялакълы бир чешме, бинанынъ арт тарафындаки кенъ азбарнынъ о бир башында демирхане ве налбанд устаханеси бар эди.

1930 сенесининъ орталарында колхозлаштырув башланды.

Колхоз режимининъ ильк къурбаны Осман эмджем олды. Койлюлер эви къапатылды, демирхане къапатылды. Осман эмджем (юреги хаста экен) вефат этти.

1929 сенесининъ топан сюркюни Къызылташта бир даа текрарланмады. Факъат тек-тюк, базы бир аилелернинъ башларыны ГПУ аскерлери геджелери эвлеринден чыкъарып, бельгисиз ерлерге алып кетмелери узылюксиз девам эте эди. Мустафа эмджем (эким Земине Дагъджынынъ бабасы) Къы-

зылташтан аилесинен берабер сюргюн этильди, эвининь кѡпысына кѡрушун муурьли мусадере килити асылды. Бу эвге айлар девамында кимсе бармады. Асмаларына тоз кѡндурмагъан багънынъ кийиклешкенини козылеримнен корьген киби ола эдим. Кузгѡге таба униформалы кимселер кельдилер, кѡпыдаки мусадере килитини кырьдылар, ве эвини ичерисиндеки бутюн эшьяларны машинаналаргъа толдурып, бир ерлерге алып кеттилер.

<1>Къызылташта аят шашыладжакъ бир сурьатнен деньишмекте. Кѡмшу кѡмшуны, сой-акъраба сой-акърабаны танымай эди. Асырлар девамында деньиштирильмеси мумкюн олмагъан шейлер бир-эки йыл дегиль, бир къач афта ичинде насыл этип бойле деньиштириле билир эди? Асылында Къызылташта деньиштирильген шей омюр тарзы дегиль, аят ольдюриле, ольдюрильген аятнен берабер топракъ да ольдюриле эди. Багъчаларгъа кимсе кирмей. Айванларнынъ отлакъларгъа сюркюльдиги топракъ ёлларда, къызларнынъ ве балаларнынъ кузьнинъ сонъларына таба къызылчыкъ ве мушмулла топламакъ ичюн Келинкъаянынъ ёкъушларына тырмашкъан ёлчыкъларда аякъ излери силенип кетмекте эди. Асырлар бою яшалып кельген аятны сёндюргенлерге къаршы наразылыкъ бильдирген адам ёкъ эди. Эр кес суса. Догъруны, керчекни барыш ёлу иле насыл анылатып олсунлар? Къызылташкъа пыштавларнен, тюфеклернен, машина ве къамчыларнен Къызылташкъа кельген кишилерге насыл этип инсанакъыллы анылатып олсунлар? Олюмден къоркъмагъан олсалар эди кендилерини тюфеклер ве тюфек къундакълары алтында зорбалыкънен сюргюн эткенлерге къаршы кокрек тирер: ольдюр бизни, къуртулайыкъ! — дер ве олер эдилер. Къызылташлылар не Къызылташтан вазгечмек, не де ольмек ниетинде олмадыкъларындан суса эдилер. Эм де бу сускъунлыкънынъ (аныламларнен юклю олдугъындан башкъа) къуветини де арадан йыллар кечкен сонъ аныладым.

Къызылташта колхоз режими 1931—32 сенелерде къурулды. Къызылташлы кенди гъурурыны, топракъ севгисини бир кенаргъа атты, ве аятта къала бильмеси ичюн, аилесининъ ачлыкътан ольмемеси ичюн маашсыз, айда бир къач кило уннынъ къаршылыгъына кенди топрагъында бир ишчи оларакъ чалышты. Энъ уфакъ бир тепки косьтерген, режимге къаршы бир сёз айткъан кимселер, хусусан колхозлаштырувнынъ ильк йылында Къызылташтан чыкъарыла ве бир даа Къызылташта корюнмей эдилер. Бабам да 1931 сенеси якъланды. Не ичюн? Козгѡге чокъ чарпмагъан, улу бир аза-

метнинъ (буюкликнинъ) чокъ узагында, атта джисманий зайыфча, олдукъча алчакъгонъюли ве татлы тилли бу ачам не себептен якъаланды? Себебини арамьздан кимсе бильмей эди.

Бунынъ керчек ве я керчек олмагыяныны бильмейим, лякин арадан йыллар кечкен сонъ бабамнынъ Ялта тарафындаки, артыкъ колхозлаштырылган “Хасталар” багыларында чалышыркен, кенди багынынъ асмаларыны тутып опыти ве агълады дие якъалангыяныны анамдан эшиткен эдим.

Къышны бабасыз кечирдик.

Артыкъ Къызылташнынъ узакъларында башлайджакъ аятымнынъ янгы джерьянына кечмезден эвель бу ерде шуны да къайд этмек истейим: мектепни Къызылташта битирдим.

1917 сенесининъ девиримден сонъра (Исмаил бей Гаспринскийнинъ тасильдеки тесирли къувети иле деп беллейим) къырымлыларнынъ аятларында балаларыны окъутмакъ ве земаневий аяткъа аякъ уйдурмакъ анъламы гъает терен бир тамыр атты. Бири-бирилеринен ярышлашкъан киби, эр кес кенди баласыны окъута; Къызылташта да къыз ве огълан балаларыны окъутмагъан бир-де бир айле ёкъ эди.

Мектебимиз Къаршы маалленинъ ашагыларында ерлешкен эди.

Баты тарафта мектепни кениш араба ёлундан айыргъан юксек дивар, мектепнинъ догъу тарафында исе байыр ве байырнынъ устюнде дамлары къырмызы кираметли, диварлары киречнен сылангъан, багъ-багъчалы эвлер сыра-сыра туралар.

Байырнынъ этегинде, аман-аман узерине саркъыкъ сугютлернинъ далары астында сакъты ве сувлары муджизели акъкъан ирмакъ. Къыш айларында чанталарымызнынъ ичиндеки къалем ве дефтерлеримизнинъ янына джеviz, шефтали ве алма къурулары толдурып; мектепке кетер эдик; яз айларында чанталарымызны юзюм, нар, армут ве алмаларнен толдура эдик. Тенефюсте салкъым-салкъым сугютнинъ салкъынында отурып, мейва ве емишлеримизни ашар эдик.

Яшым кечкен сайын меним (ич олмагъанда) кичичик бир парчачыгъым шу сугютнинъ кольгесинде къалып кеткени акъкъында тюшюнем. Бүтюннимнен сугютнинъ кольгесинден чыкъмакъ истемегенимден дегиль, чыкъып оламагъанымдан. Тыпкъы Келинкъаянынъ келини киби, менден къалгъан бир ерим къатып, шу сугютнинъ кольгесинде таш кесильген.

1931 сенесининъ баары.

Учъ ай Акъмесджит апсханесинде яткъан сонъ, бабам сербест быракъылды. Факъат бир даа Къызылташкъа къайтмады. Зейнеп ве Хати (Хатидже) аптелерим техникумша окъуй эдилер. Энъ буюгимиз Мидат берберлигини быракъып, башта Ялтада, сонъралары да Акъмесджитте шоферлик япа эди. Бундан бу якъкъа, бизим ичюн о замангъадже яшангъан аятымыздан бам-башкъа бир аят башлайджакъ эди.

Бу ерде, къыскъа бир ара берип, ашагъыда аиле азала-рымызнынъ талийлерини хронологик бир шекильде ачыкъ-ламакъ истейим:

Мидат:

1934 сенеси аскерликке алынды. Аскерлигини Совет Ава Къуветлерининъ къысымларындан биринде, Акъярдан чокъ узакъ олмагъан Сакъта кечирди. Ордудан къайтып кельгенинен эвлendi, бир къач вакъыттан сонъ къарысындан айырылды, къайтадан эвлendi. Мен Къырымдан чыкъмаздан эвель, къарысы ве эки баласынен, отурдыгъымыз Мало-фонтанная сокъагъындан бираз авлакъчаракъта, янълышмасам, Къазыаскер сокъагъында яшай эди.

Учъ йыл эвельси Мидатнынъ сюргюнде вефат эткенини бильдим.

Зейнеп ве Хати (Хатидже):

Техникумдаки окъувларыны Акъмесджитте битиргенлеринден сонъ Кезлев якъынларында шоссе къуруджылыгъында чалыша эдилер. 1937 сенесининъ язында Кезлевде яшагъан Бекир эмджемге баргъанымда экисинен де корюшкен эдим. Зейнеп эвлendi. Хатинен алякъаларымыз кесильди. Учъ йыл эвельси Хатининъ де сюргюнде козълерини эбедиен къапаткъаныны анъладым. Зейнеп Къырымгъа къайта бильген ве аятынынъ сонъки эки йылыны Къырымда яшагъан.

Менден кучюк Тимур:

1942 сенесинде немселер тарафындан зорбалыкънен Къырымдан чыкъарылгъан ве шималий-шаркъ Полониянынъ бир еринде орман ишлеринде чалыштырылыркен, белгисиз гъайып олгъан.

Менден ве Тимурдан кичиклеримиз:

Мен аскерликке чагъырылгъангъа къадар Акъмесджитте аиле оджагъы башында къалдылар. Халитнинъ сюргюнде вефат эткенини учъ йыл эвельси эшиттим. Тевиде ве Айше сюргюнден Къырымгъа къайтып олдылар, ве экиси де бала ве торунларынен Акъмесджитте яшайлар.

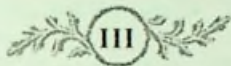
Бу, меним аилемнинъ фаджиасы.

Табийй, меним аилем истисна дегиль; бунъа бенъзеген фаджиалар эр бир къырымлы аилесининъ башына кельген-

дир. Рус империализмининъ макъсады Къырымда ич бир къырымтатарны къалдырмамакъ эди. Макъсадларына ириш-тилер. Къырымнынъ акъикый саиплери ярым асыр Къырымсыз, сюрюнде яшадылар, нуфузынынъ аман-аман ярысы бир даа Къырымны корьмеден, анда козылерини эбедиен къапаттылар.

Акъикый геноцид.

Бу-там манасынен бир миллетни ёкъ этмек демектир.

Элли йылдыр, Къырым эсерлеримнинъ баш мевзусы олшы. Къырымсыз бир къырымтатар оламаз эди. Барлыкъларынынъ тамыры Къырым ярымадасында гизли олгъаныны эм эски чар режими, эм де девримден сонъ совет режими пек яхшы биле эди. Оларны бу тамырдан къопарып атмакъ иле, Къырымнынъ ишгъалинден сонъ токътмадан бейинлерини асабийликнен раатсызлагъан Къырым меселесининъ бир уджюмнен чезиле биледжегине инана эдилер.

Бу куньлерде де текрарланамы, бильмейим; романларымнынъ Тюркиде нешир этилип башлагъанынынъ ильк йылларында солдан (ве сагъдан) “Джынгъыз Дагъджынынъ рус душманлыгъы” деген шашыладжакъ сёзлернинъ акс садасы арада-бир къулагъыма чалына эди. Лякин ич бир вакъыт ве ич бир романымда ёлгъа рус душманлыгъы иле чыкъмадым. Аксине, эдебий саадаки чалышмаларымда ёлум рус халкъына якъынлыкъ дуйгъуларым иле ачылды. Асылында рус медениетининъ ичинден чыкътым. Рус медениети ве эдебиятынен беслендим. Эсерлеримде (базан билерек, базан да фаркъында олмадан) рус эдебиятынынъ белли бир тесир олды. Рус империализмининъ акъикъатларыны окъуй-ыджыгъа санат эсерлери иле еткизмек рус душманлыгъы сайылмаз; меним яздыкътарымны менден баягъы эвель ве менден даа да кучлю ве тесирли бир шекильде рус романджыларынынъ озылери язмакъ керек эди. Бу да ялынъыз рус халкъынынъ файдасына олур эди. Он докъузынчы асырнынъ баты эдебиятына мейиль берген рус эдебиятчылары буны япмадылар. Не Толстой, не Достоевский, не де башкъа корюмлю романджылар. Рус олмагъан улусларны боюндырыкъ алтында тутмакъны Танъры тарафындан кендилерине берильген табийй, гъает табийй ве къутсал бир хакъ, дие санылды. Бу анъламнынъ энъ дешетли джиети етмиш йыл киби узун бир муддет девам эткен совет системасы ичинде бутюн чыпакълыгъы иле белли олды. Бир къач дис-

сидент группасынынъ тышында рус языджылары кырым-татарларнынъ, чечен ве Шималий Кавказдаки башкъа халкъларнынъ топракларындан къоларылып, бутюнлей сюрюлемелерини корьмемезликтен ве эшитмемезликтен кельдилер. Сёз сырасы, ялынъыз бу халкълар дегильдир; йигирминджи асырнынъ Авропасы ортасында инсанларны бири-биринден юксек дивар иле айырмалар да рус эдебиятында озь аксини булмадылар.

Бу куньлерде Совет империясынынъ дагъылгъаны акъкында сёз юрсетиле.

Бу куньлерде рус миллетининъ кенди кимлигини кыдырып тапмакъ ёлунда олгъаны акъкында сёз юрсетиле.

Советлер Бирлигинде, чешит тюрю миллетлернинъ достлукъ ве къардашлыкъ шиарлары астында эски чар режимининъ энъ къою колониалист системасынынъ гизли олгъаныны намуслы русларнынъ бильмемелери мумкюн дегильдир. Ич шубе ёкъ ки, куньлернинъ биринде рус миллети кенди кимлигини буладжакъ. Факъат земанемизде (руслардан башкъа) Русие Федерациясыны тешкиль эткен Волга бою татарларнынъ, башкъыртларнынъ, Шималий Кавказ халкъларынынъ, удмуртларнынъ, якутларнынъ мустакъилликлерине къавушмадан эвель дегиль. Рус миллети кенди кимлигини ялынъыз мына шу халкълар акъикый мустакъилликлерине къавушкъан сонъ була биледжек. Бунда да (юртнынъ ералты зенгинликлери, илери технологиясы ве ишкыр инсанлары иле) Русие кяр эльде этеджек; джиан икътисадиятында эмиетли бир роль ойнайджакъ. Барсын, кунюмиздеки Русиеде акъикый бир ачыкылыкъ олсун. Ёкъ, бу сёзлер рус халкъына догърултып айтылмай, рус халкъынынъ самимийлигинден шубеленмейим; бу сёзлерни шимдики девирде Русиени идаре эткен етекчилерге догърултып айтмайым; элли йыл эвельси кырымтатар аналарынынъ агълашларына, бугунъ де чечен халкъынынъ мустакъиллик ферьядына даяналмагъан рус романджыларына догърултылгъандыр.

Кырым шаркый Авропа диярындадыр.

Татар исими къою миллетчилери тарафындан асылар бою къараланмасына, бильхасса баты дюньясына Асиянынъ ичерисинден кельген баскъынджы бир къувет оларакъ танытылмасына рагъмен, Кырым ярымадасынынъ энъ къадимий халкъы олгъан кырымтатарлар энъ азындан булгъарлар къадар, маджарлар, роменлер къадар, шаркый европалылардыр. Къадимий девирлерден чешит тюрю адлар алтында билинген бу халкъ ислям динини къабул эткен сонъ (башлыджасына он учюнджи асырда татар-могъол истиля-

сындан сонъра) Гирай сюлялесининъ идаресинде кырым-татар исими иле танылыр.

Он алтынды ве он единджи асырларда Кырым ханларынынъ Русиенинъ ичерилерине, Полония ве Литвания топракларына якъан акъынларынен раатсызланамам: аксине бу акъынларнынъ кырымлыларгъа файдадан зияде зарар кетиргенине эминим. Бильхасса он секизинджи асырнынъ сонъларына таба ве он докъузынджи асырнынъ башларында денъишкен Авропа аятына аякъ уйдурамагъанымыз, санайылашкъан Авропа аятына аякъ уйдурамагъанымыз бизни беклеген фаджиаларны даа да тезлештирди.

Эсапта миллетнинъ селяметлиги, бундан да гъайры миллетнинъ барлыгъы бар эди. Неге мал олса олсун, керек олса диний итикъадларымызнынъ биле янъылашмамызгъа къаршы чыкъкъан элементлерини ёкъ этмек ве халкънынъ келечеге имаетына алынмасы талап олуна эди. Ич олмагъанда элли йыл киби бир муддеттен сонъ миллетни нелер беклегенини тюшюнильмек ве буннынъ узеринде токътатмакъ талап олуна эди. Кырымлыларнынъ аятларына Исмаил бей Гаспринскийнинъ тавабасындан шахслар чокъ кеч кирип кельдилер — Кырымнынъ фаджиасы рус ишгъалининъ пешинден кельген кочълернен башлады ве Сталин режимининъ халкъны бутюнлей Кырымдан сюргюн этмеси-нен энъ юксек нокътасыны будды.

Бутюн нукъсанлыкъларымызгъа ве устюн къуветнинъ багърыташлыгъына бакъмадан, кырымтатар аякъта къала бильди. Элли йыл девам эткен ольдюрджик сюргюнден сонъ бугунъде бугунъ ана юртларына къайткъан кырымлылар, Кырымсыз кырымтатар олмагъаны киби, кырымтатарсыз бир Кырымнынъ ола бильмегенини дюньягъа исбатладылар.

Эльбет де, элли йыл ичинде Кырымнынъ демографик вазиети денъишти. Бугунъ ярымада яшагъан нуфузнынъ эксериятини руслар тешкиль этелер. Бу чокълукънынъ чокълугъы кырымтатарлар Кырымдан сюргюн этильген сонъ Русиенинъ ичерики регионларындан кетирилип, кырымлылардан бошатылгъан эвлерге ерлештирилген руслардыр.

Бугунъге къадар Кырымгъа ич кимседен ярдым корьмеден, ялынъыз кенди тешевбюслери ве федакярлыкъларынен 260 биъге якъын кырымтатар къайтып келе бильди. Шу къадар кырымтатарнынъ да учъ-беш йыл ичинде Кырымгъа къайтып кельмелери бекисниле. Руслар истеселер де, истемеселер де Кырымны кырымтатарларнен пайлашмакъ зорундалар. Кырымтатарлар да русларнен бир арада яшай-

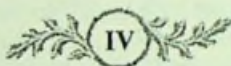
джакълар. Барсын, бирн-бирилерининъ бар олдукъларыны танысынлар, тиль, дин, медениет ве анъанелерине, урф-адетлерине сайгъы косътерсинлер.

Гурзуфнынъ мектеби де къапатылмады.

Фаджиалы муитте бу эки мектеп Къызылташ ве Гурзуф балаларынынъ илериде яшайджакълары аятларынынъ айырылмаз бир парчасы оларакъ къаладжакътыр.

Мен де о аят парчасы иле Къызылташтан чыкътым. Зан этсем, бир даа Къызылташкъа къайтып келялмайджагъымны биле эдим. Ве къайтмадым. Хатырладыгъым йылларда автобуснен Къызылташтан кечип Гурзуфкъа баргъан эдим. Амма Къызылташны... айрылдыгъым о аят парчасы иле кордим.

Хатырлайым, арадан секиз йыл кечкен эди. Генчлик меджмуасында ильк манзумемнинъ чыкъкъан кункю эди: Акъмесджитнинъ Малофонтанная сокъагъында топракъ табанлы бир козь эчикнинъ пенджереси ичимде ташкъан о аят парчасынынъ тышкъы къияфелерине ачылды, ве меним ичюн Къызылташ бутюн омрюм боюнджа балалыгъымнынъ Къызылташы оларакъ къалды: кунешнинъ сыджагъы Къызылташтаки киби сувукъ олды; денъизнинъ мавылыгъы, багъларнынъ ешиллиги, инсанларнынъ тебессюми ве кедерлери, сабанынъ саари, акъшамнынъ аладжа къаранлыгъы меним ичюн ич денъишмеди. Мен Къызылташнен яшадым.

1932 сенесининъ бааринде бабам Къызылташкъа язгъан бир мектубинде мени Акъмесджитке чагъыргъан эди. Бабамгъа коре, мен аиленинъ о бир балаларындан фаркъ эте эдим, фаркълылыгъымны насыл ве не иле ольчеп булгъанынынъ фаркъында дегильдим: бабам мени озюнинъ янына чагъыра эди.

Кеттим.

Алуштагъадже ат-арабанен, Алуштадан о якъкъа автобуснен кеттим. Ёл парамны, о йылларда Ялтада эким олып чалышкъан ве вакъты-вакътынен (хусусан къыш айларында) Къызылташкъа келип, акърабаларынынъ балаларыны тиббий муаенеден кечирген Земине Дагъджы берген эди.

Акъмесджитте мени нелер беклегенини бильмей эдим.

Автобус кентнинъ къалабалыкъ сокъакъларындан кечип кетеркен, ичимде юксек биналарнен меракъланмакътан зияде Къызылташтан къопкъанымнынъ эфкъарыны дуя эдим. Сокъакъларны толдургъан къалабалыкъ ичинде бир бош-

лукъ, бир ёкълукъ эдим. Артта къалдырып кеткеним Къызылташ тюштен гъайры бир шей дегиль. О, меним аятымща денъизи иле, денъизининъ саиллеринде сыра-сыра сельбилери ве ешилъ багъчалары иле олгъаны оладжагъы бир тюш эди. Тюшюмде олса да кендими Къызылташта таный эдим. Артыкъ кендими унутаджакъ, кендими ве Къызылташны унутаджакъ эдим. Бу ерде сокъакъларны толдургъан исимсиз, кольгелеринден башкъа кендилерини ич кимсе танымагъан, боз инсанлардан бири оладжакъ эдим.

Элимде мектюп, Къарасувбазар сокъагъынен Карл Маркс джаддеси арасындаки “Союзтранс” автостанциясында автобустан тюштим. Мектюбимнинъ зарфы узерине къуршун къалемнен: Малофонтанная, 11, деп ызылгъан.

“Малофонтанная” сёзю манъа чокъ шей айтмай эди. Янымдан кечип кеткенлернинъ бетлерине юдже кентнинъ ичинде бабамны була бильмекнинъ тереджюди иле бакъам. Къызылташта мени танымагъан-бильмеген адам ёкъ эди. Ялынъыз адамлары дегиль, атлары, сыгъырлары, къозулары биле мени таный эдилер. Бу ерде исе...

Эбет, янымдан кечип кеткенлернинъ бетине эндише иле бакъа эдим. Ким бильсин, бельки араларындан бабамны таныгъан бир кимсе чыкъар... Даа бала эдим... элимден тутып, мени бельки Малофонтаннаягъа алып барыр...

Къарасувбазар сокъагъынынъ башында дёрт-беш къапалы файтон, ве (Акъмесджитте ленейка денильген ве бир ат къошулгъан) эки араба тура. Ленейкаджылардан бири узакътан гъалиба мени козете; чаресизлигимни коръген ве анълагъан киби, элинен ишарет этип, мени янына чагъырды.

Бардым.

“Къайда кетеджексинъ?” — деп сорады о.

Зарфны косътердим.

“Узакъ дегиль” — деди ленейкаджы.

Сонъра:

“Паранъ бармы?” — деп сорады.

Земиненинъ манъа берген ёл парасындан къалгъан бозукъларны джебимден чыкъарып косътердим. Ленейкаджы бир аягъыны арабасынынъ басамагъы узерине саркъытып догърулды, узанып элимни тутты, авучымдаки бозукъ парагъа эппейи бакъты, сонъундан, неден бильмем, эки элинен элимни сыкъып авучымны къапатты, козьлерини бетиме тикти, кулюмсиреди ве:

“Айды, атла, бакъайым”, деди.

Ленейкагъа миндим.

Ленейкаджы узун къамчысыны атнынъ аркъасына шакъ-

латты, ве араба Къарасувбазар сокъагы бойлап Малофонтанная (Малофонтанная эбет) тарафкъа кетмеге башлады.

Ленейкаджы эсли бир адам. Бабамдан эсли эди. Эки йыл эвельси Къызылташта вефат эткен Осман эмджемден де эсли эди, гъалиба. Ренки сёнюк шапкесининъ астындан энъсесине ташкъан къыр сачларына бакъаркен, онынъ (ольмезден эвель) мени сагъ ве селямет Малофонтанная сокъагына алып бара бильмесини умют эте эдим.

Ленейкаджы ёл бою ич бир сёз айтмады, атта башыны чевирип манъа бакъмады. Мен де сокъакъта онынъ шапкеси астындан энъсесине ташкъан сачларындан башкъа ич бир шей коръмедим. Онынъ манъа бакъмасы люзюмсизди; сокъакъкъа тешельген ташлар устюнден кечеркен, арабанынъ резинасыз копчеклери астындан чыкъкъан гурульги эр шейни, тюшлеримни биле, ольдюрген эди. Анджакъ араба Къарасувбазар сокъагындан Фонтаннаягъа айланаджакъта (Къараим сокъагынен Фонтанная кесишкен ерде) милиция участкасынынъ басамакълары устюнде тургъан эки милиционерни коръдим, коръгенимнен, ичимден гъарип бир титреме кечти — милиционерлернинъ экиси де пыштавлы эди.

Акъылымда, Къызылташта ильк сюрдюню юзъ берген куннинъ акъшамы бабам анамгъа: “Эмлерге пыштавнен насыл кирилер: пыштав деген шей чамурлы калош киби, эвге кирмезден эвель, аякътан чыкъарылып, босагъагъа быракъылыр”, деген эди.

Бир анъ ичимде, арабаджы мени Малофонтаннаягъа дегиль де Къызылташкъа алып кетейта, деген бир ис уянды. Лякин ислерим мени алдата эдилер. Кечтигимиз сокъакъта терек ёкъ, чечек ёкъ, къуш учмай ве этрафта баарь укюм сюрденине бакъмадан, кок къуббеси боз буланыкъ эди.

Бир анъ ичимде, арабаджы мени Малофонтаннаягъа дегиль де Къызылташкъа алып кетейта, деген бир ис уянды. Лякин ислерим мени алдата эдилер. Кечтигимиз сокъакъта терек ёкъ, чечек ёкъ, къуш учмай ве этрафта баарь укюм сюрденине бакъмадан, кок къуббеси боз буланыкъ эди.

Бираздан сонъ ленейка коше башындаки къапысы къапалы, пенджерели пармакълыкълы отъмек тюкяны янындан кечти, синагогагъа етмезден сагъгъа бурулды, ве артыкъ Къырымдан айырыладжакъым кунгге къадар отургъан сокъакъкъа кирди.

Малофонтаннаяда эвлернинъ эксериети бир къатлы эдилер. Догърусыны айткъанда эвлерни корип оламай эдим — эвлер юксекче исарлардаки ешилъ боялары агъаргъан чифт

кыанатлы араба кыапыларнын артларында сактылы эди. Кыапыларкыа бакыаркеним, аятнын денгыштирильмеси ялынъыз Кызылташта мумкюн олганыны, денгыштирильген аятнын бу ерлерге аля даа кельмегенини, бельки де ич де кельмейджегини ис эткен киби олам. Лякин, эр вакыттаки киби, о куньки ислерим ялынъыз меним кыальбиме якын тюш ве эфкярларымнын терджиманы ола эдилер.

Араба явашлады, Малофонтанная, 11 номерли эвнинъ ёл кыапысына етмезден токытады. Бозукъ кыалдырымнын кенарында бир терек осе. Терек кыалын эди. Ерден анджакъ учъ, бельки дёрт метр юксекти. Терекнинъ ичи чюрюк; факыат тыш кыабугындан ешилъ филислер фышкыыргъан. Терекнинъ бир сугют тереги олганыны сонъундан аныладым. Мен аскерге чагырылгъандже о ерде, кыалдырымнын четинде кыалды; ичи чюрюгенине бакъмадан (бельки махсус меним ичюн) эр йыл июньде чечек ачты.

Бадам ёл кыапы огюнде аркыасыны сугют терегининъ кевдесине таяндырып, мени беклей эди. Зан этсем, саатлернен беклеген. Малофонтаннаякыа арабанен келеджегимни, эбет, тюшюнмеген эдим, бадам эвге якынлашкыан ленеикайнынъ узеринден бошлукъкыа бакъа.

Сонъра арабада мени корьди.

Июньде чечек ачкыан сугют тереги санки дерсинъ бир шиир, лякин сугютнинъ кевдесине таянып тургъан бадамнынъ бети шиирсиз эди. Затен, бети ренксиз эди: ренксиз ве сувукъ.

Бадамнынъ бетини корьгенимнен кюркытым; айны аныде кюркыунынъ олюмге бенъзегенини сезген киби олдым. Лякин кюркыунен кельген олюм къ о р къ у н ч л ы дегиль, аксине, олюм бизге бизим яшадыгъымыз анылерни догърулагъан киби эди.

Бадам кендисинден даа зияде алсыз олганымны анытады, гъалиба, эки элини узатаракъ манъа арабадан энмеге ярдым этти. Арабаджы кыамчысыны котерип, бадамны селямлады ве ленеикасыны сокъакъта чевирип, кериге, автостанциякыа тараф кетти. Мен бозукъ кыалдырымда ве бадамнынъ манъа узатылгъан эки кюлу арасында кыалдым.

Бадам баягъы вакыт индемейип турды.

Сонъра элини котерип, башыма кыойды. Эли кыуш киби хафиф ве сыджакъ эди.

Бираз арткыа чекильди. Козылеримнинъ ичине бакъкыан козылери кульмекте эди. Элини узатып, текрар башымнынъ устюне кыойды, сачларымны сыйпалады, ве эп кълюмсиререк: “Сачларынъ оськен, ярын берберге барырсынъ”, деди.

Азбаргъа кирдик.

Мышыкъ башы киби томалакъ ташларнен тешельген азбарнынъ чевресинде бир къатлы, дамлары кираметли, диварларында сылавлары ер-ер кочюк беш эв. Беш эвде беш аиле отура: дёрти къырымтатар аилеси, бири къырымчакъ (Къырым еудийси). Азбар къапынынъ сагъ тарафындаки, аркъа дивары азбар исарына битишик эв, бабамнынъ эви эди.

Эвнинъ къапысыны эки элинен кюкъарыгъа котерип ачты, ве биз ичериге кирдик. Яры къаранлыкъта бабамнынъ мени Малофонтаннаягъа кетирген арабашжыдан баягъы эсли олгъаныны корьдим.

“Къапынынъ усть ментешеси къопты”, деди бабам, буны бир айып саймамамны истер киби, афу сораийджы сес иле...

Эв эки больмели эди. Узунлыгына учь метр къацар олгъан ог больменинъ къаршыдаки дивары астында комюр обасы, комюр обасынынъ узеринде диваргъа къакъылгъан чюйге асылы тенеке текне, эки тенеке къопкъа. Экинджи больме эм отурма, эм ятакъ одасы эди. Къаршыдаки дивар астында шильтеси чаршафсыз демир кровать, сол тарафта тенеке соба, азбаргъа бакъкъан джамы тозлу кучюк пенджеренинъ астында орьтюсиз маса ве бир дане скемле.

Тозлу пенджереден ичериге сызыкълангъан кунеш ышыгында бабамнынъ бетини (ихтиярлыгындан гъайры) олжуге якъын ве азыр олгъаныны коре эдим. Бельки янъыладырым. Лякин о аятта экен, денъиштирильмеси мумкюн олмагъан шейлерни биз де денъиштиреджек эдик: пенджере джамынынъ тозу силинеджек, усть ментешесинден къопкъан къапы тамир этиледжек, тенеке собада атеш якъыладжакъ, сув къыздырыладжакъ, бизлер ювунып (бу даа агъыр заманларда) бозукъ къалдырымнынъ четиндеки къарт сугют тереги чечекленип, гузеллешеджек эдик.

Кендими кене инсаний дуйгъуларгъа быракъкъанымны анълайым.

Малофонтаннаядаки эвге кельмем (аятымда эмиетли бир денъишме олгъанындан башкъа) сонъралары яшайджагъым аятыма бир догърулыш береджек эди. Бундан да гъайры, элли йылдан сонъ Лондонда язылгъан “Анама мектюплер” романим бу дуйгъуларнен гъыдаланаракъ языладжакъты; бу дуйгъуларнынъ къувети иле акъикъатларымызны кунь ярыгына чыкъара биледжектим. О дуйгъулардан марум бир языджы кене де романыны бельки язып олур эди, лякин романы копюр астында, я да тозлу пенджереден ичериге кунеш нуры кечип оламагъан одада къалыр эди.

Актыкъатларымызгъа къайтайыкъ:

Яшамакъ ичюн ерни бабам насыл тапкъаныны бильмейим, лякин тахмин эте билем: Малофонтаннаядаки эвлернинъ эксериети (къырымтатарларнынъ азбар дедиклери) авлуларнынъ чевресинде къурулгъандырлар. О вакъытларда бу эвлер даа асыл саиплеринъ эллеринде эди. Коммунист режими эвлернинъ эв саиплеринден алып УКХ (коммуналь хожалыкъ идареси) идаресине берильмесининъ девлет ичюн кярлы олгъанындан зияде зарар кетиреджегини биле эди. Долайысы иле (икътисадията узюльмелер пейда олгъанына бакъмадан), эвлернинъ эски саиплерининъ эллеринде къалмасыны устюн коре эдилер. Ялынъыз шу шарт иле: эвлернинъ киралары инкъиялбдан эвельки севиесинде къаладжакъ ве эв саиплери (башта бир тамир ишлеринде) девлет алдында месулиетли оладжакълар. Сёз келими, 1912 сенесинде азбардаки бир эвнинъ кирасы 50 капик олгъан олса, бабамнынъ эвге ерлештиги 1932 сенесинде де 50 капикни тутмайджакъты.

Бабамнынъ эви бу эв саиплерининъ биринден киралангъаныны тахмин этем.

Кираджыларнынъ ве эв саиплерининъ эксериети къырымтатарлар эди. Къырымтатарлардан сонъ (къырымтатар тилинде лаф эткен) къырымчакълар ве къараимлер. Аман-аман эр бир азбарда къую бар эди. Къуюларнынъ чокъусы йыллар девамында бакъымсыз къалгъан, базылары къурулгъан, базылары чёккен ве къулланылмайджакъ дереджеге кельгенлер. Сувны эвлерге къоджаман метийлерде сувджылар кетире эдилер. Канализация киби, электрик току киби турмуш ихтияджларынынъ сёзю биле этильмезди; инсан акъукъукълары исе билинмеген, эшитильмеген шейлер эди. Сувджды хасталанса, ве я сокъакънынъ башындаки чешмеде сув кесильдими, къацынлар саба танъда эвлеринден чыкълар, эки километр авлакътаки чешмеге барып невбетке турар, бир къопкъа сув алмакъ ичюн акъшам маалинедже беклер эдилер. Малофонтаннаяда чокъ шейлерни денъиштирмек керек эди, лякин, теэссюф ки, ялынъыз денъиштирилъмеси лязим олмагъан шейлер денъиштириле эди. Отьмек тансыкъты: джан башына юз грамм отъмек карточканен бериле эди. Ягъ ёкъ Шекер ёкъ. Рафлары там-такъыр тюкянларда туз биле сийрек-сепелек расткеле эди.

Ачлыкъкъа, сефалетликке, чаресизликке бакъмадан, азбар кенарындаки кёр къуюны далларынен орыткен эргъуван

буюн гузеллигинен чечек ачкыан ве онынъ далларында торгъайлар чивильдеше эдилер.

Бабам яшамакъ ичюн эвден башкъа озюне иш де тапкъан; Севастополь джаддесинде берберлик япа эди.

О куню дикъкъатымны джелъп эткен башкъа бир шей де бабамнынъ устюндеки урбалары олды. Къызылташтан айны урбаларнен чыкъкъан эди: къаверенкли бир урба. Зан этсем, чамашырыны озю юва, бсяз кольмеги тер-темиз. Лякин угюленмеген, якъасы бурюшикти, ве кольмегининъ бурюшик якъасына (къайдан ве насыл пейда эткенини бильмейим) акъ бенекли къырмызы бир галстук такъкъан — сыкзынтылы бир аят шекили ичинде биле бабам къызылташлы олмакънынъ ифтихарыны къорчалай эди. Кене шу куню бетинде эджель ренкини коръгениме бакъмадан, мен эртеси куню саба эвден чыкъмаздан эвель: “Бугунъ барып Нумюне мектебининъ директорынен лаф этеджем”, деди бабам. Буны айтыркен, сесининъ нешесизлигинден зияде, тюш ве тюшюнджелерининъ таш кесилип къалгъаныны ис эткен киби олдым.

Янъы эвимизде бир фильджан чай ве къыштан къалма эки помидор ве бир хыяр туршусынен къалдым.

Кунъ кунешли эди.

Коръмеге истемеген кишимни корерим дие, сокъакъкъа чыкъмакъ истемейим; азбаргъа чыкъмагъа да козь кестиралмайым. Зар-зорнен оданынъ кучюк пенджересини ачтым, далларынен эски къуюны орыткен эргъуваннынъ пытакълары арасында чивильдешкен торгъайларнынъ сеслерине динълендим, хаялландым. Хош, хаялдан башкъа, хош олмагъан тюшюнджелер мийимни ёгъуралар: бабам Н у м ю н е м е к т е б и н и н ъ директорынен лаф этеджек ве мен, муакъкъакъ мектепке бараджагъым. Мектепте нелер огренеджетим? Бу ерге Къызылташтан чыккып кельдим. Къызылташ озюнинъ Келинкъаясынен эр вакъыт Къызылташ олып къаладжакъ. Бу ерде исе... Элли йыл, юз йылдан сонъ бу ерде, бу эвнинъ пенджересинден эргъувангъа бакъып, торгъайларнынъ чивильдисини динълеген Джынъгъызыны ич бир кимсе хатырламайджакъ; эв де чёкеджек, ве бу ерде бизден из къалмайджакъ.

Ялынъыз бабамнынъ дегиль, меним де тюш ве тюшюн-
джелерим таш кесильген эди. Кунъ бою бабамны бекледим.

Акъшам устю кокнинъ узакъ бир еринде кок гудюрде-
ди.

Еримден туруп, пенджерени къапаттым.

Кок гудюрдилери къулагъыма узакътан ве богъукъ-богъ-
укъ эшитильмекте. Кок гудюрдегенде Къызылташ балала-
ры: “Алла баба шарап чапчакъларыны юварлата”, дер эди-
лер.

Кок гудюрдилери кесильгенинен сокъакъкъа чыкътым.

Терен ишанчкъа саип бир инсан олмадым. Аля даа дегил-
лим. Кене де барлыгъымызнынъ тышында бизни яшаткъан
ве аякъта туткъан, устюн бир къуветнинъ мевджутлыгъыны
ич бир вакъыт ред этмедим. Эр романымны язмагъа башлар-
кен, мени язмагъа меджбур эткен себепнинъ шу рухий къу-
веттен гъыда алгъаныны (тюшюндим демейим де) сезген
киби олдым. Романымгъа акъкъан вакъиалар шу рухий къу-
ветнинъ сюзгючинден кечмек керек эдилер.

Азбар къапысы янында турам, Малофонтаннаянынъ
юкъарыларындаки джамининъ минаресини корьдим, корь-
генимнен ялынъыз Къызылташтан дегиль, яшайыштан да
къопмагъан экеним деген киби, бир ис уянды ичимде. Къы-
зылташта да кунеш батаркен, Къаршы мааленинъ минаре-
си баладжасына дуйгъуларымны окъшагъан бир парылты иле
козьлериме такъылыр эди. Эр шей: акъшамлары Къызыл-
таштаки эвлернинъ керосин лампадларынен айдынлангъан
пенджерелери, ахырларда яткъан айванлар, сабалары къора-
лар устюнде отъкен хоразлар ве эр шейнинъ устюнде Къы-
зылташнынъ инсанлары, рухен анда, о минареге багълы эди.

Шимди де мен, шимди де мен. Къызылташтан узакъта
ве манъа чокъ шейлер сёйлемеген, ичи къувукъ сугют тере-
гинден башкъа, отсыз ве ешилликсиз Малофонтанная
сокъагъында джамининъ минаресине бакъаркеним, олюп
къайтадан тириле эдим.

Бабам иштен акъшам кеч къайтты, кене эки локъма чав-
дар отъмеги, ве кене къыштан къатма хыяр ве бибер туршу-
сы алып кельди. О гедже боз ренкли ёргъан астында бир
кроватьта юкълалдыкъ.

Эртеси куню бабам мени Нумюне мектебине алып бар-
ды.

Девамы бар

ГУЛЬБУН-И ХАНАН **яхут Къырым тарихы**

ЭЛЬХАДЖ СЕЛИМ ГЕРАЙ ХАН

Селим Герай Резмий Бахадур Герайнынъ огълудыр. Бабасынынъ вефатында хенюз сабий булундыгъындан Аблан къабилеси умерасындан Мырзаш агъа нам затнынъ тербие-сине верильди¹. Сонъралары эмджеси Ислям Герайнынъ химаесине кирмиш экен, эмджесининъ вефаты узерине Чобан Адиль Герай заманында Къырымдан хиджретле Янболы къа-сабасында, Чёльмек къариесинде икъамет этмишди. Адиль Герай заманында Къырымдан хиджрет иден мырзалар пади-шаха вердиклери аризалар узерине 1081/1671 сенеси зюль-хишжеси ахирлеринде Селим Герай Къырыма хан насыб олун-ды ве бирадерлеринден Селямет Герай султаны къалгъай, эмджезаделеринден Сафа Герайы нуреддин дикди.

Селим Герай султан Мехмед IV-нинъ Къымынджа муха-ребесинде биззат Татар аскерийле булуныб, буюк джесарет-лери себкъ этдигинден долайы Девлет-и Османие тарафын-дан къадр у итибары хайлы артмышды². Селим Герай базы себеблер узерине 1088/1678 сенеси зюльхиджесинде ханлыкъ-дан чекильмиш ве бир муддет Родос³ адасында къалмышды.

1095/1684 сенеси реджебнинъ йигирми экинджи куню текрар тахта кечюб, огъулларындан Девлет Герай султаны къалгъай, Азамат Герай султаны нуреддин дикди⁴. Селим Герай Къырыма кельдикде Руслар кесиретли ве къувветли бир орду иле Къырыма худжюм этмишлерди. Селим Герай учъ кунъ ардыны кесмеден дюшманла пенджелешюб Къы-рымы дест-и ададан/дюшман элинден къуртарды ве Русла-ры та кенди худудларына къадар къувду. Бу мухаребеде Рус-лардан 30 къыта топ, бинъ дане эсир алынмышдыр⁵.

Йине о тарихлерде Селим Герай Девлет-и Османиенинъ Немче/Австрия мухаребесине чагърылды. Къырым мухафа-засына къалгъай ве нуреддин султанлары быракъуб 1100/1689 шеввалининъ дердюнджи кунъ Румелие кечди, Ускюб дживарында дюшмана раст келюб етдикден сонъра Кърбуз

нам херсог ве войводайы эсир этди⁶. Селим Герайынь бу хидмети падишахы чокъ севиндирдигинден Эдирнее чагыруб ильтифатлар косътерди, хылатлар багъышлады.

Селим Герай 1097/1686 сенеси илькбахарында Эдирнеде къалмая мемюр олдугъындан, о кышы Эдирне дживарында булуна Темюрташ чифтлигинде кечирди. Селим Герай Эдирнеде булуныркен, Сабит эфендининъ, анынъ хакъкында яздыгъы къасидеден, базы хаберлерде аңлашылдыгъы джихетле бир къач бейтини бурада языруз.

Зихи! Хадикъ-и алял-химмет ки — дикъкъат идюб,
Учь айда ики гъаза эйледи би-всфкъ-и мурад.
Эсиндже бад-и инает мехебб-и нусретден,
Тозутды табурыны Москъовнынъ мисал-и ремад.
Буджакъ буджакъ къачыруб ол лянни къахрыйле,
Якъуб мемаликин этди къувнакъ къувнакъ бербад.
Инан-и азиймны атф этди сонъра Ускюбе
Элинде хапчер-и нусрет, белинде тигъ-и джихад.
Демет демет идюб шемшири рес-и эдайы
Аджеб ки дюшти шита фаслына заман-и хасат.
Иед-и муаййид иле эхл-и ислямнынъ
Гиден мюмалик у бюльданын этди истирдад.
Мисал- хантал бу джехли хаке урды аны
Келиндже резмине “Къарбуз” дедиклери ыргъад.

О тарихде энъ джесюр, энъ севдиги огъуларындан нуреддин Азамат Герайнынъ вефаты пек зияде бад-и тесири олдугъындан долайы тахты эмджезаделеринден Саадет Герая быракъуб Кябее кетди. Кябейи зиярет идюб Шам тарикъийле деънеркен, Шам Арабларыйле эмирюль-хаджнынь къавгъаларына раст келюб араларыны булду, аңлары екдигерийле барышдырды. Падишах, Селим Герайынынъ бу хидметини такъдир идюб, истикъбалине селяхшор-и хассе Дайызаде Ибрахим агъайы бир чокъ хедиелерле гёндермек суретийле талтиф этди.

Селим Герай Меккеден кельдикден сонъра Къырым халкы бу севгили, бу буюк падишахларыны текрар тахта чагырдыкъларындан 1104/1694-нинъ сеферинде учюнджи дефа олмакъ узьре, Селим Герай Къырым тахтына кечди ве буюк огълу Деулет Герайы къалгъай ве къардашы Ислям Герайзаде Шахин Герайы нуреддин дикди.

О сыраларда йине Деулет-и Османиенинь Немче/Австрия ве Руслар иле дженки олмагъыйле Селим Герай гях Немче⁷, гях Руслар узерине, гях о арада исяян иден Сырблар узерине худжюм этдиги киби, бир тарафдан Азакъ къа-

лесине, захире гётюрир, бир тарафтан Вардин ярдымына кьошарды. Селим Герай бу ишлери о кьадар сурат, о дережде махаретле чевирмишдир ки, бу ишнинъ хакъктындан анджакъ Селим Герай хан келебилирди. 1110/1699 тарихинде акъд олунан муахиде Селим Герай ханнынъ музафферие-тийле акъд олунмышдыр.8.

Селим Герай хан сацразам иле берабер Эдирнее давет олундыкъда артыкъ ихтиярланмыш булуныёрду. Падишаха истифасыны такъдим этди ве ерине огълу, кьалгъай Девлет Герайы быракъды, бу тевджихе падишах да разы олды. Селим Герай бу тарихден сонъра Силури чевресинде Къадыкоюндеки чифтлигинде отурмыш, ве кендине 8 бинъ лира саяне тахсис олунмышды. 1112/1701 шеввалинде мюфсид/фесатчы хизметчилерининъ шейтаниетлерийле огълу Девлет Герайле араларына согъукълыкъ кирмеси узерине, Девлет Герайнынъ истегийле о мухтерем ихтияр шеб у руз/гедже ве куньдюз къасабасында икъамете мемур олмышдыр.

1114/1703 сенеси шабанында йине падишах янына чагъырылуб, дёрдюнджи кере олмакъ узьре ухдесине Къырым ханлыгъы верильди ве бу дефасында огъулларындан Гъази Герайы кьалгъай, Къаплан Герайы нуреддин дикди.

Селим Герайхан 1116/1705 сенеси шабанынынъ йигирми дёрдюнджи, базар куню вефат идюб, Багъчасарайда Ханджами хавлусына дефн олунды. Селим Герай хан етмиш учъ яшында вефат этди. Биринджи дефа ханлыгъы еди сене, экинджиси алты йыл он бир ай, учюнджиси алты йыл секиз ай, дёрдюнджи дефасы там эки йылдыр.

Селим Герай буюк бир зекъе, метин бир азма, мемлекет идареси ичюн лязым олан тедбире малик, акъиль, къахраман бир зат эди.

Селим Герай Сиявуш паша ве Силури дживарында кяин Къадыкоюндеки чифтликлерини, кьоюнларыны, дегирменлерини огъулларындан Къаплан Герая, эвляд вакъфы олмакъ узере терк этдиги киби, Къырымда дахи кёпрюлер, чешмелер яптырдыгъы менкъулдыр. Селим Герайнынъ затларына хас олан хислетлерининъ хер бири херкесе орьнек оладжакъ хислетлердендир. Селим Герай шу еди сыфатла джюмле кечмиш ханлардан айрылыр:

1. Селим Герай кьалгъай, нуреддин хидметлеринде булунмадан догърудан догъруя тахта кечмишдир; 2. Заманында беш падишах тахта кечюб, хер биринден ильтифатлар корьмюш, онлара дин у девлет ишлери хусусында мушавирлянк хидметлерини ифа этмишдир; 3. Мекке-и Мюкерремени зиърет этмишдир; 5. Девлет-и Османиенинъ хер бир сеферин-

де булуныб, гъалебе-и мутлакъя наиль олмушдыр; 6. Кенди арзусыйла эки кере тахтдан чекилюб, эмджезаделеринден Саадет Герайы ве огъулларындан Девлет Герайы кенди ерине хан дикдирмишдир; 7. Янында булунан адамлардан хер бирини, хаятларында Девлет-и Османиенин бир хидметинде булундырмакъ суретийле хем анларда, хем де Девлет-и Османиее ярарлыкъ косътермишдир, хатта чыракъларындан Кучюк Осман пашайы везирлик, къаймакътамлыкъ менсеблерине иртифа иле кендисийле берабер мешверет межлислеринде булундыгъы мешхурдир. Мишаралейхи Къырым хукюметини эвляд у эхфадына хиср этмишдир. Селим Герай дёрт кере Къырым ханы олмуш икен, вефатында быракъшыгъы бутюн эшиа ве парасы анджакъ йигирми бинъ гъуруша/бинъ алты юз рублее балыгъ олдугъы хысаб дефтеринден анылашылыр.

1. Селим Герай Аблан къабилеси нездинде экен, Мубарек Герайнынъ огълу Адиль Герай бинъ нефер иттиба иле ханзадейи ольдюрмеге къасд этмиш эди. Селим Герай учъ юз аркъадашларыйле онларнынъ элинден къуртулыб, Ширин къабилеси нездине сыгъынмакъ суретийле кендисини мухафаза этмеге муваффагъ олмушдыр (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

2. Селим Герай хан тахта кечдикден сонъра Лехистан худудында икъамет иден ве джизье вермек шартыйле Лех хукюметининъ тахт-и табииетинде къалан ислям Лупкъа Татарлары хана аризалар гондерюб, кендилерини Лех табииетинден къуртарыларакъ Бучукъ хавалисинде искян олунмаларыны риджса этдилер. Селим Герай бу халы Силистре валиси Халил пашая бильдирюб, берабердже Девлет-и Османиее ахбар этдилер. Халил паша бунунъ сонъунда къарарлары хылафына садрама гизли мектублар гондерюб, бу ниетлернинъ кучлюгинден муваффагъ олмадыгъындан бахс иле акъибет ханнынъ бу ниетини акъым/нетиджесиз быракъмая себеб олды. Иште Селим Герай бу халдан меюс оларакъ Черкез низамыны дюзельтмек ичюн бир микъдар аскерле Кыбарты тарафа дахил олдыгъы бир вакъытта эди ки, султан Мухаммед кетху-дасы Ахмед ага иле бир ферман гондерюб ханы Къымынджа мухаребесине чагъырды. Султаннынъ бу давети узерине Селим Герай Черкез низамыны терк идюб, хеман Къырыма дёнюб тедарикат-и сефериеини экмель иле 1083/1673 мухаребинде ёла чыкъды ве Къымынджа янларында Ханикъ нам сераскер къумандасында булунан Лех ордусына тесадуфан аскерини бозды. Йене о сыраларда эди ки, Селим Герай Лехистан сеферине мемур олды. Хан о кунълерде агъырджа хаста эди, алма

бу халинде биле дин ве девлете хизметден чекишмеюб биззат о мухаребеде дахи булунмышдыр (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

“Умдетю-ль ахбар” Лехистан мухаребеси хакъкъында шу тафсиляты вериёр: “Османлы ордусы Селим Герай хан аскериёле Къуманитса денилен метин къалейи мухаребе этдилер, отуз кунь хытамында къале фетх олунды ве этрафында булунан бутюн кучюк къалелер де забт олундылар. Баде Селим Герай хан иле везири саний Къаплаг паша Лехистаннынъ тахты олан Ильбав/Львов нам къалейи забт этмеге мемур олдулар. Кесиретли/чокъ бир аскер иле къале мухаребе олунуб, этрафында метрислер, лагъымлар къазылмая башланымджа Лехистан джумхуриетинден, яни къирал, учъ хатман, отуз эки войводадан, хатта виляетдеки буюк папаслардан мектублар, риджсанамелер келюб сулх ниязында булундылар ве Селим Герай хана, падишаха весает/араджсылыкъ этмеси ичюн риджада булундылар. Бу суретле мусалыха акъд олунды. “Тарих-и Решид” шараит-и сулхийи Селим Герайнынъ падишаха ахбар этмеси узерине падишахнынъ хана, огъуларына, мырзалара — хидметлерине мукафат олмакъ узьре алтмыш адед хылат-и фахире ихсан этдигини языёр.

3. Лехистан мухаребесинден сонъра Селим Герай ханлыкъдан чекишмек истемииш исе де, падишах къабул этмеюб, Чехрин/Чигирин къалесини къуртармая мемур олан сераскернинъ рефакъына/янына тайин этди, факъат хер насылса къаленинъ фетхи муессер олмадыгындан садразам Къара Мустафа паша кендининъ ве сераскерининъ юзюни агъартмакъ ичюн бутюн къусурлары Селим Герай хана юкледюб 1088/1678-де азиль этдирмишдир. Селим Герай тахтдан эндикден сонъра бахаре къадар Кефе къалесинде къалмышды, сонъра Истанбула кельди. Халифнинъ арзусыйле чекдирме гемие биндирилюб Родос адасына нафи/сюргюн олунмакъ суретийле текдир олунды (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

4. Атидеки/ашаггыдаки ифаде ханларнынъ насыб мерасимини косьтердигинден долайы айнен накъыл эдиёруз: “Родос джезиресинде булунан Селим Герай ханнынъ Къырыма хан насыб олунмасы узерине мумайлейхе мирахур-и эввель гондерильди. Эдирнее къариб (якъын келиндже къаиде-и къадыме узерине истикъбал олунуб, садразам къонаггына мисафир олды. Садразам эки кунь азим/буюк зияфетлер берди. Падишах Авджды султан Мехмед Эдирнеде Эмадие къасрында къабул этди. Хан, садразам иле хеминан/янында оларакъ кошкке киреркен, рикаб-и хюмаюн/султанны аткъа миндириджи агъалары къаршыладылар. Ибтида везир-и азам атдан искемле узерине инди. Бааде хан, падишаха махсус олан “бинек тахтасы” узерине

энди. Орада дару-с саадет агъасы истикъбал идюб, хан экинсининъ ортасында юрюди, везириазам селб-и дестар/сарыгъыны чыкъарып султан хузурына кириндже хан да давет эдильди. Дару-с саадет агъасы онъюне дююшоб къасрнынъ пешгяхына чекилен перде къапусына дек, бостанджыбашы ве саир рикаб-и хюмаюн агъалары, ве бундан сонъра сляхдар, чокъадар агъалар къолтугъына киререк хузура чыкъдылар. Падишах текъбилъ (оптюрмек ичюн элини узатты, факъат хан пай-и тахтны опытю. Ферш олунмыш ихрам) тешельген кийиз узерине эмир-и падишах иле отурды. Иине къалкъаракъ ишлере даир бираз къонушылдыкъдан сонъра дарю-с саадет агъасы сыртына къырмызы къадифе иле къаплы къапаниче, яни самур курк, сляхдар агъа белине муджевхер бир ханджер иле мурасса/къапаралы бир къылыч ве саир, арз агъалары да башына эки адед муджевхер соргъуч такъдылар. Бинъ алтун ихсан олунмакъ адет икен, хана илтифатен эки бинъ алтын верильди.

Хан бир къач кунъ сонъра азишет/кетмек этдиги заманда иине садразам вастасыйле тараф-и шаханеден хана бир саде черкес алтун къылыч, алтун къапаралы бир зырх, инджи къаплы бир тиркеш/сагъдакъ, учъ баш ельгиндест ат ихсан олунды. (Ахмед Расим, “Тарих-и Османие”).

5. Селим Герай экинджи дефа тахта кечдиги сыраларда эди ки, Немчелилер та София янларына къадар кельмишлерди, дюшманны деф ичюн вюкеля акъд мешверет этдилер. Бу меджлисте дахи Селим Герайнынъ булунмасы лязим корюлдигинден, кетхуда Мустафа агъа хатт-ы падишахий иле Селим Герай ханы Эдирнее чагъырды, бу эмир узерине хан Эдирнее кельди, Къара Мустафа пашанынъ сарайына энди.

Бу меджлисте верилен къарар узерине хан, садразам маийетийле Немче мухаребесине мемур олды. Селим Герай бу къараре бинаэн Келли къалесине келюб дженк хазырлыгъы иле мешгъул олдугъы бир хенгямде эди ки. 1090/1680 сенеси реджебининъ ийигirmi едінджи кунюдир — Русларнынъ Къырымы иштиля макъсады иле Галися баярларындан Голитсин нам жсенерал къумандасийле 200.000 мевджудлы, 1000 адед топлу буюк бир ордусы худуда якъынлашдыгъы хабери алынды. Фильхакъикъат Руслар Ор къалесине якъынлашмыш эдилер, Азакъ, Къараденъиз сахиллерини къушатмышларды. Селим Герай харикъул — аде бир тезликле хеман Къырыма кельди, тедарикаты япаракъ, шабаннынъ дёрдюнджи куню Къара Ыылгъа мевкъиында Рус аскерине раст кельди. Рус аскерине нисбетле ханнынъ къуввети пек аз эди. Хан ордусыны учъ къысма айырды — биззат кендисини, къалгъай Девлет Герай ве Азамат, Селямет Герайлар идаресинде булундырды. Бу тертиб узьре муха-

ребее киришильди, акышам кьадар урушма олду. Татар аскери бу бир куньлюк мухаребеде мухайиру-ль акьыл бир бахадурлыкъ косьтердилер, Русларынъ дерьялар кьадар олан кьуввети кьаршысында бу кучюк орду зерре кьадар магълубиет эсери косьтермеди.

О кунъ акышам умера-улема меджлис япаракъ, сабах такъиб идеджеклерин планлары кьарарлашдырдылар. Экинджи куню дженк йине башлады. Мухаребининъ шиддетли бир заманында нуреддин султан атындан энюб, Рус ордусынынъ кьальбгяхына/юреги олгъан ерине догъру салдырмасы бутюн аскери джесаретлендирди — хеп аскер бирден Рус ордусынынъ меркезине худжюм этдилер, отуз топ, бинъ кьадар эсир забт этдилер. Русларда бираз хезимет/енъилиш аляметлери корюльди, хатта мейдан-и мухаребеде бираз риджата/чекильмеге биле меджбур олдулар. Факъат бу инхизамда Русларынъ Кьырымы истиля фикрининъ онъюне кечильмеди, Ор кьалеси аркъасында Кьувбаш нам махале истихкям кьуруб мухаребее киришдилер.

Ор кьалесинде аз бир Татар аскери бар эди — хан агъасы Бахадур агъа о аскере сердар тайин олунды. Хан ордусы да Рус ордусынынъ кьаршысында булуна хандьякъ/чукъур кенарында истихкям кьурдылар, факъат Рус аскерлери сувсызлыкъдан нек захмет чекиёрларды, хатта денъиз суву ичеёрларды, тахаммюллерин/чыдамлары кьалмамышды, фюрар этмек истеёрларды. Факъат фюрар/кьачмакъ да мушкюль эди. Руслар селяметли бир фюрар ёлы хазырламакъ ичюн хийлее баш вурдулар. Хань алдатмакъ макъсадыла эвельдже Рус реаятыны кьабул этмиш Алатур Татарларынынъ реиси Кьалмукъ агъайы эльчи гондерюб сулх/барышма теклиф этдилер. Хан дахи Яшлу кьабилеси умерасындан Кемаль мырзайы Руслара эльчи гондерди. Айны заманда Селим Герай хан Русларынъ хийлелерине вакъиф/анълагъан оларакъ о геджеини сырф хазырлыкъ ве ихтият/сакътылыкъ иле кечирди. Сабах Русларынъ фюрары анълашылынджа хеман орду иле такъиб олунды, Тёкюзли Оба янларында аркъаларындан етишилюб бир хайлы телефат ве зиянлара дахи огъратылдыкъдан сонъра Руслар тамамен худуд дышарына сюрюльди.

Селим Герай бу мухаребеде шаян-и такъдир/макътавгъа лайыкъ бир тедебирде булунмышдыр ки, о да дюшман ёлларында булуна тобан, саман, захире киби шейлери эвельдже кямилен якъдырмасыдыр. (УМДЕТЮ-ЛЬ АХБАР ве ЭССЕБЮ-С СЕЙЯРдан хуляса).

6. Селим Герай Рус мухаребесинден сонъра енъиден аскер теदारикийле 1100/1689 шеввалининъ дёрдюнджи чаршенбе куню Девлет-и Османне хазыр булунмакъ ичюн ёла чыкъды. Факъат

аскер нек зияде ёрулмыш, хатта юрмеге биле меджаллары кълмалмышды. Анынчюн Топечокъракъ нам махальде истирахата меджбюр олдулар. Йене ёла чыкъаракъ Ферахкерман ве орадан Бай Динде бир муддет даха кълуб, аскер ёргъунлыкъларыны савушдырдыкъдан сонъра, текрар Ускюб янында топланан Немче аскерине тесадюф этдилер. Селим Герай Къычаник кечидинде Немче аскерини магълуб ве сераскерлери олан херсеки/герцог эсир этдилер. Бу мухаребеде Къырымынъ мешахир/энь айтувлы бахадурларындан Челеби огълу Мустафа агъа ве Абдюрахим Челеби киби затлар шехид эдильмишлердир. Мустафа агъа биляперва дюшманнынъ дехиетли атеши ичерюсине кендини атмакъ суретийле телеф олмушдыр ки, иште бу кълхраманнынъ шу харекети аскери джесаретлендирмиш ве Татарларынъ гъалевесини татин этмишдир.

Бу гъалеведен сонъра хан текрар Эдирнее чагърылуб Копрюлюзаде Мустафа паша иле йене мухаребее мемуру олды. О сенеси Белград кълеси тахким олунуб/некитилип Нише авдетлери хенгямында эди ки, ханнынъ огълы Азамат Герай — о кълхраман генч вефат этди. Селим Герай огълынынъ вефатындан нек зияде кълъби къырыларакъ 1102/1691 джумазиюльахиринде хукюмети эмджезаделеринден Саадет Герая терк иле коше-и истирахата чекильди.

“Умдетю-ль Ахбар”: “...Ишбу фетх-и мубин ки, Къычаникде муессер олмушдыр, диллерде дестан ве херкесе дерзедан олуб, шуара у фюсаха тарих у къасаид назм ве несир этди. Джюмледен зияде макъбул ве инде-льджюмхюр кълбула мевсел олан Сабит эфендининъ тедвин этдиги “Селимнамесидир”ки, назм у несир иле шекергюфтелерини нешр этмишдир. Эльйевм бюлегъа-и риджал-и девлет мезкур къасидеде дердж олунан элфаз-и летафетю-ль хазз бирле теметту/зевкъ идюб мухафыл ве меджалис-и рефиде сефалар кесб идерлер, анда мезкур олан халаты гюя кендилери иктисаб идерлер...”.

7. Бу муахиде Къарлуфджа къасабасында къурулан меджлисте эки ай музакереден сонъра 1110/1699 сенеси 26 канунус санийте имза эдильди. Бу муахеде эвельдже бир мувафаккиет-и сиясий оларакъ телякъкъи идильмиш исе де, керек хукюмет-и Османининъ, ве керек Къырым ханлыгъынынъ зарарларына чалышан мадделери варлыгъы чар-чабик мейдана чыкъды. Къарлуфча муахедесининъ Къырыма таалукъ олан мадделерини Мехмед Тевфикъ бекнинъ “Османье тарихи”ндан накълелен дердж эдиёруз: “1. Лехистан Къырыма верегельдиги вергю верильмиеджекдир; 2. Азакъ кълеси Русяйа быракъылыр; 3. Къырым ханлыгъы Диван-и Хумаюне вергю вермеден афв олунырды”. Бу муахеденинъ Османлы девлетине энъ за-

рарлы маддеси Къырым верюсининъ лягъу олмасы эди — бунинъле Къырым ханлыгъынынъ Османлы девлетине олан багълары гевшедилиёрды. Чар Акъбийыкъ Петроннынъ Къарлуфча муахедесинде эле кечирдиги бу къазанчларнынъ аджысыны чокъ кечлиден Тюрклер, Татарлар чекдилер.

8. 1116/1705 сенесинде Селим Герай ве бутюн Къырым айан ве умерасы тарафындан гондерилен бир махзарда/петиция “Русларынъ сулха терс харекетлерде булундыкълары, ве хусусан Азакъ къалесини пеклештирмиш ве Тайгъанда/Мелитополь енги бир къале ишиа этдиклери, Къыманке (?) къалесине муттесил бир хамле, алат-и харбие топладыкълары, сынъыр якъынында олан Вазкъур нам ерде сефинелер/гемилер ишиа этдиклери ве Керчи богъзында Девлет-и Османне тарафындан ишасы аджеле олан керменнинъ бинасына терс харекет этдиклери хабер олуньёрды. Бу махзар узерине Османлы тарафындан керменнинъ ишасына Юсуф паша мемур эдилъдиги киби, Юсуф паша Руслары теджессюсле иджабине коре харекете дахи мезун олуб, бир микъдар аскерле Къырыма гондерильди. (РАШИД).

Бундан эки сене онъюне Девлет Герай дахи Истанбула айны мейильде бир махзар гондермишди. О махзар риджал-и хукюмет тарафындан терс анълатыма огърадыларакъ, ниҳает о акъл-у тедбири кемалинде, къуввет-ю мукъавемете къадир, гъазанфер Девлет Герай азиль олуньыб, омрюнинъ сонъ девресинде олан Селим Герай хан тайин олуньышды ки, иште бу суретле Къырым хукюметининъ хаяты эксильтильмиш олды, чюнки артыкъ Руслар герекли тедариклери япып битирмиш олурларды.

МУРАД ГЕРАЙ ХАН

Мурад Герай Селямет Герай ханзаде Мюбарек Герайнынъ огълудыр. Бабасы Янболыда вефат этдикден сонъра эмджеси Резмий Бахадур Герайнынъ тахт-и тербиесинде буюмиш ве дигер эмджеси Мехмед Герай ханнынъ экинджи дефаки салтанатында нуреддин тайин олуньышды.

Мехмед Герай азиль олундыкъдан сонъра Мурад Герай Янболы дживарында Сарацжели коюнде отурмышды. Бир мушкет сонъра садразам Къара Мустафа пашанынъ деялетийле 1088/1678 зюльхиджесинде Къырыма хан олды ве эмджезаделеринден Сафа Герайнынъ огълы Токътамыш Герайы къалгъай, Къырым Герайынъ огълы Саадет Герайы нуреддин дикди¹.

Мурад Герай Лех, Рус ве Печ сеферлеринде булунды,

факъат Девлет-и Османиедже истенилен хидметте булуна-мачыгы ичюн 1094/1683 шеввалинде Вардин къалеси онъ-юнде ханлыкъдан азиль олунды².

Мурад Герай тахтдан эндикиден сонъра чифтлиги олан Сараджели коюне чекилюб, он учъ сене къадар даха яша-дыкъдан сонъра 1107/1696-да вефат этди. Мурад Герайнынъ яшы алтмыш докъуз, ханлыгы беш йыл, он айдыр, Мурад Герай заманына къадар Русие эльчилери Девлет-и Алие иле корюледжек ишлерини Къырым ханларынынъ делялетийле япарларды. Мурад Герай исе Русие тарафындан бир эльчие хакъарет этдигинден, бундан бойле Русие хукюмети месле-хатны Бендер валилерийле корьмуш, даха сонъра догъры-дан догърыя Османлы девлетийле биззат музакерее кирише бильмишлерди. Мурад Герай джюмерт, ихсаны чокъ, керим бир зат эди³.

1. Къырым ханы Рус ордусынынъ сердары Маниковы Къал-мукъ Татарларынынъ башбугъы Къасбулатнынъ иттифакъын-да буюк бир къувветле Озю сувуны мурур/кечит этмекде ол-дукъларыны ве кендисини дахи умумтатар ве къабиле аскерийле дюшмана мукъабеле ичюн Тасмалы суюны кечмекде олдугы-ны ве Девлет-и Османие мухым бир къувветининъ тарафына гондерилямесини бир ариза иле бильдирди. Ханнынъ бу аризасы назар-и итибаре алыныб дерхал Сейид Осман паша, Диявер паша маийеттийле бир орду гондерильди.

1089/1679 ребюльэввели секизинджи куню харекет иден бу орду йигирми токъузынджы куню Чехрин къалеси янларына кельдилер ве хан ордусыйла булушдылар. Джумазиюльахире къадар лязым келен тедарикат япылмышды. Батакъ/Батайск кенарында Рус ордусыйла мухаребе олды, факъат Рус ордусы илерие догъру бир харекет косътермеди, бильакс истихкяма-рына чекильмее баиладылар. Аскер-и ислям эввельдже бу хий-лее вакъыф оламыяракъ бираз истирахат ичюн чадырларына дагъылдыкълары бир арада эди ки. Руслар бу фурсатдан исти-фаде шиддетли бир топ атешин ягъдырмай башладылар. Хан ордусы бу вакъиа узерине хеман кендисини йине топламая, Рус аскерининъ кесиретине/чокълугъына ве яндыгы хийлеле-рине рагъмен мукъавеметсиз худжюмле гъалебе чалмая му-ваффакъ олды. Руслар къалее чекильмеге меджбюр олдылар. Бу урушманынъ единджи куню эди ки, реджебнинъ учюдир --- хан ордусы тарафындан салсунджы къолундан варошда бир фитиль иле эки лагъыма атеш верильди. Бу суретле ачылан ёлдан варош къалесине кирмеге муваффакъ олдылар. Къалееде 20 бинъ къадар Рус аскери вар эди. Эскериси телеф этильди.

Баде йене дюшман ордусына кечебиледжесек эки адед конрю дахи Русларынъ элинден къуртарыларакъ, о суретле къале тарафына келюб къалейи забт этдилер. Чехрин/Чигирин къалеси Русларынъ элинден чыкъдыкъдан сонъра затен имдад кельмиеджегини анълаяракъ бусбютюн меюс къалан Рус аскери Озю сую кенарында булунан ордугъхларына догъры фюрар этдилер. Ислям аскери Озю сую кенарында бираз даха дюшманы хыр-паладыкъдан сонъра аскерин ёргъунлыгъыны назар-и итибаре аларакъ сефинелерле авдет этдилер. Чехрин къалесининъ бу суретле азады узерине Истанбулда еди гедже шенгликлер башламышдыр (РАШИД).

2. Мурад Герай Лех ве Немче мухаребелерине мемур олмышды. О мухаребеде фетх-и нусрете муваффаък олунмадыгъындан садразам Къара Мустафа паша Селим Герая яндыгъы киби аскер хезиметине Къырым ханынынъ себеб олдугъыны мектубларла падишаха быльдируб, 1094/1683 шеввалинде Мурад Герайы азиль этдирмишдир. (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

3. Мурад Герай Къырым ханлыгъынынъ торесине/адетий къанунларына пек риааетжар, айш у нуше/ашап ичмеге майль бир адам эди. Ханнынъ бу ахвалына вакъф олан Къачы шейхи дервишлеринден бирийле хана бир мектуб гондерюб: “ — Сизлер кендилерингизни зиб у силых иле тезейюн этмеге/яраштырмагъа мухтаджсынгыз, та ки индаллах мюкеррем, инденас ферманларынгыз, сёзлерингиз нафиз ве хукюмлерингиз иджра олуна ” — дие насихат этмиш ве насихаты хана тесир этдирмейе муваффаък олмушдыр (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

ЭКИНДЖИ ХАДЖЫ ГЕРАЙ ХАН

Хаджы Герай хан Селямет Герай ханзаделеринден Къырым Герай султаннынъ огълыдыр. Бабасынынъ вефатындан сонъра Селим Герайхан иле Немче мухаребесинде, булуныб, хер джихетле такъдире лаякъ хидметлерийле буюк бир шухрет къазандыгъы киби, Печ мухаребесинде аскер-и ислям перишан олдукъда лива-и ислямы мухафаза/ислям байрагъыны къорумакъ ичюн джанверирдже хидметине мукъабиль “къылыч этмеги” оларакъ 1094/1683 шеввалинде сараскер паша чапырында ханлыкъ бераты верильмиш ве Хаджы Селим Герайхан огълы Девлет Герайе къалгъайлыкъ, къардашы Азамат Герае нуреддинлик меснедлери теважих олунмышдыр.

Эсна-и авдетлеринде Хаджы Герай Исмаил/Измаил кечиди янында Лех ордусы кямилен перишан¹ ве реислерини эсир этдикден сонъра Азамат Герайы Будин къалесининъ

имдадына гондеререк кендиси музафферан Къырыма кир-миши.

Арадан чокъ заман кечмеден хандарынъ ихсанларына, бихусус Мурад Герай, Хаджы Селим Герай хандарынъ арды кесильмез лютфлерине алышмыш олан умера ве мырзалар Хаджы Герай хандан пек о къадар ихсан коремедиклеринден долайы дерхаль юзь чевирдилер. Эхали узеринде буюк тесирлери олан мырзаларынъ бу хиссияты хеман анлара дахи сирает идерек, нифакъ у фитне кетдикче феверан идюб/къайнап, акъибет бу хал эсефиштимал ханнынъ малларыны, хазинесини ягъма этмек суретийле нетиджеленди². Хан исянынъ онъюни алмагъа къабиль оламыяджагъыны анълайынджа он нефер хидметчилерийле Менгюб къалесине чекильди, бунынъ узерине Къырым эхалиси Истанбула махзар гондерюб Хаджы Селим Герайынъ текрар хан насиб олмасыны исрарла арз этмелерийле 1095/1684 сенеси Хаджы Герай хан азиль олуныб Родос джезиресине нефий эдилъди. Хаджы Герай беш сене дахи омюрге олуб, 1100/1689 сенеси рамазанында вефат этди ве наашы Родос адасына дефин олунды.

Хаджы Герайынъ муддет-и омрю къыркъ беш сене, заман-и хукюмети анджакъ докъуз айдыр. Халкъ арасында боюнынъ къысалыгъындан кинае оларакъ “Узенгиси узун Хаджы Герай” лакъабы алмышды. Хаджы Герай керек умера, керек эхали назарында къызгъанчлыкъ иле мюттехем эди.

1. Лехлилер о эснада Буджакъ къытасына истиля этмишлерди — Хаджы Герай Лехлиери Буджакъ къытасындан ихрадж/тышары этмишдир.

2. Хаджы Герай къызгъанч бир адам эди. Селим Герайынъ лютфлерине алышан умера бу махрумиете къатланамадылар, эхалии хан алейхине тешвикъ этдилер, эфкяр-и умумией хандан нефрет этдирмеге муваффагъ олдылар. Мырзаларынъ мюсамахасындан/эрк бермесинден юзь булан эхали иши Хансарайынъ худжюми ве ягъмасына, хатта харем-и ханийе теджавуза къадар вардырдылар. Догърудан догъру хейэти ханедана теджавуз иден бу асийлере къаршу къалгъай Девлет Герайынъ косытердиги къайдсызлыкъ эрбаб-и акъл нездинде афв эдилмез къабахатлардандыр (ЭССЕБЮ-С СЕЙЯР).

ЭКИНДЖИ СААДЕТ ГЕРАЙ ХАН

Саадет Герай Селимет Герай ханзае Къырым Герайнынъ огълудыр. Бир муддет Мурад Герай ханнынъ нуреддинли-

гинде булунмыш исе де, ханнынъ азиль эдилъмеси узерине о да Румелие кечмишди. Хаджы Герай ханнынъ би-л ихтияр терк-и салтанат этмеси узерине 1102/1691 джумазиульахир Къырым тахтына отурды ве Хаджы Селим Герай ханзаде Девлет Герайы къалгъайлыкъ менсебинде ибкъа, Фетх Герайы да нуреддин тайин этди.

О сенеси хан, сердар Экрем Маиййетийле Немче сефери-не мемур олдугыындан ордусыйла ёла чыкъды. Баба Дагъы янларында хана базы адамларынъ: “— Къалгъайынъыз олан Девлет Герай султан бирадеринъиз Хаджы Герай хан хакъ-къында беследиги фикр-и фесада хакъкъ-и саадетинъизде дахи тертиб этмекдедир” — ёллу телкъынагы ханы вахмедюшюрдигинден Девлет Герайы бир даха соргъуламагъы лязым корьмеден азиль ве ерине бирадерлеринден Джихан Герай султаны насыб этди ве аскер топламакъ ичюн Къырыма гондерюб, кендисе аскер келинджейе къадар Буджакъ хевалисинде эгленди. Къалгъай-и джедил кельдикден сонъра семт-и макъсуда догъры харекет олунды Ёлда аскер, ханнынъ эмри олмадан Ифлакъ улъкесини чапула алт этдилер. Хан аскернинъ бу халындан долайы умерайы шиддетли текдир/сёгюш этди. Ханнынъ бу хакълы текдиринден умера/эмирлер хошланмадылар. Османлы ордусына якъынлашынджа, ханнынъ он къадар адамайле мешверет ичин Османлы ордусы тарафына кетмесини фырсаат билен умера аскер иле муттафикъен/бирликте фюар, ве “— Хан бизден бирадери Хаджы Герайынъ интикъамены алмакъ ниетиндедир. Кендисине эмниетимиз ёкъдур” — ёллу махзарлар гондерюб ханнынъ азилини талаб этдилер. Девлет-и Османие дахи бермукътаза-и вакъыт риджаларына хавале-и сем итибар идюб 1103/1692 ребиульахиринде Саадет Герай ханы меснедден азиль¹ ве Родос джезиресине нафи этди. Саадет Герай хан 1106/1695 шеввалинде къаледе вефат этмекле Родос адасына дефин олунмышдыр. Саадет Герай ханнынъ муддет-и хаяты элли йыл, муддет-и хукюмети он айдыр. Саадет Герай джюмерд, гъайретли, вефадар ве факъат гъудуб бир зат эди. Уфакъ бир къабахатдан долайы маиййетини текдир эдерди. Бу юзьден бутюн маиййетининъ нефретлерини джелъб этмишдир.

1) Саадет Герай хан Татар бейнинде нафиз келяме/къуветли сёзлер сойлемеге къадир бир зат эди, хатта мухаребе ичюн дахи бир къуввет хазырламыш эди. Херне исе вакъыйла сефери-и хюмаюна иришмедигинден халкъ арасында: “Эгер хан мухаребеде хазыр булунмыш олсайды, дюшмана зафер булмакъ/

дошманны енъмек мукъаррар эди " ёллу гюфтюгю/эмиш-де-мишлер джсереян этмесинден хатири шахане муъгбер олдуъ-ындан азили истихсан олунды 1102/1692 — (РАШИД).

САФА ГЕРАЙ ХАН

Сафа Герай Селямет Герай ханзаделеринден нуреддин Сафа Герай султаннынъ огълудыр. Сафа Герай догъмадан эивель бабасы Сафа Герай вефат этмишди. Чоджукъ догъдукъдан сонъра эмджеси Бахадур Герай педерининъ намына тезкяр/хатыралыкъ ичюн кендини Сафа Герай намайле тесмие этди, чоджугъы кенди даиресине аларакъ буютди, тербие этди.

Сафа Герай Хаджы Селим Герайнынъ биринджи дефаки ханлыгъында нуреддин насиб олунмыш ве Селим Герайнынъ азий эдильмеси узерине Къарынабад къазасы дахилинде Къара Къолагъызлы къаръесинде икъамет этмишди.

Экинджи Саадет Герай ханнынъ тахтдан эндирильмеси иле 1103/1692 сенеси ребиульахири аваилинде базы шартларла Сафа Герай ханлыкъ менсебине тайин олунуб, Къара Девлет Герай султаны къалгъай, Токътамыш Герай султанзаде, шаир Шахин Герай султаны нуреддин дикди.

Сафа Герай хан Эльхадж Али паша майийетийле Немче сеферине мемур олунмышды. Аскер топлаяракъ Биркокую/къалеси янларына кельдикде бир гедже мырзалар аскерлерле би-лыиттифакъ Къырыма фюрар этдилер¹. Бу халдан хабардар олан хан аскернинъ авдетине пек чокъ чалышды исе де муваффақ оламады: хатта Девлет-и Османие тарафындан ханнынъ, бу вакъианынъ мюсеббидлерини/себепчилерини тедиб/эдепке кетирюв ичюн вукъу булан мураджааты дахи назар-и итибаре алынмыяракъ Къырым умерасынынъ Сафа Герайы вукъу-и биджерм иле иттихам идюб/"сучлурларгъа джеза чекмеди" деп: " — Селим Герай ханы истиёруз!" — ёллу аризалары къабул олунуб 1104/1693 сенеси сеферинде Сафа Герай хан меснединден азий эдильди. Сафа Герай хан тахтдан эндирильдикден сонъра бир муддет Родос адасына нафи эдилъмиш исе де, би-лахире Селим Герай ханзаде Девлет Герай ханнынъ риджасы узерине хыбсдан чыкъарылмышдыр. Сафа Герай хан 1115/1704 сенеси джумазиюльахиринде вефат идюб Къарынабад къасабасында булунан джамии-и шериф хавлысына дефин олунмышдыр. Сафа Герай ханнынынъ муддет-и хаяты 66 сене, муддет-и хукюмети ялынъыз он айдыр.

Сафа Герай хан Къырым эхалиси нединде акъыл у дерайи-

ет, ильм у марифет иле мешхур ве лютф у ихсанынынъ къалилети/азлыгы иле белли эди.

1. Сахиб Герай хан заманында Истанбулдан хедие оларакъ бир болюк енъичерилери “Къапыкъулу” унваниыйле сарайда иштидам/хизметчи олунмыш, бунларынъ сайы ве нуфузлары билахире хайлыджа артмышиды. Тыбкъы хукюмети Османиедеки енъичерилер киби ихсанлар, талтифлер иле окъиатылан бу гурюх сонъралары умеранынъ васита-и тагъалюбю олавермишидир. Бихусус бу девирлерде корюльдиги веджх узъре бу асийлеринъ мунасебетсиз месарр-и арзуларына Баб-и Азий тарафындан лимаслахат ру-и риза ве люсамаха косътерильмеси ве Къырым улемасынынъ бу харекетлере сюкюнлерийле зымнен иштирак этмелери бунларынъ джесаретлерини кеттикче арттырыёр, ве бинаэнийлейхи даире-и мазеретлерини о ниетде тевси/истеклерининъ даиресини кенъейтме эдиёрларды ки, бу да би-ттаб ханларнынъ затен натамам олан нуфуз-и хакиметлерини хайлые тенкъис/эксийльмиши эдиёрды. Бу зафые ти тевлид иден дахилий гъаелер исе бир тарафдан мемлекетнинъ хаят-ы хакиметтин зулмлара огърадыгы киби дигер тарафындан Къырым худудыны беклейиджи дюшманлары Багъчасарая къадар кирмелерине ёл ачыёрды. (А. ХИЛЬМИЙ).

ЭКИНДЖИ ДЕВЛЕТ ГЕРАЙ ХАН

Девлет Герай Селим Герай ханнынъ буюк огълудыр. Бабасынынъ экинджи дефаки ханлыгында, Хаджы Герай хан ве Саадет Герай хан заманларында къалгъайлыкъ менсепинде булунды. 1110/1699 сенеси реджебинде бабасынынъ би-лихтияр ханлыкъдан чекильмеси узерине Къырым тахтына отуруб, бирадерлеринден Шехбаз Герай султаны къалгъай ве Гъази Герай султаны нуреддин насыб этмишди.

Шехбаз Герай султан Черкес асийлерининъ элине дюшерек шехиц олмасы узерине къалгъайлыкъ менсепине Саадет Герай султаннынъ кечмеси Гъази Герай султаны гюджендирмесинден долайы Буджакъ тарафына кечюб Девлет Герай хана къаршу исяян этмиш олан Ногъай къабилесине илтихах этди':

Фасыл итмез исе араларыны ханчер-и хиджран
Бир фитне къопар, къоркъарым ихван арасында

муфадынджа кърдашлар арасында тештид-и эфкяр, муаризелер ве гюнагюн суи-тефеххюмлер мейдан олдугъындан, Къаплан Герай султан дахи Кефе джанибине ве ордан Истанбула кетди². Гъази Герай султанынъ инфисалы иле нуреддинлик Селямет Герай заде Инает Герай султана теуджих олунды. Бу сыраларда Къырымда енъиден енъийе пейда олан фесад, исыян юзюнден хукюмет ишлери кямилен гевшемеге огърадыгъы джихетле 1114/1703 сене шабанында Девлет Герай тахтындан эндирилерек³ Родос адасына сюрюлди.

1120/1709 сенеси ахирлеринде экинджи дефа тахта кечдикде Саадет Герай султаны къалгъай, ве буюк огълу Дели Бахт Герай султаны нуреддин тайин этди. Бир къач заман сонъра хан ве къалгъай арасында ихтиляф/терслешме вукъу кельдигинден Саадет Герай азиль эдилюб ерине Бахт Герай султан къалгъай олды ве дигер огълу Бахадур Герай султан нуреддин тайин олунды. О тарихде Девлет-и Османие Русларла мухаребее кърар вердигинден Девлет Герай хан дахи Рус сеферине мемур олды.

Къыш ичерюсинде Рус мемлекетине ылгъар идюб Русларнынъ бир къач паланкъасыны забт⁴, ве бир чокъ нюфусыны эсир этдикден мааде Потукълы денилен Запурукъ къазагъыны ве Токъалы къалесининъ реисини керхен Девлет-и Алиие итаат этдирмишди.

1123/1712-де Прут нехри кенарында Девлет Герай ханынъ Дели Петро или вукъу булан мухаребеде косътердиги джиядет япдыгъы хидметлери тарихине алтун язылар иле къайд олунмагъа лыйкъдыр. Девлет Герайнынъ бу мухаребеде хидематы/хизметлери незд-и падишахийде такъидер олунмамыш экен, Исвеч/Швеция къыралы вакъиасы⁵ Девлет Герай хана иснад олунаракъ 1125/1714 сенеси сеферинде азиль олунуб Родос джезиресине сюрюльмишдир.

Девлет Герай хан 1128/1717 сенеси хыбсдан азад эдилдикден сонъра эки сене даха яшауб 1130/1719 шеввалинде терк-и хаят этмиш ве Сарай Визе къасабасында Айас паша джами хавлысында дефин олунмышдыр. Девлет Герай хан етмиш сене яшамыш ве биринджи дефасында дёрт сене бир ай, экинджи дефасында дёрт сене дёрт ай олмакъ узьре секиз сене беш ай салтанат сюрмюштир.

Девлет Герай къахраман, хайбетли бир зат олуб, дюшманларыны хайбет ве джиядетийле титретир эди. Мишара-

лейхининъ къавгъада косътердиги мюбахат у джесарети акъ-ранлары дегиль, эфрад-и асакирден биле бир ферд косътермедиги херкес тарафындан тасдикъ олунмышдыр. Девлет Герайе, къалгъайлыкъ заманында хидметлерине мукътабиль Девлет-и Алие тарафындан эки дефа вюзера-и азама махсус олан самур къюрк кийдирильмишдир ки, бойле бир илтифата эсляф у ахфадларындан хич бир кимсе наиль оламамышдыр.

ЗЕЙЛ

Тавшан йылы ибтидасы ки, 1123/1712 сенедир Русйа къыралы Буюк Петронинъ джесим бир къувветле Эдирнее къадар кетмек ниетле кельмекте олдыгъы хабери эшинди-ди. Хан бу мудхиш хабер узерине буюк огълу, “Джихан дели” демекле шухрет къазанан Бахт Герайы къалгъай тайин идюб Къырым мухафазасына быракъаракъ кендиси къюлиетли бир орду иле Акъкерман семтине догъру харекет этди.

Орду Турлайы кечюб Прут нехри кенарына кельдикде дюшман ордусына тесадюф этмекле хеман мухаребеге къыям этди. Бу мухаребеде Джавумбек, башбугъ олдугъы иттиба иле дюшман аскерининъ та гобегине худжюм иле бир чокъ телефата дючар этмиш ве Рус ордусындан бир къач адед топ дахи забт этмеге муваффахъ олмышдыр. Ялы агъасы Осман агъа ве Ширинлерден бир къысмы шаян-и такъдир федакярлыкълар косътермишлердир. Хан ордусы дюшмана захире ве левазимат келеджек ёллары кямилен сед этдиклеринден Руслар, чокълукъларына рагъмен яс кетирмеге башламышдылар. Факъат Рус къыралы асла эсер-и яс косътермиерек хер дюрлю худжюмлере рагъмен Туна сахиле догъру илерилемеге чалышыёрды.

О сыраларда эди ки; Балтаджы Мехмед паша, енъичери агъасы Юсуф паша ве саир умера Исакъчы кечидине кельмиш ве факъат кечмекде тереддюд/ашыгъыш косътермиёрларды. Хан исе онларнынъ бир анъ эввель етишмелери ичюн мектублар гондериёр, аскернинъ кифаетсизлигини, дюшман Тунайы кечмеден эввель деф этмек лязым олдугъыны бильдириёрды. Вюкеля-и девлет исе: “Татарлар вефасыздыр, онлара эмниет олунамаз” ёллу тереддюдлерле вакъты зая эдиёрларды. Халбуки Петро Ногъай умерасына мектублар гондериюб буюк буюк ваадлерде булундыгъы халда муслю-

манлар зерре къадар ыльтифат этмеюб къыралнынъ мектубларыны догъруджа хана теслим эдиёрларды. Хан тарафындан бу мектублар, къальблерини тетмин ичюн риджал-и девлете гондерильдиги халыде йене вехмден/къоркъудан къуртулаёрларды.

Девлет Герай бу халдан сонъ дередже меюс олды. Мевкъининъ назиклигини анъладыгъындан меселейи догърудан догъруя падишаха бильдирмек ичюн Тунайы кечди. Эртеси кунъ эди ки, Бильчин нам Богъдан къарйесине кельдиги хенгямында енъичери болюклери етишди. Аркъадан дахи къумандан паша, ордусыйла васыл олды. О геджеси буюк “балъемез” топлары кельди, онлар бирлешдирильди, сабаха къадар аскер тертибаты да экмель олды.

Сабах эркен мухаребейе киришильди. Топларнынъ йигирмисине бирден атеш верильди. Дюшман ордусы тар ве чукъур бир ерде булундыгъындан топ атеши кереги киби дюшманы хырпалая бильди. Бир тарафда Татар атлысы ве енъичери болюклери къуршун атешийле дюшманнынъ козьлерини ачдырмыёрларды.

Руслар артыкъ тахаммюль/чыдам идемез олдулар, о къоджа ордунынъ хер тарафындан теслим байракълары ачылды, бизим тарафдан дахи “атеш кес!” эмри верильди.

Бунынъ акъибетинде бир шура-и аскер тешкиль эдилиб мюзакерее башланылды. Сердар ве би-лджюмле эркъан-и аскерие “намус-и девлети экмель” шартыйле сулх тарафыны ыльтизам этдилер. Факъат Девлет Герай бу рейе мухалефет/къаршылыкъ этди ве деди ки: “ — Москъов киби къавий ве биаман бир дюшман кенди аягъыйле келюб элимизе кечши. Бу бойле бир фырсаддыр ки, шимди биз мурад ичерсек Русайы башдан баша истиля идебилириз, чюнки якъинен билиёрум ки, Русянынъ бутюн хейетини бу орду тешкиль эдиёр. Бизим бу кунъгю вазифемиз анджакъ Рус ордусыны къымылдамаяджакъ къадар бурача хырпалаюб та Москъовая къадар кетмек ве Рус къыралыны биззат хазрет-и падишах тарафындан насыб этдирмекден ибаретдир” — ёллу сёзлер сойледи. Татар беклери кенди араларында хич олмазса падишахдан истизан) изин сорав суретийле вакъыт къазанмакъ ве бойлеликле шераит-и сулхийи даха мувафикъ бир суретде темин тарафыны мунасиб кормюшдилер. Сердарнынъ “ — Сиз умур-и Татары/Татар ишлерини билирсинъиз. Девлет-и Алине умуры банъа мюфеввездир. Сизинъ мюдахелейе/

киришмеге хакъкъынъыз ёкъдыр” — дийе сарф этдиги сёзлер хана теклифнинъ къабул эдильмиеджегини анълатды. Ве нихает къырал иле акъд-и мюсальяха олды. Исвеч къыралы да бу мюсальяхая муариз къалтышды.

1. Ѓази Герай эвельдже Буджакъ сераскери эди. Кендиси Оракъ, Мамай къабилелери янында тербие коръмишидир. Бу къабилелер, бихусус Оракъ къабилеси аширетинден олан Бек-мырза огъулары намы верилен мырзалар иле шеджаат ве дираетлиери иле къабилесинде истиснаийет къазанан Оруз огълу Бекарслан мырза, Къасым огълу Джавым мырза Ѓази Герайы янларына аларакъ Лехистана акъын идюб пек чокъ мал у эсир топлаюб келирлер. Хан Девлет Герай мырзалар ве Ѓази Герайнынъ бу харекетлерини бегенмеди: “Лех мемлекети иле сёзюмиз вар. Бенден изинсиз ничюн бойле ишлер япарсынъыз? Алдыгъынъыз шейлиери кямилен сахиблерине чевринъиз!” — ёллу эмирлер вермиш исе де мырзалар ханнынъ бу харекетини чек-мемезликке хамиль иле Ѓази Герайы къандыруб мюттефикъан ханнынъ эмрине мухалиф этдиклери киби, Девлет-и Османিয়ে дахи бир ариза гондерюб илериде мустакъилен Османие хидметинде булунаджакъларыны бильдирдилер. Девлет Герай хан бунлары тедиб ичюн къыш ортасында Озю нехрини кечюб Березен сую узерине кельдикде Мамай, Оракъ огъулары аскерле къаршулашды. Ѓабиле аскери хан аскерини мухаребе иле йигирми дёрт саат къадар буз устюнде беклетди. Хан баша чыкъыламаяджагъыны анълайынджа Къырыма авдете меджбюр олды.

Хан, илькбахара къадар Едичили огълу Ногъайындан ве саир къабилелерден топладыгъы къуветле Березен суйы янында текрар мухаребе этди. Бу дефа къабиле халкъы ханнынъ къуветинден уркерек дерхаль ильтиджа этмелери узерине Ѓази Герай султан ве мырзалар дахи Рус худудында булунан Чехрин къалесине фюрар этдилер. Хан интикъама баш вурмайджакъ къадар викъар сахиби эди. Анлара адам гондерюб ильтиджа идерлерсе зарары токъунмыяджагъыны ве кендилерини арзу этдиклери киби весаит-и мешруа) шериаат къанунларына коре тамин идеджегини бильдирди.

Джавум бек гондердиги адама шу ёллу сёзлери сойлеерек ханнынъ эмрине итаат этмишидир: “— Бир хатадыр бизден сядыр олды. Пек аля билирим ки, хан керимю-ишандыр, къатиен кезиби иртикаб этмез/ялан айтмаз, джиядет у гъай-

рет-и фытриеси мукътазасы кимседен дахи кьоркъмаз. Бизе ихтияджы ёгъыйкен бу даветден макъсудлары сырф мемлекет интизамыны бозмамакъ хатры ичюнدير. Бен, хакъкъымда емин истемем. Зира нездимде сёзлери емин макъамындадыр. Кефиль дахи истемем, чюнки хамием у мерхаметлери эджнебий бир кефильден кьувветлидир". Джавым бекнинъ тебайieti узерине башкъалары дахи инкъыйад этмеге меджбюр олдылар.

Хан, Джавум бекнинъ сёзлеринден махзуз/азланмыш олдугъындан кендине кьаршу буюк теvedжюхлер косытерди, ихсанларда булунды. Саир мырзалар дахи хадем у хашемлерийле Къырыма эджилля олунды. Ялынъыз Гъази Герай бираз кьоркъутылмакъ ичюн Истанбула гондериллюб Къапу Арасы денилен кьоркъунч бир зинданда бир муддет хыбс эдильдикден сонъра Родоса нафи олунмышдыр. (УМДЕТЮ-ЛЬ АХБАР).

2. Къаплан Герай Беслени Черкез къабилеси тарафындан шехид эдилен Шехбаз Герайнынъ интикъамыны алмакъ ичюн ханнынъ ве къалгъайнынъ ризаларыны истихсал идюб бир микъдар аскер иле орая гитди. Къабиле-и мезбурейи магълуб этдикден сонъра анлара кьаршы нек шиддетли давранды. Девлет Герай хан исе Беслени къабилеси тахт-и тербиесинде буюмиш олдугъындан онлара этилен бу зулумдан мютезссир олуб Къаплан Герай султаны бу харекетден долайы текдир этди. Ханнынъ бу муамелесини генчлик гъурурына сыгъдырамаян султан Къырымы терк идюб педерининъ нездине/янына чекильди. (ЭС-СЕБЮ-С СЕЙЯР).

3. Руслар даима Озю сахиллерини кьоллаяракъ яваш яваш оралара истихкямлар япыёрларды. Хатипа Тогъан-Гъазикерман къалесине беи саатлик месафеде булунан Аджысувнынъ Озю менсубында булунан Муманке (?) къалеси янында бир истихкям ве Ор агъзына он беи саатлик бир месафеде дигер бир къач къалелер япымыш эдилер. Истанбул Русларынъ бу теда-риклеринден хабердар эдильдикден сонъра Османлы тарафындан орая бир ёкъламаджы гондериллюб тахкыкъат япылмыш /керчеклиги тешикерильмиш исе де, Рус тарафындан ёкъламаджыя верилен ришвет/ къапар Русларнынъ бу хийлесини ортмиш, ханнынъ махзарыны текзиб этимишдир. Селим Герай бу вакъианынъ хакъыкъатына вакъыф икен, риджал-и Девлет-и Османиеи мухалефет этмемек ичюн табиятына уяракъ иши гизлемеш эди. Иште бу вакъиа долайсыйле Девлет Герай ханнынъ чокъ дефалар риджал-и Османиенинъ наседа/келишмеген

эмирлерине инкыяд этмеюб мухалефетде булунмасы ханнын азилине мюнтидж/нетиджселенген олды. Девлет Герай бу харекеге къаршы “— Къабахатым — садакхатымдыр” — дие изхар-и тезссюф этди. Умумен Къырым умерасы ханнын тезссюфына иштиракле: “— Падишахым! Сен ханлыгъы талиб/истекли дегиль икен, бабанъ сени джебрен/зорлап меснеде отуртты. Бизлери элимизден тутуб абдюльмулюк киби санъа теслим этди. Биз бундан сонъра сенден айрылмамая емин этдик. Бундан сонъра сенден айрылмаяджакъыз. Умум-и Къырым сенден айрылмаяджакъдыр — бу хусусы ичюн текрар емин идериз!” — дедилер. Девлет Герай: “— Бу ишнинъ ухдесинден чыкъамазсынъыз, бени ве кендинъизи захмете къоярсынъыз” — дие хиссият-и умуиенинъ онъюни алмакъ истеди исе де муваффахъ оламады. Хеп бирден Къарасув шехри янында булунан Акъкъая нам махале топлануб: “— Тахта сенден гъайры херким келирсе итаат этмейиз, харб идериз, велиунниам олан Хаджы Селим Герай хан келирсе иене мухаребе идериз!” — сёзлерийле ахд-у беян багълаяракъ: “— Акъкермана келелим! Османлыя риджа иделим — динълемез исе анъа да серфурю/баш эгмек этмиелим” — дие Акъкермана кельдилер. Орада булунан Оракъ ве Мамай къабилелерийле мюттефикъан Буджакъда бекледилер ве Девлет-и Османиее къаршы бир нумайыш олмакъ узьре Томарова ве Къалас шехирлерини ягъма ве Буджакъы хендеклерле чевирдилер.

Бу эснада Хаджы Селим Герай хан насыб эдилерек Туна тарикъийле Килие кельди. Керек Селим Герай ханнынъ эхали узеринде эвельдже ерлешиш олан тесират-и маневиеси ве керек Кефе мюфтюси Абуссеуд эфенди тарафындан яргъыларнынъ: “эгер мухалефетде исрар идерлерсе халифе тарафындан джюмлесининъ къатли лязым кельдиги” не даир язуб дагъытдыгъы рисалетинъ тесират-и руханиеси эхалии къоркъутдыгъындан рефте рефте гидюб Селим Герай хана биат этдилер. Ширинлерден ибтида биат иден Сары Къадыршах бек, бааде Быйыкъ Мухаммедшах бекдир. Къапу халкъындан ибтида Селим Герай тарафына кечен Девлет Герайнынъ дефтердары олан Инаетишах агъазаде Эрмырза агъадыр ки, Хаджы Селим Герай ханнынъ огълу, нуреддин Къаплан Герай султана гидюб теслим олмушдыр.

Иште бу суретле бутюн умера, аскер арз-и итаат этдилер, Девлет Герай ве Саадет Герай дахи базы хавасны алуб Черкес тарафына фюар этдилер. Девлет Герай бир муддет

сонъра ибтида Тамандан сефине иле Балыкъливая, ве орадан Истанбула кечмиш ве орадан да Родоса нафи олунмышдыр (УМДЕТЮ-ЛЬ АХБАР).

4. Девлет Герай хан къыркъ бинъ аскерле гидюб Рус хукюметине таби олан ерлернинъ бир чогуна акъын идерек хисабсыз эмвал у эийа игътинам ве бир хайли ерлери тахриб этмишдир ки, бу акъына Татарлар “Тобан джакъкъан акъыны” дерлер (УМДЕТЮЛЬ АХБАР).

5. Исвеч къыралы эвельдже Девлет-и Османиейе илтиджас этмишди. Бир къач кередир мезлекетине гондерильмек истенилirken, бир чокъ мазеретле азимети техир/къайтмакъны кечиктирюв этмишди. Бу месалле риджас-и девлет арасында музакере эдилюб: “— Эгер къырал кетмек истерсе лязым келен тесхилаты косътеререк изам олунмасы, акс такъдирде саир нюсара киби Девлет-и Алие химаесинде къалмакъ узъре Эдирнейе гондерильмеси Девлет Герай хана бильдирильмишди. Хан бу къарарлары къырала сойледикде йене бир такъым озюрлер дермиян идерек хер эки сурети къабул идемиеджегини беян этди. Девлет Герай ве Исмаил паша къыралнынъ бу инадына рагъмен, джебр иле къыралы хыбс этдилер. Иште бу вакъиа узерине 1125/1714 ребиульэввельнинъ экинджи куню Девлет Герай азиль эдилюб Родоса нафи эдилъди (РАШИД).

Кемал Къонгратлы азырлады.

КЪЫРЫМГЪА СЕЯТ

Оренбургдан Багъчасарая сефер ве макъсат

Багъчасарайда нешир этильмекте олгъан “Терджиман” газетасынынъ чыкъып башлагъанына 1903 сенеси апрель 10-да тамам йигирми сене оладжакъ ве майыс 4-те шу газетанынъ идареханесинде дуа меджлиси оладжакъ эди.

Белли ки, “Терджиман” газетасы миллетимизнинъ пек джаилъ ве фанатик олгъан девиринде чыкъмагъа башлады. О вакъытларда газета ве матбуатнынъ эмиети бизим татар миллетине ич де белли дегиль эди денильсе де джаиздир.

“Терджиман” газетасы маддий ве маневий джеэттен пек чокъ мешакъятларгъа огърады, лякин, чалышты-тырышты, насыл олса да ишини девам эттирмеге му-

вафакъ олды. Ве, миллетимиз арасына илим ве марифет даркъатып, фикир ачылмасына пек чокъ хызмет этти. Маариф ве инсанлыкъ хадами олгъан бу газетанынъ йигирми сенелик дуа меджлисинде булунып, муарририни тебрик этмек ве буюк хызметине тешеккюр бильдирмек боюн-борджумыз эди. Оренбургнынъ бирдем фикир ве урьметли затларын-дан бир къач мутебер адам арасында мушавере олгъанда, Хамитджан эфенди Арабов деген намлы бир зат иле экимизнинъ тебрик ичюн “Терджиман”нынъ йигирми сенелик дуасы меджлисине Багъчасарайгъа бармамызгъа къарар берильди.

Фатих.

МУЭЛЛИФ АКЪКЪЫНДА

XX асырнынъ башындаки 10—15-нджи сенелерде янғы татар эдебияты корюльмеген бир севиеде чечекленип башлады. Шу муим вазифени омрге кечиргенлерден бири языджы Фатих Каримий олды.

Ф. Каримий озь иджадынен о девирнинъ корюмли эдилери Ш. Марджаний, Р. Фахреддинов, К. Насирий киби янғы эдебиятнынъ юкюни негиз багъаналар киби озь омузларында котерип тургъанлар сырасына кюшулды.

Ф. Каримий 1870 сенеси Самара губерниясынынъ Бугульма районьндаки Менглибай аулында, молла аилесинде догъды. Илк

Оренбургдан кетюв

Оренбургдан догъру Багъчасарайгъа демир ёл билети аларакъ, 1903 сенеси апрель 25, акъшам саат алтыда ёлгъа чыкътыкъ. Аиле ве юрт-еримизни терк этип, ишлерни быракъып кетмек кучъ олса да, бираз кезип, дюнья корип, хусусан Багъчасарай ве Ялтадаки дост-эшлерим иле корюшип къайтмакъ гонълюме пек хош келе эди.

Даима бир ерде отурмакъ ве айны бир иш иле мешгъуль олмакъ инсанны бираз ёрулта. Фикрен ве джисмен бираз раатланмакънен чалышмагъа янъыдан кучъ топламакъ ичюн авропалылар бир чокъ тедбирлер ве чарелер булмышлар. Меселя, театрлер, концертлер, баллар, цирклер, клублар, гедже меджлислери, багъча ве сокъакъ кезинтилер — омюрни энгиллик, леззет ве ибретнен кечирмеге сылтава. Сеят исе, буларнынъ арасында — эйиси ве энъ

файдалысыдыр. Хусусан, бизим Русие ичерисинде демир ёл ве пароходнен сеферлер — гъает раатлы ве сефалы олдугъы алда, фиятлары да гъает уйгундыр. Ёллар тынч, рус халкъы пек инсаниетли ве муляйим олдугъындан, не къадар узакъ ерге кетильсе де, ич бир тюрлю мешакъат ве замет ёкътыр. Бабаларымызнынъ: “ёл азабы — къабир азабы” — деген сёзлери, кеттикче, озъ эмиетини джояджакътыр.

Буюрынгъыз, эфендим, сизни сеят ёлдашым олгъан Хамитджан эфенди иле таныш этейим ве, Оренбургымыз акъкъында да бир къач сёз зайым.

Хамитджан эфенди даа отуз учъ яшларында, оренбурглы бир зат олып, Авропадаки сеят ёлдашым Мухамметшакир эфенди Рамиевнинъ кучюк къардашы эди. Эр бир мусульман эвляды киби, Хамитджан эфенди де яш вакъытында бизим шу эски медреселер ичерисинде

вакъытларда бабасынынъ медресесинде окъуды. Айны вакъытта эки йыллыкъ рус мектебини битирди. Шундан сонъ рус эдиллерининъ отузгъа якъын китабыны ана тилине чевирди.

1892 сенеси Чистай медресесини битирген сонъ Уфагъа барып, имам-мудеррисликке иштиан тутта да, Тюркиеге окъумагъа кете. Тюркиеде “Мулькие” алий мектебинде османлы ве франсыз тиллерини ве эдебиятынъ менимсей. Татар медениетининъ биринджи янғы тип полиглотларындан бириси олып етише. Тюркиедеки маариф саасы янғылыкъларыны — янғы педагогика, янғы усул мектеплер, янғыджас окъутув усулларыны диккъатнен огрене, янғы тюрк эдебияты даирелеринен алякъагъа кире.

Бойлеликнен, 1896 сенеси “Мулькие”ни битиргенде, о энди

бир кьадар вакъыт кечирген олса да, о ерде алдыгъы бильгиси пек джузый бир шейден ибарет олмуштыр. Факъат медресени терк эттиктен сонъра, озь-озюндже тырышып, русча ве мусульманджа газеталар ве китаплар окъуп, фикирлерини зенгинлештирген, акъылыны нурландыргъан ве табиятыны гузеллештирген. Бугунъки кунде русча ве татарджа муталиа этип, янълышсыз ве ихтиляфсыз суретте анылмагъа эм де кенди истедиги шейлерни татарджа язып анылатмагъа икътидарлы ве къаршысындаки адам иле низа ве дава чыкъармадан, гузель ве татлы муамеле эте бильген бир инсандыр.

Миллетимизниъ эр дже-эттен кериде къалмасы — моллаларымызныъ сайысы аз олгъанындан дегиль, бельки де бильгили моллаларымызныъ аз олгъанындан эди. Шукюрлер олсун, бу сонъки заманларда миллет ичинде бильгили моллаларымыз да

чокълашып башлады. Эйи сёйленип, эйи динълемеге ве яхшы окъуп, яхшы язмагъа бильген улеманы дженабы хакъ эр вакъыт зияде этсин.

ОРЕНБУРГ

Оренбург шеэри — Авропа иле Асияны айыргъан Урал неэри узериндеки бир виляет меркезидир. Нуфузы — етмиш беш бинъ кьадар олып, эксериси — руслар, ондан сонъра татарлар, еудийлер, немселер ве саредир. Шеэр олдукъча темелли олып, эксери сокъакълары таш иле теъшельген, элек-трик ве асма фенерлер иле айдынлатылмакътадыр. Олсун маариф ве олсун тиджарет джеэтинден илерилеген олып, он беш кьадар кильсеси, эрлер ичюн гимназия, реаль мектеп, санат мектеби, руханий мектеби, семинария, бир къач дане шеэр приход мектеби, къызлар ичюн дахи бир прогимназия, епархия мектеби ве къыргъызлардан муаллим етиштир-мек ичюн къыргъызларгъа

зема-несиниъ кениш бильгили, юксек азырлыкълы медениет хызметчиси олып етише. Шундан сонъ оны Ялта шеэриниъ дживарындаки Дерекой мектебине оджалыкъкъа давет етелер. 1896-98 сенелери Ялтада яшан, Дерекойде оджалыкъ яна.

Эдебиятта Каримийниъ иджады 1897 сенеси Ялтада язылгъан "Салих бабайныъ эвленюви" икьясинден бацланды деген фикир бар. Шундан сонъ о Исмаил Гаспринскийниъ бабасы Мустафа эфендиниъ мырза къызына эвленюв маджералары акъкъында "Мырза къызы Фатиме" повестини яза. Бу эсер эдинниъ иджадында айрыджса ер тута. Окъа Идиль бою татарлары ичюн "экзотика" киби къабул этиледжсек бир алда, Кырым мырзалары яшайышындан типик олмагъан бир вакъиа мевзу этип алына. Бу эсер де Ялтада язылгъан олмалы деген ихтимал догъура.

махсус бир дарульмуаллимун; бир умумий кутюпхане, бир кыраатхане; он матбаа; дёрт китап тюкяны; бир театр, эки-учь клуб; бир кыач джемиети ильмия; кыадимий ядилярлыклар музейи ве иляхре бир кыач теэссисият умумиеси¹ бардыр. Бири — куньделик, экиси — афталык олмак узре рус тилинде учь газета нешир олуньёр. Оренбург виляетининь эм де Торгъай виляетининь губернаторлары — бу шеэрде икамет эдиёрлар²

Оренбург Европа иле Асия хуудында³ олдугъындан, тиджарети де ёлунда олып, келири беш юз бинь рубле кыарарындадыр. Бу шеэрде тиджаретнинь башлыджасы — юк, тери, май, богъдай, тары киби хаммал ве тувар айванларыдыр. Эм де бир кыач дане був дегирмени, сабун заводы, серник заводы, тола ве пиво заводы бардыр.

Оренбургда, такърибен⁴, йигирми бинь кыадар му-

сульман татар олып, олар башкы шеэрлердеки киби озьлери айрыджа бир маалле олып яшамайлар да, руслар иле бири-бирлерине кыатнашалар. Мусульманларнынь алты дане джамиси ве эр бир джами янында мектеп-медреселери олса да, бу мектеп ве медреселерде тасиль ве тербие меселелери гъает алчакъ севиеде ве эксикликлери чокътыр. Чюнки имам ве мудеррислер маалле хызметинден бошанмайлар. Мектеп ве медреселер исе — тасиль ве тербие корьген мудеррислернинь незаретине теслим этильген. Бундан да гъайры, имам оладжакъларгъа русча бильмек меджбурий олгъаны; ве балалар — усул-саутия⁵ тертибинен окъутылып башлангъан вакыттан берли, эр ерде олгъаны киби, Оренбург медреселери де кунь-куньден зевал ве инкыираздадыр. Чюнки бу заманда имам ве муаллим олмак истегенлер ичюн медресе илимлери устюне даа

“Мырза кызы Фатиме” башкы ерли, башкы халкъ — кырымлылар турмушундан алынган олса да, реаль турмуш, конкрет материалгъа эссланып язылган. Анта оны татар эдебиятынынь ильк весикъалы биографик эсерлеринден деп эсепламак мулкюн, дейлер татар эдебиятынаслары.

Ф. Каримийнинь эдебий эсерлери озь девириде лийыкълъ кыймет алып оламайлар. Тек “Истанбул мектюплери” (1913) эсерине озь вакытында татар ве рус матбуатында юксек кыймет кесиле.

Ф. Каримий “Терджиман”ны даимий суретте окъугъан, озь юртунда оны кениш тешвикъат эткен эм де онынь гъаелерине гоньольдешилик бильдирген бир адам эди. Айны вакытта Кы-

бир сыра янъы башкъа шей-
лер де бильмек лязим олду-
гъындан (албуки, бизим ме-
дреселер мумкюн къащар эк-
сикликлерни муафаза этип,
эскиликтен айрылмамагъа
тырышувнен), шимдики за-
мангъа къулакъ асып ислях
ве денъишме япмагъанларын-
дан, табиий оларакъ, акъы-
рындан ёкъкъа чыкъалар. Ме-
селя, эвель не къадар чокъ
ве мешур шегиртлер олгъ-
ан Къышкъар, Сатыш, Мач-
къара, Къазан ве саире ме-
дреселери, эвелькине нисбе-
тен чокъ керилешкенлер.
Окюнчли вазиятте олгъан бу
ал эр кеснинъ козю огюнде
юзь бермекте. Тамамиле ин-
къираз ве йыкътылуудан
къуртармакъ эм де аякъкъа
турсатмакъ, миллий ве дин
хамийлерини⁶ стиштирмек
ичюн фурсат джоюлмаздан
эвель бу медреселерни за-
мангъа уйгун суретте ислях
ве тиклевден башкъа ёл ёкъ.

Лякин бинъ теэссюф ки,
медреселерге ёлбашчылыкъ
япкъан мудеррислер бу ал-
ларны ич де назар-дикъкъ-
аткъа алмаюрлар. Янъгъыз
Оренбургда Хусеиновлар-
нынъ тырышувынен ислях
этильген бир медреседен аза-
чыкъ маариф къокъусы
кельмектедир.

Оренбург мусульманла-
рынынъ эксериси тиджарет-
нен мешгуль олып, арала-
рында унер ве санат эхли ич
де ёкъ демек мумкюн. Бу ер-
декилернинъ тиджарети: юн,
май, эт, тувар айванлары ве
тери киби чет илтерге чыкъ-
арылгъан хаммал олса да,
кендилери Авропа тиллери-
ни бильмедиклеринден ве
тиджарет илимлеринден ха-
бердар олмагъанларындан,
табиий, келирнинъ эсас
къысымы — немселер иле
еудийлернинъ кисесине акъ-
макътадыр.

Оренбург мусульманлары

*рымда яшагъаны ве чалышкъаны да тесир эткен олса керек, онынъ
эсерлеринде неч чокъ кырымтатар келимелери расткеле.*

*1903 сенеси Багъчасарайда "Терджиман" газетасынынъ 20
йыллыгъы къайд этиле ве шу мунасебетнен откерильген танта-
налы меджлисте иштирак этмек ичюн Къырымгъа Оренбургдан
Фатих Каримий ве Хамитджан эфенди Арабов келелер. Сонъун-
дан бу хусуста Ф. Каримий "Къырымгъа сеяат" адлы салмакълы
эсер яза ве о ильк кере 1904 сенеси Оренбургда айры китан ола-
ракъ басылып чыкъа.*

*Йигирминджи асыр татар эдебиятына темель къойгъанлар-
дан бириси олгъан Фатих Каримий "буржуазия языджысы" деп
илян этиле. Эсерлери йигирминджи сенелерден сонъ деерлик ба-
сылмады.*

*1925 сенесининъ башында Каримий Москвагъа коче. СССР
халкъларынынъ Меркезий нешриятында чалыша. Шаркъ универ-
ситетинде ве арбий курсларда тюрк тилинден дерс бере.*

1937 сенеси август айында ичтимаий омюрден, эдебияттан

арасында зиялылар пек аз олып, олар да укюмет ме-муриетинде олгъан бир къач мырзадан ве даа бир къач адамдан ибареттир. Бунунъ себеби исе пек анылайышлы: мусульманлар рус мектепле-рине пек аз баралар. Кенди медреселеринде исе бу хусу-ста керекли малюмат ве бильги берильмей. Рус ку-тюпханелеринде даимий су-ретте китап ве газеталар окъумаюрлар. Яхуд, кенди-лери шойле гонъюль нурлан-дыраджакъ, фикир догъура-джакъ ерлер азырламаюрлар.

Ихтар: Оренбург мусуль-манлары, дахи, башкъа ше-эрлердеки татарлар киби, унер, санат, илим ве маа-риф, фикир инкишафы, джаиллик джеэтлеринден гъает ашагъы бир дередже-дедирлер ки, Алла сонъуны хайыр этсин.

Бузулукъ вокзалын- да 20 дакъкъа

Оренбургдан арекет этти-гимиз куннинъ геджеси, саат учъ къарарында. Бузулукъ вокзалына келип чыкътыкъ. Бузулукъта имам Галиаскар эфенди Гъафуров — Чиста-пуль медресесиндеки эйи ар-къадашларымдан ве тудж-джар Ярулла эфенди Велиев дахи танышларымдан бири олгъаны ичюн, аз вакъыт олса да, оларнен корюшип кетмек макъсады иле Орен-бургдан не вакъыт чыкъа-джагъымызны бир къыска мектюп иле эвельден хабер-дар эткен эдим.

Бузулукъ вокзалына ет-кенимизде вагондан чыкъкъ-анымнен, экиси де платфор-мада кезерек, мени арашты-ра эди. Буфетке кирип, би-рер къаве ичтик — корюш-тик, лакъырды эттик. Олар-нынъ экиси де ачыкъ фи-

бутюнлей четлештириле. 67 яшлы эдип акъсыз якъалана ве ашыкъ-чанлыкънен, ич бир тюрюю тешкерювсиз 1937 сенеси сентябрь 27-де Арбий коллегиянынъ къарарынен атувгъа укюм этиле.

СССР Юкъары Судынынъ Арбий зйгъэти 1959 сенеси декабрь 8-де эдинни реабилитирлев акъкъында къарар чыкъара.

Пиает, чокъ йыллардан сонъ 1996 сенеси Татаристан китап нешрияты Фатих Каримийнинъ “Мырза къызы Фатиме” деген умумий аднен сайлама эсерлер джыйынтыгъыны чыкъарды. Бу китапкъа яздыгъынынъ “Мырза къызы Фатиме” повести де, “Кы-рымгъа сеяат” деген сеяатнамеси де кирсетильген.

“Йылдыз”нынъ бу санындан башлап биз Ф. Каримийнинъ “Къы-рымгъа сеяат” эсеринен сиз окъуйдыгъыларымызны аз-бучукъ къыс-къартуварларнен, таныш этмек истеймиз. Къысмет олса илериде “Мырза къызы Фатиме” повестини де дерддж этермиз.

Фатих Каримийнинъ бу китабыны бизге буюк итирамнен ёл-лагъан къазанлы белли татар эдиби Тауфукъ Айдиго озюмизинъ буюк тейеккюримизни бильдиремиз.

Аблязиз ВЕЛИЕВ.

кирли затлар олдукъларындан, субетимиз, табиний, ҳалкъымызнынъ маариф ве унер джеэтинден пек кериде олгъаныны теэссюфле айтыкъ ве “Терджиман”нынъ йигирминджи йылдёнюми мунасебети иле Багъчасарайгъа келеджек миллетнинъ зиялылары тарафындан эали арасында илим ве маарифет нешир этмек ичюн тесирли ве файдалы тедбирлернинъ музакерси ортагъа къоюлмасына умют ве ишанч билдирмектен ибарет олды.

Галиаскар эфендининъ эдебият джеэтинден такъдирленеджек, хусусан лисанымыз акъкъында тедкъикъ этерек язылгъан бир къач эсери бар ки, оларнынъ басылмасы файдалыдыр.

Ярулла эфендининъ де “Менгулик месджит”, “Козъ яшы” адлы язылып битирильген эки рисалеси бар. Пек анълайышлы ве хош лисан иле язылмыш олгъан бу рисалелер — озкумизнинъ миллий яшайышымыздан энъ керекли саалардан лаф юрсетильгени джеэтинден эдебияты джадидие эхли тарафындан пек зияде бегенилип къабул олунгъандыр. Бу эсерлерни окъугъан адамлар Ярулла эфендиден даа бойле рисалелер беклеюрлар.

Самара

Апрель 27-де саба саат алтыда Самара шеэринде келип

еттик. Мында вагонларымыз денъишти ве эки сааттен сонъ башкъа вагонларгъа минип, ёлумызны девам эттик.

Самара акъкъында чокъ язмагъа аджет ёкъ. Волга узеринде, Сибирь демир ёлу узериндеки бир виляет меркези ве тиджаретгях, мамюр бу шеэр бизим Къазан эалисине белтидир.

Самарада яшагъан мусульманлар аз олса да, даа якъында мусульман мааллеси тешкиль этилип, мында Шихабетдин эфенди Минусhev деген бир зат имам олды. Ве о вакъыттан берли джами ве медресе мейдангъа кетирилип, мусульман эвлятлары тасиль ве тербие алмагъа башладылар.

Самара тиджарет ичюн пек уйгъун ве меркезий бир ер олса да, Русиенинъ бир чокъ ерлерине барып алышверишлик япкъан Къазан татарларынынъ бу шеэрге келип алышверишлик япмагъанларынынъ себеби неде, аджеба?! Зан эдиёрум, ки, бизим Къазан татарлары чызма, потюк, такъие, штан, къалпакъ, къуман, теспи, мисвакъ⁷; мис киби махсус мусульманлар ичюн эшьялар иле алышвериш эдиёрлар. Самарада исе, мусульманлар аз олдукъындан, къуманлар, минаре тёпесине къоюладжакъ айлар, къарт-

лар ичюн эльтаякълар киби шейлер, эльбетте аз сатыла.

Эгер башкъа миллетлернинъ туджджарлары киби тек мусульманлар ичюн дегиль де, бельки умуминсан ичюн керекли шейлер иле алыш-веришчилик япсалар — истеген шэрге барсынлар, тиджаретлери ёлунда олур эди.

Месея, кене шу Самара шеэринде мейва иле тиджарет этиджи Габдысаттар Маннанов ве галантерея маллары иле алышверишчилик япкъан Сунгатулла Хальфиев киби мусульманларнынъ тиджаретлери пек ёлундадыр.

Чюнки олар ялынъыз мусульманлар ичюн дегиль, бельки эр кес ичюн керекли шейлерни саталар. Къазан татарлары тиджаретке авесли, мал тапмагъа ихляслы, гъайретли ве чалышкъыр халкътыр. Лякин, бир эксикликлери бар: илим ве фикирлери ёкъ. Не къадар чадышсалар да илим ве фикирли адамларнен бир сырада туруп оламайлар, кунь-куньден кериде къалып, акъырынлап, маддий ве маневий зайыфлыккъа огърамакъталар.

Девамы бар.

¹ Тезссисият умумисси — джемаат бирлешмелери.

² Икамет эдиор — булуна, ерлешкен.

³ Худуд — арасы, къошулгъан ер.

⁴ Такърибен — къарарнен.

⁵ Усул-саутия — сес чыкъарып окъумакъ.

⁶ Хамий — къайгырылджы, тарафдар.

⁷ Мисвакъ — тийи темизлеген чен.

• *Андрей Неполнящий,*
тарих илимлери наизети,
Симферополь Девлет университетининъ
Украина тарихы кафедрасынынъ доценти.

А. Н. САМОЙЛОВИЧ — КЪЫРЫМ ТАРИХЫ ВЕ ЭТНОГРАФИЯСЫНЫНЪ ТЕДКЪИКЪАТЧЫСЫ

Къырым археологиясы, тарихы ве этнографиясы XX асырнынъ башларында бир чокъ белли Авропа эм де ватанымыз алимлери ичюн огренюв объекти олгъан эди. Къырым тарихы ве этнографиясынынъ чешит ёнелишлери исе мешур тюркшынас алим, украин Н. Самойловичнинъ (1880-1938 сс.) да тедкъикъатларында бакъылды. Алимнинъ дюньядан козь юмгъанына 25 йыл толуву мунасебетинен онынъ аятий ве иджадий ёлуна багъышлангъан умумий очеркте (1), онынъ ильмий ёнелишлеринден бири сайылгъан Къырымнынъ тарихий улькешынаслыгынен багълы олгъан энъ муим къысымы, биз анълагъанымызгъа коре, озъ аксини тапмады.

А. Н. Самойлович 1880 сенеси декабрь 17-де Нижний Новгород шеэринде гимназия директорынынъ аилесинде догъды (2). Александр 1899 сенеси дереджеси джеэтинден классик гимназиягъа тенълешкен Нижний Новгород дворян институтуны кумюш медальнен битирген сонъ, Санкт-Петербург университетининъ шаркъ тиллери шубесиндеки арап-фарс-тюрк болюгине окъумагъа кирди. Бу вакъытта шубеде, ильмий меракълары башкъа тедкъикъатлардан гъайры дос-догъру Къырымны огренювнен багълы олгъан В. В. Бартольд, Н. И. Веселовский, В. Д. Смирнов киби буюк алимлер чалыша эдилер. Университетни битирген сонъ А. Н. Самойлович профессорлыкъ унванына азырланмакъ ичюн тюрк-татар тиллери кафедрасында къалдырылды. Ильмий фаалиетини туркменшынас оларакъ башлагъан А. Н. Самойлович 1907 сенесинден приват-доцент вазифесинде тюрк тили ве эдебиятындан дерс бере (с. 211-212).

Географик ерлешюви эм де тюрк ве къырымтатар тематикасынынъ тиль джеэттен якъынлыгъы яш алимнинъ Къырымгъа, онынъ этнографиясына, тарихына дикъкъат

айырувына себеп олды. А. Н. Самойловичнинъ дос-догъ-ру кырымтатар фольклорынен багълы олгъан биринджи иши, о нешир эткен Порт-Артур (4), йырыдыр. Бу йыр Кырым караимлери арасында да кенъ таркъалгъан эм де белли олгъан. Йырны Самойлович Багъчасарайлы караим къадынындан язып ала.

Этнограф неширге йырнынъ еди эджалы дёртлюклерден ибарет эм де эр бир дёртлюклери арасында умумий багъламасы олгъан асыл нухасыны берди. Вакъыт кечкен сайын, Александр Николаевичнинъ тюрк тилине якъын сайылгъан кырымтатар фонетикасына олгъан мерагъы ильмий фаалиетке чевирильди. Алимде тамам ульке бойлап кезмек ихтияджы, истеги пейда олгъан вакъытта Таврия губерниясы земствосынынъ 1912-1913 сенелерде кырымтатар оджаларына курслар тешкиятландырмакъ ичюн эткен теклифи онъа уйгъун келип, бу имкяндан кенъ файдаланды (6). А. Н. Самойлович Кырымда олгъан девирде бутюн бош вакъытыны Орта ве Шаркъий Асиянынъ тарихий археологик, лингвистик ве этнографик джеэттен мунасебетлерини огренюв боюнджа Рус комитети тизген программа эсасында материаллар топламакъ ичюн багъышлады. О, караимлер, кырымтатарлар, кырымчакълар халкъ агъыз иджадындан нумюнелер язып алды ве онынъ эсасында шу тиллернинъ хусусиетини огренди. Александр Николаевич баягъы итибарлы Таврия алимлери архив комиссиясы Кырым ильмий тешкилятынынъ азасы олды. Онынъ топлашувларында Тавридада япкъан тедкъикъатлары акъкъында чокъ керелер чыкъышлар япты. Улькешынас 1912 сенеси майыс 19-да Кырым тарихы ве этнографиясы авескарларыны Комиссия азасы Али Абдурефиевич Боданинскийнинъ топлагъан кырымтатар аталар сёзлери акъкъында озъ фикир-мулаазаларынен таныштырды. Александр Николаевич С-Петербург университетининъ талевеси эм де шегирти П. А. Фалевнен берабер А. А. Боданинский тарафындан топлангъан материалларны ильмий джеэттен редактирлемеге киришти. Олар бутюн топлангъан аталар сёзлери арасындан тек Кырым ярымадасында кенъ таркъалгъан сойларыны сайлап неширге азырладылар (7). Ондан сонъ кырымтатар фольклор джыйынтыгъы Комиссия азасы Осман Мурасов топлагъан аталар сёзлеринен де баягъы толдурылды. О. Мурасов топлагъан меракълы, лякин ишленильмеген фольклор материаллары А. Н. Самойлович ве П. А. Фалев тарафындан редактирленди (8).

А. Н. Самойлович 1912 сенеси Къырымда кечкен командировкасы акъкъында берген эсабатында Боданинскийнъ озъ халкъынынъ этнографиясына олгъан джанлы мерагъындан файдаланып, о "интеллигент къырымтатар"ны халкъ агъыз ве язма яратыджылыкъларыны ильмий джеэттен транскрипция ялув усулларынен таныштыргъаныны ве онъа къырымтатарларнынъ этнографиясыны огренмек ичюн махсус программа тизгенини яза. Бу программада эсас дикъкъат, Багъчасарайдаки ве Къарасувбазардаки къырымтатар эмеқдарларынынъ санайы тешкиятларыны эр тарафлама огренюв ве эснафчылыкътаки ишлеп чыкъарув усулларынынъ техникасыны кенъ тарифлемек ичюн айырылгъан эди.

А. Н. Самойлович 1912 сенеси Багъчасарай шеэринде къырымтатар интеллигенциясынынъ векили эм де къырымтатар халкъынынъ улу эрбабы, маарифчиси, "Терджи-ман" газетасынынъ муаррири Исмаил Гаспринскийнен танышты. И. Гаспринский этнографкъа педагогика ве тарихий эдебияткъа багъышлангъан ишини берди. Шу вакъыттан башлап та И. Гаспринскийнинъ вефатына, яни 1914 сенесине къадар олар мектюплешип турдылар: ильмий хаберлернен пайлаштылар, тюркология проблемалары боюнджа фикир авуштылар (9). Самойлович ичюн терджи-ман Осман Нури Акъчокъракълынен танышув пек файдалы олды. Акъчокъракълы онъа осман девиринден къалгъан эльязма джыйынтыгъыны багъышлады, озюнде олгъан къырымтатар ве тюрк эльязмаларыны берди.

А. Н. Самойлович Къырым бойлап юрген вакъытында улькеде белли оджа Багъчасарай шеэринден Яя Байбуртлы онынъ даимий ёлдашы олды. О алим ичюн халкъ агъыз яратыджылыгъы иджадындан нумюнелер джыйды. Самойловични Къарасувбазар бойлап Акъмесджиттеки къырымтатар оджалар мектебининъ къырымтатар тили оджасы А. Ч. Муфтизаде алып юрди (10).

О йыллары А. Н. Самойлович "Белли Таврия алимлер архив комиссиясы" саифелеринде къырымтатарларнынъ тарихы ве этнографиясынен багълы бир сыра хаберлерни нешир этти, (11). Алим Къырым бойлап юрген вакъытында отькерген тедкъикъатларында эсасен шивелерни огренди ве неширлеринде де бу акъта язды. Самойлович академик В. В. Радловнынъ энди чокътан теклиф эткен Къырымдаки тюркий халкълар шивелерининъ классификациясыны терендже бельгилейиджи материаллар топламагъа мувафыкъ олды (12). В. В. Радлов дагъ ве чель та-

рафлы татарларнынъ лакъырдыларына буюк эмиет берип, оларны дженюбий-тюрк шивесине кирсетти. А. Н. Самойловичнинъ козетювлерине коре исе Акъмесджит уезди ве дагъ этеклериндеки койлерде шималий-тюрк шивеси устюн тура эди. Самойлович Къырымда юрген вакъытында кой лехджелерининъ харитасыны тизмек ичюн де материаллар джыйгъан эди. Бу Самойловичке 1886 сенеси В. В. Радлов Къырым бойлап сеяат эткен вакъытында топлагъан материалларыны баягъы зенгинлештирмеге ярдым этти. Бу акъта Александр Николаевич махсус макъале язып, бильдирди (13).

А. Н. Самойлович 1912-1913 сенелери Къырым бойлап тедкъикъ ишлерини алып баргъан вакъытында озъ алдына бир чокъ дигер меселелерни де къойгъан эди: булар къырымтатарларнынъ халкъ агъыз яратыджылыгъы, мусульманларнынъ цех тешкилятлары акъкъында. Этнограф Къырымнынъ чель уездлерининъ фольклорына эсас дикъкъат айырды, ве бир къач ногъай йырларыны язып алды. О, джыйгъан къырымтатар эснафчылары, оларнынъ ички тешкиляты, цехлернинъ уставлары, байрамлары акъкъындаки материаллар тедкъикъатчыгъа Туркистан ве Тюркиедеки оларгъа ошагъан тешкилятларнен тенъештирмек ичюн керек эди. Александр Николаевичнинъ Къырымда япкъан чокъ меракълы доклады 1913 сенеси июнь 5-те ТААК топлашувында динъленди (7., С. 293-295).

А. Н. Самойлович 1912-1913 сенелеринде Акъмесджитке кельген вакъытында Таврия алимлери архив комиссиясынынъ шаркъ эльязмалары джыйынтыгъынен таныш олды. О, Комиссиянынъ "Хаберлеринде" 1855-1856 сенелерде Къырымда олып кечкен вакъиалар яни къырымтатарларнынъ топлу суретте Тюркиеге эмиграция олувынен багълы йырлар — "Дестан-Эхвали-Къырым"нинъ къырымтатар тилиндеки эльязмасыны толусынен талиль ве терджиме этип нешир этти (14). Самойлович йырнынъ. А. А. Олесницкий (15), тарафындан теклиф этильген рус тилине менсюп фонетик транскрипциясынынъ матбаа вариантыны тенкъидге къалдырып, дестан къафиелерининъ догърулыгъына эмиет айыраракъ, йырнынъ толу фонетик талилини берди.

А. Н. Самойлович бутюн вакъыт Къырымнынъ тарихий улькешынаслыгъынен меракълана. Эмиетли макъалелерге. алим, ильмий неширлерде озъ чыкъышларынен джевап бере. Самойлович Улькешынаслыкъ ве табиятны къорув Къырым джемиетининъ "Къырым бойлап" джыйынтыгъы-

нынъ биринджи неширини, эсасен, М. Д. Дубровскийнинъ “Къырымдаки дагълы татарларнынъ эвлери” ишини талиль этерек, XX асырда тедкъикъ ишинен огърашкъан этнограф ичюн, шу этнографиясы огренилеяткъан халкънынъ тилини бильмек шарттыр, деп къайд эте. М. Н. Дубровскийде бу бильгилернинъ олмагъаны нетиджесинде о, алып баргъан тедкъикъий ишлерини сонъуна чыкъарып оламады. Самойлович Къырымда тарихий улькешынаслыкънынъ тарихий инкишафы ичюн, ульке этнографиясынынъ инкишафы акъкъында пек меракълы фикир бильдирип: “Белли олгъаны киби этнография Къырымда — бу табиий этнография музейинде — аля даа хор, бакъымсыз олып къалмакъта”, — деп къайд этти. Бу фикирининъ делили оларакъ ерли алимлерге Къырымда аля даа махсус этнографик музей олмагъаныны косътерди (16). Улькешынаслыкъ ве табиатны къорув Къырым джемиети тарафындан нешир этильген Къырым бойлап ёл косътерюв китапчыгъына язгъан макъалесинде А. Н. Самойлович В. Нейфкирхеннинъ “Эали” очеркини баягъы бош язгъан деп къайд этти. Самойлович рецензиясында косътерген Къырым халкъларынынъ медениети ве турмушы акъкъындаки конкрет къайдлар онынъ Къырым этнографиясынынъ инджеликлерини яхшы бильгенинден делялет бере (17). Алим Петроградда чалышаракъ озюнинъ Къырымнен олгъан багъыны джоймады. Яя Байбуртлы онъа бутюн вакъыт къырымтатарларнынъ халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ нумюнелерини ёллап турды. А. Н. Самойлович оригиналь тапылмаларгъа джевап оларакъ девирий неширлерде даимий суретте макъалелернен чыкъыш япты. “Экинджи Ватан дженкинде къырымтатар йырлары” (18), неширинде этнограф къырымтатарларнынъ телеффузыны козь огюне аларакъ, эки йырны рус фонетикасы боюнджа транскрипция этип бастырды. Биринджиси Къырым атлы полку Багъчасарай эскадронынынъ дженкке чыкъышы акъкъында ве экинджиси арбий эсирликке алынгъан тюрк фукъарелери сайылгъан къырымтатарларнынъ Къырымдан сюрюн этильгени акъкъындадыр.

А. Н. Самойлович 1916 сенеси язда Император Александр Ш-нинъ Рус музейиндеки этнографик болюгининъ берген вазифеси эм де айыргъан сермиясы эсабына Къырым бойлап невбеттеки этнографик сеяткъа чыкъты. Онынъ Толу ильмий сеят ёлу Волгабою ве Кавказ: Петроград — Ярославль — Кострома — Казань — Самара — Оренбург — Ташкент — Красноводск — Баку — Тифлис — Влади-

кавказ эм де Къырым эди. А. Н. Самойлович музей ичюн азырлагъан эсабатында: "Манъа залинен достлашмакъ ве оларнынъ ишанчыны къазанмакъ ичюн вакъыт сарфламагъа керек олмады, чюнки "Терджиманда" берильген хабарден гъайры 1912-1913 сенелери татар оджалары ичюн ачылгъан курсларда косьтерген фаалиетим нетиджесинде зали арасында энди белли эдим" (19., Л. 17) деп яза. Александр Николаевич якъан этнографик сеяты девамында бутюн вакъыт Яя эфенди Байбуртлынен берабер ола. Алим Кезлев ве Перекоп чель районларына бармаздан эвель, бир къач кунь Багъчасарайда олды, ве ниает къырымтатар амелий санъат устасы, рессам Боданинский эм де онынъ агъасы этнограф Али Боданинскийнен (1865-1920) шахсен танышты. Алим А. Боданинскийнынъ аталар сёзлери джыйынтыгъыны, озюнен танышмадан бир къач вакъыт эвель шахсен редактирлеген эди. Петрограддан кельген алим, Боданинскийнынъ топлагъан коллекциясыннен танышты (19., Л. 18).

А. Н. Самойлович Къырым чёлю бойлап якъан зиярети вакъытында ярымадада яшагъан халкълар акъкъында этнографик ресимлер сызды ве тарихий малюматлар топлады. О, бу малюматларны топлагъанда эсас дикъкъатыны къырымтатарларнынъ турмушы ве медениетине джелъп этти. Багъчасарайда яшагъан къадынларнынъ табиятыны, урбаларыны, турмуш шараитлерини толусынен язып алды (19., Л. 20-28). Нетиджеде къырымтатарларнынъ адлары, урф-адетлери, кийимлери, оюнлары акъкъында малюмат топлады эм де халкъ агъыз яратыджылыгъы: аталар сёзлери, тапмаджалар, тезайтымлар, эфсанелер ве йыр чешитлерини язып алды (19., Л. 29). Эльязма шекилинде къалгъан бу ресимлер Къырымнынъ улькешынаслыгъы саасына буюк меракъ догъура. Самойлович 1916 сенеси Кезлев ве Перекоп уездлерине якъан этнографик сеяатынынъ нетиджесинен Улькешынаслыкъ ве табиятны къорув джемиети азалары огюнде "Къырымны этнографик джезтинден огренюв" (20), мевзусындаки меракълы докладынен чыкъыш япты. Бу чыкъышында о Къырымда яшагъан халкъларнынъ турмушыны, урф-адетлерини, санъатыны огренюв ишини джанландырмакъны теклиф этти. Чюнки онынъ фикриндже шимдилик бу иш "ильк адымларыны атмакъта".

Александр Николаевич къырымтатар оджалары курсында чалышкъан вакъытында топлагъан теджрибесинден файдаланып 1916 сенеси къырымтатар тили дерсли-

гини чыкъармакъ ичюн темельден азырланды (21). Автор айры бир сёз чешитлери арасында кечильмез сынъыр олмагъаныны ве оларнынъ "акъымлы" хусусиетини къайд этти. Самойлович къырымтатар тилининъ грамматик тизимини бельгилеген вакъытта грамматика принциплери не къатты риает этти ве сёз чешитлерининъ оригиналь классификациясыны берди. Къырымтатар морфологиясынынъ инкишафынен багълы меселелер улькешынаснынъ келеджектеки эсас мешгъулиети олды (22). "Меним 1916 сенеси язда Къырым чёллери бойлап япкъан сеятым, — деп яза бираз сонъджа Самойлович, — бизим ватанымызнынъ бу дюльбер кошеси ичюн кешфиятлар девери даа битмейип девам этеджегинден делялет бере". (24).

А. Н. Самойлович телашлы 1917 сенесининъ язында анъанеге чевирилген адети боюнджа Къырымны — Кезлевни зиярет этти. О эски къырымтатар мезарлыкъларындаки къабир ташлары устюнде оюлган языларнен меракъланды (25). Алим къырымтатар этносы акъкъындаки фикирлерини шу йылы язылган "Россия мусульманлары акъкъында бир къач къайдлар" макъалесинде икяе эте. Бу макъале ойле де дердж этильмейип къалды (26). Макъалеге буюк мемлекетте яшагъан халкъларнынъ тенъукъукълыгъы ве интернациональ достлукъ гъаелери синъдирилген. Тарихчы Петербургда XVI-XVII асырларда чыккъан къырымтатар ярлыкъларынен багълы олган материалларнынъ да устюнде чалышты (27).

Алим 1918-1920 сенелери узакъ сеяаткъа чыкмагъа имкянлары олмагъанындан себеп, тюркий халкъларнынъ фольклорнен багълы материалларны толлагъан вакъытта Москва ве Петрограддаки танышларындан файдаланды. Бу девирде о эвель толлагъан фольклор материалларыны неширден чыкъарып турды. Бу неширлеринде, о, "Къырымтатар тезайтымлары" (28) макъалесинде тезайтымларны эки чешитке болип талиль япты. Биринджи чешити: сёзлер тез айтылган вакъытында бир сёз экинджи сёзнен денъишип тез айтым къабалаша. Экинджи чешити: сёзлер тез айтылган вакъытта тиль къарышып къала ве нетиджеде сёзлерни теляффуз этмек къыйынлаша. Тезайтымларнынъ бутюн чешитлери улькешынас алим тарафындан 1916 сенесининъ язында язып алынган. Тарихчы бу тезайтымларны Багъчасарайлы Я. Байбуртлы ве Мелнова эм де Кезлев уездиндеки чёлъ тарафлы татарларнынъ тилинден язып алды. Алим "тезайтымларнынъ мевджют олгъаныны..." муим деп сая. "Тезайтымлар хал-

кънынъ не дереджеде терен фикирли олгъанындан, узакъларны коребильгенинден, козетювченлигинден делялет бере..." (28., С. 198). Къырымтатарлар Самойловичнинъ фикириндже тезайтымларда ойле адиселерни, корюнишлерни къайд эттилер ки, бу корюнишлер инсанларнынъ нуткъына да аит олып, пек кеч фенимизнинъ байлыгына чевирильди.

Самойлович джемиетте юзь берген революцион день-ишмелерни къабул этмек ве шу янъы джемиетте озъ ерини тапмакъ ичюн бутюн къуветинен киришти, лякин о кене де фендеки инкъиляптан эвельки аныанелернинъ бербад олгъанына пек къасеветленди. Алим 1921 сенеси 22 январьда В. В. Бартольдге язгъан мектюбинде сонъки йылларда Петрограддаки яшайышы "даянылмайджакъ дереджеде меракъсыз шекилленгенини" яза (29). Лякин алимнинъ 1918-1920 сенелери акъкъында бойле язмагъа себеби ёкъ эди. Чюнки о, бу девирде Петроград университетинде профессорлыкъ фаалиетини, Москвадаки Шаркый тиллер институтында дерс бермекнен бир сырада, Генераль штабнынъ Шаркый тиллер болюгинде иш алып барды. О, 1920 сенеси кузьде Петроградда гъайрыдан ачылгъан джанлы шаркый тиллер институтына проректор (1922 сенесинден исе ректор) олып сайланды. Бунунънен бир сырада о, анда тюрк ве озыбек тиллеринден дерс берди. Самойлович 1922 сенесинден институттаки ишнен бир сырада халкъ комиссариатындаки Шаркъ болюгинде четэллер иши боюнджа консультант олып чалышты (1., С. 245; С. 220).

А. Н. Самойлович 1925 сенеси СССР Илимлер Академиясына корреспондент азасы оларакъ сайланды. Бу исе онынъ тюркология саасында япкъан ишлерини танымакъ эди. А. Н. Самойловичнинъ эмек фаалиети акъкъындаки макъаледе академиклер В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, С. Ф. Ольденбург оны Илимлер Академиясына тевсие этерек, "Онынъ ишининъ эсас хусусиети — огренильген саанынъ чокъ категориялы делиллер ичинден тамам озюни косьтерген къыскъа ве аныкъ тарифини тапмакъдыр" (30), деп къайд эттилер.

А. Н. Самойлович 1920-нджи сенеси къырымшынаслыкъкъа аит бир сыра макъалелерини дердж этти. О, бу макъалелерде къырымтатарларнынъ этнографиясы ве тарихынен бир сырада караим ве къырымчакъларнынъ да этнографиясыны эм де тарихыны талиль этти (31).

Илимнен къарардан зияде огърашмакъ, агъыр мане-

вий къасеветлер оны сонъки йылларда юрек ве синъир хасталыкъларына огъратты. Александр Николаевич 1920-нджи сенелерининъ экинджи ярысында эм де 30-нджи сенелерининъ башларында джошкъун ильмий фаалиетини Кисловодскте раатланувнен багълы суретте алып барды. Алимлер "тек озъ сагълыкълары ичюн дегиль де, япаяткъан ишлери муджиби раатланмакъ ичюн, атта хасталыкъ баш котермезден эвель тедавийленмек ичюн де, вакъыт тапмакъ кереклер" (29., Л. 39), деп сая эди.

А. Н. Самойловичнинъ Къырым эдебий тиллери тарихы боюнджа япкъан чокъсанлы тедкъикъатлары вакъытында бедий эдебият ядикярлыкъларындан, эм де ресмий весикъалардан файдаланувы нетиджесинде онда Къырымнынъ кечкен Орта асырлар девирине менсюп чешит нокътаи назарларгъа аит бир чокъ делиллер топланды. XIV-XVII асырларда Къырымда балкъуртчылыкъ саасы инкишафынынъ тарихий тедкъикъи бойлеликнен пейда олды (32). Бу янъылыкъны ачмакъ ичюн Къырым ярлыкълары менба олды. Алим Къырымда балкъуртчылыкънен та XIV асырда огърашкъанларыны эм де Къырым балы тек етиштирилген еринде дегиль де ярымададан узакъпарда (эсасен Алтын Ордада) мешур олгъаныны исбатлады. Самойлович бу меселени огренген вакъытында онъа эски танышлары къырымлы улькешынаслар Арс. И. Маркевич ве О. Акъчокъракълы ярдым эткенини айта.

А. Н. Самойловичнинъ ярымаданынъ тарихынен, этнографиясынен огърашкъан тарихчыларнынъ терджимей аллары акъкъында язгъан очерклери Къырым тарихий улькешынаслыгъы тарихынен узвий багълыдыр (33).

1929 сенеси январь 12-де А. Н. Самойлович СССР Илимлер Академиясынынъ акъикъий азасы олып сайланды. Чокъ кечмеден исе ичтимаий фенлер болюгинде академик-кяттип олды. Алим 1934 сенесинден СССР Илимлер Академиясынынъ Шаркъшынаслыкъ институтынынъ ребери олды (1., С. 246).

Александр Николаевич 1930 сенелери буюк вазифелерде чалышкъанына бакъмадан, Къырымдаки улькешынас достларынен: къырымтатар аталар сёзлери джыйынтыгъы устюнде чалышкъан къарасувбазарлы Н. Шейхзаде (34), ве йигirmi йыллыкъ достлары татар Батыр-мурза, Арс. И. Маркевичнен (35), мектюплешмеге вакъыт тапты. А. И. Маркевич озюнинъ сонъки бир къач араштырма ишини Самойловичке такъриз язмакъ ичюн ёллады. Ля-

кин о ишлернинъ такъдири Самойловичнинъ бир чокъ башкъа эльязмалары киби бельгисиз олып къалмакъта.

А. Н. Самойлович 1934 сенеси олып кечкен Ш бутюн-къырым тиль конференциясынынъ тешкилятчыларындан биридир. Бу конференцияда о девир рухунынъ тесири не-тиджесинден ленин-сталин миллий сиясетининъ бозулып косътерилювине къаршы чыкъты. "Конференция озъ къарарларында эсасы бир фонетика-морфологиянен багълы къырымтатар эдебий тили олмакъ кереклигини къайд этти ве бу тильнинъ эсас хусусиетлерини конкретлештир-ди" (36., С. 26), эм де эдебий тильде шивелерден файдала-нылмасы ве пекитильмеси акъкъында чыкъыш япылды.

А. Н. Самойловичнинъ иджадий ве тешкилятчылыкъ фаалиетининъ семерели девир мемлекетте сталин ре-прессиясы уком сюръген вакъыткъа расткельди. Александр Николаевич 1937 сенеси октябрь айынынъ башларында бефтан къабааткъа огъратылып къапалды. О 1938 сенеси февраль 13-те вефат этти.

А. Н. Самойловичнинъ зенгин ильмий мирасы ве бу-нынънен берабер эльязма ядикярлыкълары улькенинъ земаневий тедкъикъатчыларында буюк меракъ уята. Александр Николаевичнинъ тюркология саасында якъ-ан ильмий хызметлерине ватанымыз эм де четэль тедкъ-икъатчы алимлери юксек къыймет кестилер (3,37). Чокъ языкълар олсун ки, онынъ бир чокъ язма ядикярлыкълары илимнен огърашкъанлар ичюн бельгисиз олып къал-макъта, шу себептен онынъ эмегине теклиф этильген библиография (1,38), джиддий девамларгъа мухтадждыр. Алим-нинъ эльязма мираслары аля даа, толусынен топланыл-мады ве огренильмеди (39., С. 206).

Алим А. Н. Самойловичнинъ ильмий тедкъикъатлары Къырым тарихий улькешынаслыгъынынъ теракъкий этю-винде буюк иссе олды.

Рус тилинден Наджие АМЕТОВА терджиме этти.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Ашнин Ф. Д. Александр Николаевич Самойлов (1880-1938) // Народы Азии и Африки. 1963. № 2. С. 243-264.
2. Российская национальная библиотека. Отдел руко-писей (РНБ. ОР): Ф. 671. Д. 1. Л. 1.
3. Menzel T. Vber die werke des russischen tur Kologen A. Samojlovicli Arehiv orientalni, — 1929. — Vol. 1. — № 2. — S. 209-234.

4. (Самойлович А. Н.) С-ч А. Крымская песня про Порт-Артур // Живая старина. -СПб., 1910. -Вып. 1-2. -С. 129-131.
5. Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук (СПБФАРАН). -Ф. 782. -Оп. 1. -Д. 9. -Л. 1.
6. Российский этнографический музей. Научный архив. (РЭМ). Ф. 1. -Оп. 2. -Д. 513. -Л. 17.
7. Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). Симферополь, 1913. -№ 50. -С. 293.
8. Боданинский А. А., Мартино Э. Л., Мурасов О. Пословицы, поговорки и Приметы крымских татар) Под ред. А. Н. Самойловича и П. А. Фалева. -Симферополь, 1914. -67(2)с.
9. СПБФАРАН Ф. 782. -Оп. 2. -Д. 14. -Л. 1-5.
10. Самойлович А. Н. Среди ставропольских туркмен и ногайцев и у крымских татар. (Отчет о командировке в 1912 г.) // Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях. -СПб, 1913. -Сер. 2. -№ 2. -С. 54-74.
11. Самойлович А. Н. Об изменении в 12-летнем животном цикле у некоторых турецких племен // ИТУАК. -Симферополь, 1913. -№ 49. С. 133-138; Его же. Предварительное сообщение о новом списке сокращения "Семи планет" Мухаммеда Ризы // Там же. -С. 139-141.; Его же. Бахчисарайский певец, поэт, летописец и метеоролог Хабибулла-Керем // Там же. -№ 50. -С. 205-221.
12. Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. 7. Наречия Крымского полуострова. -САН: изд. АН., 1896. -XVIII, 408, 527 с.
13. Самойлович А. Н. О материалах Радлова по народной словестности крымских татар и караимов // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1916. -Симферополь, 1917. -Т. 6. -С. 118-124. Эта публикация А. Н. Самойловича, выявленная нами, не вошла в библиографический указатель его трудов (См.: Народы Азии и Африки. -1963. -№ 2. -С. 253-264).
14. Самойлович А. Н. Песни о крымских событиях // ИТУАК. Симферополь, 1913. -№ 50. -С. 81-98.
15. Олесницкий А. А. Песни крымских турок (текст, перевод и музыка) // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Вып. 32. -М., 1910.
16. (Самойлович А. Н.) С-ч А. (Рецензия на сборник "По Крыму", изданный Крымским естествоиспытателями и любителями природы, 1914 г. (// Живая старина. 1914. -Пг., 1915. -Вып. 1-2. -С. 224-225.

17. (Самойлович А. Н.) С-ч А. (Рецензия на "Крым. Путеводитель", изданный Крымским естествоиспытателями и любителями природы, 1914 г.) // Живая старина. 1914. -Пг., 1915. -Вып. 1-2. -С. 225-226.

18. Живая старина. 1914. -Аг. 1915. -Вып. 3-4. -С. 409-420.

19. РЭМ. -Ф. 1. Оп. 2. -Д. 5.

20. Самойлович А. Н. К вопросу об этнографическом изучении Крыма // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. 1916. -Симферополь. 1917. -С. 130-134. Эта статья А. Н. Самойловича не вошла в опубликованный библиографический указатель его работ.

21. Самойлович А. Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. Пг.: изд. Таврического губ. земства, 1916. -104 с.

22. Самойлович А. Н. Некоторые вопросы формирования крымскотатарского литературного языка // Красный Крым. -1934. -15 октября.

23. Самойлович А. Н. Среди крымских татар летом 1916 г. // ИТУАК. Симферополь, 1918. -№ 54. -С. 74-75.

24. Так он писал в письме в В. В. Бартольд 13 мая 1917 г. (СПБФАРАН. -Ф. 68. -Оп. 2. -Д. 219. -Л. 14).

25. Б. а. Самойлович А. Н. // Этнография. -1926. -№ 1-2. -С. 341.

26. РНБ ОРФ. 641. -Д. 105. -128 л.

27. Самойлович А. Н. Тийшь (тишь) и другие термины крымскотатарских ярлыков // Известия Российской Академии наук. Сер. 6. -Пг., 1917. -Т. 6. -№ 15. -С. 1277-1278.

28. Самойлович А. Н. Крымскотатарские скороговорки // Сборник музея антропологии и этнографии имени императора Петра Великого при Российской Академии наук. -Пг., 1918. -Вып. 1. -С. 197-200.

29. СПБФАРАН Ф. 68. -Оп. 2. -Д. 219. -Л. 16.

30. Бартольд В., Ольденбург С., Крачковский И. Записки об ученых трудах А. Н. Самойловича // Известия Российской Академии наук. -Л., -1924. -Сер. 6. -Т. 18. -№ 12-18. -С. 554.

31. Самойлович А. Н. Название дней недели у турецких народов // Яфетический сборник. № 2. -Пг.: изд. Яфетического ин-та РАН, 1923. -С. 98-119; Его же к вопросу о наследниках хазар и их культуры // Еврейская старина. -1924. -Т. 11. -С. 200-210; Его же. Несколько поправок к изданию и переводу ярлыков Тохтамышхана // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии

(ИТОИАиЭ). -Симферополь, 1927. -№ 1(58). -С. 141-144; Его же. К истории крымскотатарского литературного языка // Вестник научного общества татароведения. -Казань, 1927. -№ 7. -С. 27-33; Его же. Объяснено ли название "Крым"? // ИТОИАиЭ. -Симферополь, 1929. № 3(60) 7 С. 61-62.

32. Самойлович А. Н. Некоторые данные о пчеловодстве в Крыму в XIV-XVII веках // Записки института востоковедения Академии наук СССР. -Л., 1932. -Т. 1. -С. 123-128.

33. Самойлович А. Н. В. В. Радлов как тюрколог // Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Русского географического общества. -Т. 15. Вып. 1(1912). -СПб., 1914. -С. 23-33; Его же. Памяти проф. В. Д. Смирнова // Восток, -1923. -№ 3. -С. 207-209; Его же. И. Н. Березин, как тюрколог (1818-1918) // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Т. 1. Л., 1925. -С. 161-172.

34. РНБ ОР Ф. 671. -Д. 316. -Л. 1.

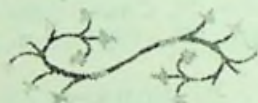
35. РНБ ОР Ф. 671, -Д. 223. -Л. 1-6.

36. Самойлович А. Н. III всекрымская языковая конференция // Экономика и культура Крыма, -Симферополь, 1934. -№9-12. -С. 25-27.

37. Minorsky V. Oriental studies in the USSR // jornal of the Royal central Asian society. — 1943. — Vol. 30. — Fase. 30. — Fasel. —P.86.

38. П-ов Ф. Академик Александр Николаевич Самойлович (К 25-летию научной деятельности) // Туркменоведение. -Ашхабад, 1929. -№ 5. С. 29-31.

39. Дмитриева Л. В. Материалы к описанию рукописного наследия А. Н. Самойловича // Народы Азии и Африки. -1966. -№ 3. -С. 206-211.

Рустем ДЖЕЛШОВ

ДАМСЫЗ СЕВГИ

Севген кызым мени севмей,
Севе дигер йигитни.
Йигит исе оны севмей,
Дей о: "Къальбим килитли".

Биз седемиз, севильмеймиз,
Ферах корьмей севгиден.
Бирликте де эгленмеймиз,
Силип дертни гонъюльден.

Бакъып бахтлы севдаларгъа
Ах чекемиз экимиз.
Барсын, батсын дерьяларгъа
Бойле дамсыз севгимиз.

УЗАКЪЛАРДА КЪАЛГЪАН ДОСТЛАР

Аман-аман ярым асыр
Яшадым мен дюньяда.
Аман-аман ярым асыр —
Йигирминджи асырда.

Шу Къырымдан узакъларда
Кечти къайтмаз йылларым.
Шу сюргюнлик ёлларында
Къалды якъын достларым.

Олар иле гъурбетликте
Окюндим ве къувандым,
Достлар иле асретликтен
Гонъюлимни къуртардым.

Кечкен омюр, кечкен аят —
Чевирильген саифе.
Эй-ат, достлар, достлар, эй-ат,
Больди бизни месафе.

Сийрек-сийрек хабер келе
Мектюп иле олардан.
— Корюширмиз, — дейлер, илле
Сынъырларнынъ артындан.

Корюширмиз, къысмет олса,
Мен де умют узымейим.
Корюширмиз имкян догъса,
Мен о кунни беклейим.

АКЪНЕН КЪАРА

Акъ масада акъ къагъытнен
Къара къалем яталар.
Акъ йылдызлар къара коктен
Къара ерге бакъалар.
Акъ мышыкъкъа къара копек
Акъ тишлерин косьтере,
Онынъ айдын гонъюлини
Къара ачув кемире.

Къара гедже ёргъанынен

Орьтти ярыкъ алемни.
“Айдын тюшлер коринъ!” — дие,
Дие: “Къувунъ элемни!”
Ичи къара олгъанлар да
Акъ тѣшекке яттылар,
Къара йылан киби олар
Фысылдашып, къаттылар.
Акъ кягъытта — къара язы,
Тек эки тюр акъкъында...
Санки дерсинъ, башкъа ренк ёкъ
Бу чокъ ренкли дюньяда.
Не эйлейим, бойле шиир
Догъды къара геджеде.
Не эйлейим, олса эр шей
Яраткъаннынъ элинде?!

18.11.97.

Эмиш-демиш, бу дюньяда
Дертсиз инсан ёкъ экен.
Эмиш-демиш, эр инсанда
Дерттен дерди чокъ экен.
Эмиш-демиш, бу дертлернен
Кече эр кес сынавдан.
Яраткъаннынъ эмиринен
Чыкъмай фелек ёлундан.
Ойле исе, ничюн керек
Дерт акъкъында лаф этмек?
Озь дёрдинден токъ юрекке
Даа бир дерт юклетмек.

ДИНЪЛЕ, ОГЪЛУМ!

Йыкъылгъан сонъ; ерде ятмай,
Тез къалкъмагъа тырышсанъ,
Сеннен бирге йыкъылгъангъа
Ярдым этип тургъызсанъ,
Тек озюнъни ойламайып,
Чокълукъны къайгъырсанъ —
Сонъра акъай олурсынъ!

Пара ичюн гонъюлинъни,
Виджданынъны сатмасанъ,
Таш егеннинъ тарафына

Озь ташынъны атмасанъ,
Теселлинъе мухтаджларгъа
Джыллы сѣз аямасанъ —
Сонъра акъай олурсынъ!
Огъутимни догъру анълап,
Сафдилъ олып яшасанъ,
Дагъдай юксек макъсадынъа
Сонъунадже ынтылсанъ,
Буюк ишлер иле халкънынъ
Урьметини къазансанъ —
Сонъра акъай олурсынъ!

29.12.97.

БИР ДОСТУМ БАР...

Бир достум бар, о да мени
Керегидай анъламай.
Мен шиирлер окъугъанда,
Юкълап къала, даянмай.
— Бегендинъми? — деп, достума
Суалимни бергенде,
— Бегенирим. — дей, о манъа, —
Гонорары кельгенде.
— Эбет, — дейим, — бегенирсинъ,
Газетада басылса,
Шиирлернинъ парасына
Зем-зем суву алынса.
Ашыкъмайып къаделерни
Бирер-бирер бошатсакъ,
Саргъушланып, сабагъадже
Мызмызланып отурсакъ!

СЕКИЗЛИКЛЕР

Саргъушлыкъта эпимизнинъ
Тиллеримиз чезиле,
Бизге акъыл огреткеннинъ
Заметлери нафиле.

Адий чобан олсакъ биле,
Эр бир шейни билемиз,

Атта буюк алимләрни
“Бильгимизнен” еңгемиз.

Акъ кягъыткъа не язсанъ да —
Къабул эте, даяна.
Оны йыртсанъ, быракъсанъ да —
Бармай аслы фаркъына.

Амма гонъюль ойле дегиль...
Чокъ шейләрни котермей.
О, даянмай олса зелиль.
Теслим олмай, курешмей.

18.11.97.

• Фатма ЗияДИНОВА

Фатма Зиядинова 1960 сенеси Озбекистаннынъ Наманган виляетинде дюньягъа кельди. Наманган пединститутыны битирди. Шимди Джанкой шеэрининъ учюнджси орта мектебинде рус ве кырымтатар тиллеринден дерс бермекте. Ильки эсерлери рус тилинде Джанкой шеэр "Заря Присивашья" газетасында дердж олунды. Ана тилинде язылгъан шиирлери "Янъы дюнья" газетасында басылды.

Онынъ янъы шиирлерини базы бир тюзетювлернен окъуйуджыларымызнынъ диккъатына авале этемиз.

ТАП О КЪАДАР ЮК ОЛДЫМЫ?!

Алла, Ватан, Ана, Баба — мукъаддес сёзлер!
Ынджытмайыкъ ич бир вакъыт оларны бизлер.
Инсанларгъа Танъры аят бермеген бефтан,
Топрагъына саип олсун деп, берген Ватан.

Азаплар ичинде берген омюр балагъа,
Асрагъан, козь къарачыгъы киби сакълагъан.
Дюнья юзю корьген эвлят мухтадж анагъа,
Баба ирадеси керек эр бир балагъа.

Ойле экен, не япалар къартлар эвинде
Къартайгъан ана-бабалар? Ятлар элинде?!
Къартайгъан сонъ, насыл этип козьчиги кыйгъан?..
Анасыны быракъкъан о бу фена алгъа.

Бу иш къайсы эвлятларнынъ элинден кельген?..
Ана-баба къуванчыны, ферасын дельген..
Тап о къадар юк олдымы, бу гъарип къартлар?!
Козьлеринъизни ачынъыз, "урьметли затлар"!

Ана-баба ынджыткъаннынъ озю де кульмез.
Кечип вакъыт эвлядындан эйилик корьмез.
Ынджытмайыкъ ич бир вакъыт оларны бизлер,
Козьышлардан къарарырлар мавы денъизлер!

МЕНИ ИСЕ ТЫНЧ КЪАЛДЫР...

Юрьме, меним пешимден
Ялварам санъа!
Сепкилинъ бар бетинъде,
Севмейим, анъла!

Къайда барсам, къаршыма
Чыкъасынъ етип.
Бахтыма да къарышма
Худжурлыкъ этип.

Кулюшелер шакъылдап,
Достлар алыма.
Не де агъыр бу азап?
Етер, назланма!

Баарь кельсе, чокълаша
Кунеш чиллеринъ.
Къана энди ярашса,
Шу сепкиллеринъ?!

Бельки, бегенген бардыр
Чубар бетинъни?
Барып оларгъа бильдир.
Юрек дердинъни.

Мени исе тынч къалдыр,
Сепкильбет дживан!
Олсун башкъа бир батыр
Дердинъе дерман!

● *Балаларгъа*

МЕРАБА!

Танъ аткъанда мен турдым,
Юзь, элимни пак ювдым.
Азбаргъа чапып чыкътым,
Айдын кунешке бакътым.

Дедим: — Мераба, кунеш!
Кунеш кулюмсиреди.

Шавлесининъ сыджагъы
Этрафларны къыздырды.

— Мераба! — тереклерге,
Чечеклерге: — Мераба!

Озенлерге, дагъларгъа,
Денгизлерге: — Мераба!
Далгъаларгъа, чамларгъа,
Сельбилерге: — Мераба!

Мераметли анама,
Ватаныма: — Мераба!
Дюнъяда диярлар чокъ,
Юртумдан гузели ёкъ!

КЪАРТБАБАМ

Къартбабам меним догъгъан
Сурукъ дерее.
Къайдан алгъан бу инсан
Ойле ираше?

Сабадан акъшамгъадже
Эвде мусафир.
Келе яшлар, эм къартлар
Сорап ал-хатыр.

Бакътыны ич шашырмаз,
Тура саарье.
Абдест алып, яна намаз
Беш кере кунье.

Къартбабамнынъ масаллары
Ой, да меракълы!
Онынъ йырлагъан йырлары
Шырын ве зевкълы.

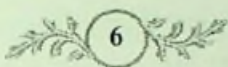
Биледир, бельки, бинъ дане
Чынъ, тапмаджа, йыр.
Айтын башласа, эфсане —
Агъзынъ ачылыр.

Къартбабамнынъ эр бир сёзю
Айдын, икметли.
Намуслы, ишкирдир озю,
Эм мераметли.

Истерим тек къартбабамдан
Алгъыш алмагъа.
Онъа ошап эль-джемааткъа
Орынек олмагъа!

• Исмаил АСАН-ОГЪЛУ КЕРИМ

БЕДИЙ СЁЗЮМИЗНИНЪ ЭВРИМИ

(XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башын-
да къырымтатар несирджилигининъ инкишаф ёл-
лары)

Къырымтатар бедий сёзюнинъ эвриминде несирджи-
лик анъанелери асырларнынъ тереңлигинден келип чыкъ-
къаны беллишир. Орта асырларнынъ башларында, “эдебият”
сёзю даа къуллаанмагъан бир заманда биле, “шиир” ве “инша”
терминлери эдебиятнынъ энъ буюк эки сой жанрларыны
бельгилей, ве олардан “инша” термини несирджилик анъ-
ламыны билъдире эди. О девирнинъ шейх-мешайихлери кенди
тарикъатларыны, яни дервишлер теккелерининъ дурумла-
рыны, инша иле яза эдилер. Бундан гъайры, ханларнынъ
алимлернен язышмалары, улемаларнынъ шиирiet хусусын-
даки назариелери ве башкъалары айны шекильде языла эди.

Орта асырларгъа ант базы ярлыкъ, битик ве мектюплер-
ни талиль эткенде, буларнынъ тили де чешит сюслемелер,
джюлялар ве образлар иле айырылып, метинлеринде юксек
бедиеет сыфаты корюнемектедир. Меселя, Аджи-Гирай хан-
нынъ 1453 (бинъ дёрт юз элли учъ!) сенеси язылгъан яр-
лыгъыны алайыкъ. Шу ярлыкъ шимди де Тюркиеде Тонкъ-
апы музейининъ архивинде 10724 номер алтында сакълан-
макъта олып, анкаралы Махмуд-огълу Хаким-Яхьягъа адал-
гъандыр. Ярлыкънынъ метнине дикъкъат этейик: (Ракъам-
лар ярлыкъ сатырларынынъ сырасыны билъдирелер):

1 Бисмилляхиррахманирахим

2 Аллахын гючюйле ве Мухаммед пейгъамберин мю-
джизесийле

3 Эбедий Танърынынъ гючюнде, Аллахын эльчиси Му-
хаммеддин иилише

- 4 (Бен) Аджы Гирай, сёжюм
5 О улугъ улусын он бинъ, бинъ, юз, он
6 пренс ве бейлерине ве дахи Къырымын ашагъысыны
7 билен Иминек башта эйалет амирлери (вали) бейле-
рине
8 ве дахи Къыркъэрин Шахмердан башта эйалет амир-
лери бейлере
9 Халиль башта юз бейлерине, юдже сейитлерине, мюф-
тю ве
10 мюдеррислерине, къады ве джеза амирлерине, шейх-
лер ве софуларына
11 диван кятиплерине, буюк дамгъа узеринде дуран Ах-
мед Ходжа
12 Хадике башта гюмрюкчю ве къантар мемурларына ве
дахи Къыркъети ерин
13 Танъри Бирди башта гюмрюкчю ве къантар мемурла-
рына, хазине
14 анбарджыларына, верги деллялы ве верги мемурла-
рына, белирли топракъ вергиджилерине
15 орду мухафыз аскерлерине, худут ве ёл мухафызла-
рына, оньджю невбетчилерин ёрткъан
16 ясагъы дийип, артчы аскерлер, невбетчи дийип, тыр-
пан хакъкъы дийип хайван сайысы
17 къалды ясагъы дийип, хайван ахыры дийип, ресмий
изин бельгиси бахане этип, бир шей
18 истемесинлер, алмасынлар. Эвлерине зорле ёлджу эн-
дирип
19 къонакълатмасынлар. Малындан хайванындан, ем,
эрзакъ дийип алмасынлар...
20 Атларыны, юк хайванларыны улакъ тутмасынлар (би-
нек япмасынлар). Хэр не сатса
21 алса, мал, хайван сюрюси, кёле, джарие сатса ве алса
верги, гюмрюк
22 къантар вергиси алмасынлар. Сонъра туз арабалары,
кенди эрзакъ арабалары Къырыма
23 Кефее гитсе, арабаларындан гюмрюк, къантар верги-
си алмасынлар...
(Ярлыкъ эписи олып 54 сатырдан ибарет).¹
Амма бу мисальден даа ачыкъ ве бедиед джиэтиндең
баягъы даа юксек, о девирдеки инша усталыгъынынъ бир
тимсали сыфатында Менъли Гирай ханнынъ 1469 (бинъ дёрт

¹ Озьтекин А. М. Алтын Орду, Къырым ве Къазан сахасына аит ярлыкъ ве битиклерин дъиъ ве услон инджелемеси. Анкара, 1996 (297 с.). С. 142—144.

юз алтмыш докъуз!) сенеси язылгъан битигини косътермек мумкюн. Ишбу битик османлы укюмдары Фатих Султан Мехмедге хитабен язылгъандыр. Битикнинъ оригиналы кене де Топкъапы музейининъ архивинде булунмакъта. Эписи олып 21 сатырдан ибареттир. Бир парчасыны мисаль этип кетирейик. (Текрар этемиз ки, ракъамлар сырасы оригиналдаки сатыр сырасыны бельгилейлер):

1 Бисмилляхиррахманирахим

2 Султан Мехмед

3 Девлет кокюнинъ кунеши, хазрет Адемин дженнетиндеки макъамына сахип йылдыз юджелигинде ве кок генишлигинде хюма къушу (дженнет къушу — И. К.) киби ярдым север, кунеш юзлю нуширеван² адалетли

4 хатемин озелликлерине сахип, Искендер тахтлы, Сулейман талихли, дёнемин султанларынынъ султаны эмниет яян, адалет ве эйилигин ярдымджысы

5 лютуф сахиби, Аллахын кольгеси, джумертлик ве адалети бол, къфир ве мюшриклери (Аллаха шериклерни — И. К.) кахр эткен (зорлагъан, джебр эткен — И. К.), дюнья ве ахиретин музаффер кишиси, ислямын ве мюсюлманларын нусрети (ярдымджысы — И. К.)

6 умметин керчек ярдымджысы, ислям миллетининъ сыгынагъы, хидаете (халкъ ёлгъа — И. К.) эренленлерин ярдымджысы, азгынлары кахр эткен, эки батыда адалети яян, эки догъуда да

7 инсанлыгъын корюнтиси олгъан, къардешим, о киши ки, багъыш сахиби Аллахын инаетине (керемине И. К.) махсус заты шерифлерийле ифтихар этер.

8 Аллах хэсап кунюне къадар, пейгъамберин, онынъ якъынларынынъ ве асхабынынъ (пейгъамберимизни кормек ве сухбетине эрмек шерефини къазангъанлар — И. К.) хатыры ичюн онынъ девлетининъ темеллерини юксельтсин...³

Корьгенимиз киби, бу ерде несир сатырлары чокъ ярашыкълы оларакъ, озьгюн къыяслар ве ибарелер иле сюсленип, метиннинъ белягъатлыгъыны, дюльберлигини арттыралар ве шу иле онъа айрыджа бир бедний кучъ берелер.

Орта асырларгъа аит олгъан ве инша шекилини ташыгъан даа бир сыра чокъ меракълы менбалар бар. Шулардан бириси шимди къолумызда булунгъан “Материалы для истории Крымского ханства” адлы китаптыр.⁴ Бу китап къа-

² Иранда миллядий 531-ден 579 йылна къадар укюмдарыкъ эткен ве догърулыгъы иле нурет къазангъан Сасаний шахы ки, “Адилъ” лагъабы иле атылгъыр.

⁴ Озеткин А. М. Айны менба. С. 146—147.

зантаатар молласы Хусейин Феизханов тарафындан азырланды ве рус тюркшнасы В. В. Вельяминов-Зернов тарафындан нешир этильди. Бу ерде Къырым ханларынынъ 378 (учъ юз етмиш секиз) мектюби булунмакъта. Буларнынъ эписи Русие ве Лехистан падишаларынен ызышмалардыр. Мезкюр мектюплернинъ метинлерини огрениркен, олар да эски несирджиликнинъ бир тюрю олгъаныны коремиз. Эр алда бу ердеки келиме ве джумлелер саде бир шекильде къуullanмайып, баягъы усталыкънен ишленген, джюлиялангъан ве сюсленген бир сыфатта берильмектелер. Мектюплернинъ ызылгъан тарихчелери бельгиленмеген олса да, хронологик шекильде тизильгени анылашыла. Шу себептен кетирген мисаллеримиз бири-дигерине сенелер месафесинде якъын олмасын деп, нумюнелерни китапнынъ башындан ве ортасындан алдыкъ:

“Селямет Гирай Султан. Сёзюмиз. Улугъ Ордунынъ улугъ ханы Гъазы Гирай хан хазрет Адем Аллах-Таала Малие хазретлерининъ къагъылгъасы (къалгъайы? — И. К.) олан Селямет Гирай Султан дин къарындашым Лех къыралына коптен-коп селям дийгеч, алям (хаберимиз — И. К.), ерли белигъ (сёзге кямиль — И. К.) мухаббет анджам будыр ки, бундан акъдам (эвель — И. К.) мектюп-шерифинъиз келип, хэр не ызылмыш исе, бэттамам (бүтюнлей — И. К.) малюм саадетимиз олмыштыр. Иншаллах-таала саадетли хан Азам ве хакъан Муаззам хазретлерининъ хузур шерифлеринде эйилик ве достлукътан енъи сёз сёйлейип мадам ки сизден эвель ахд ве пайман (анылашмалар — И. К.) бозулмае бу дженаптан бозулмакъ ихтималы ёкътыр...”

“Улугъ Орду ве улугъ Юртнунъ, Дешт-и-Къыпчакънынъ ве тахт-и-Къырымнынъ ве сонъсуз коп черуннынъ (? — И. К.) ве сагъышсыз ногъайнынъ ве тат билен тавгичининъ ве тав ара чергичининъ улугъ къагъылгъай султаны Ислям Гирай Султан хазретлеринден улугъ Уруснынъ ве пурснынъ ве коп христианнынъ падишахы болгъан къардашымыз улугъ падишах хан хэм улугъ бей Михайло Фёдорович барче уруснынъ падишахы ве коп ерлернинъ хукюмдарыгъа коптен... селям айтып, недир халынъыз, яхшымысыз, хошмусыз дейип сорагъанымыздан сонъра, алям ерли шериф мухаббет нишан султаны олдыр ки, бундан акъдам сиз, къардашымыз, билен узун-узакъ барышыкъ болып омкюр ахыргъадже таймай турар ичюн барче мухаббетлик сёзлери билен саадет-

⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Материалы для истории Крымского ханства. Санкт-Петербург, 1864 (Пагинация: I-IX + I-941).

ли ве шевкетли (буюк — И. К.) ве шеджаатлы (джесюр — И. К.) ве азаметли агъачамыз хан алий шан, ачалет, унван хазретлерининъ наме-и-хюмаюнлары (укюмдар мектюби — И. К.) ве мухаббетлик сёзлери ве ахд ве пэйманлары ве бизим тагъы мухаббет наме-и-хюмаюнымыз...”⁵

Иште, о мектюп ве язылар ки, бугунъде, базы кыйыйн анылашылгъан сёз ве ибарелерине бакъмадан, эски тилимизнинъ зенгинлигини кучюни, аэнкини ачыкъ косътермектелер. Амма бу ве бойле весикъалардан гъайры, даа ич огренильмеген юзлердже том “Къязыаскер китабелери”⁶ озъ тешкъикъатчыларыны беклемектелер. Ве фифаразымыз дегиль, эминлигимиз бардыр ки, булар ичинде де кырымтатар бедийи сёзюнинъ кучюни дуйдыргъан парчалар булунмакъта.

Эбет, образлы хаял ве фикир этиов аныанелери илери-леп, инкишаф эйлеп, сонъундан мейдан корьген несирджиликнинъ эр чешитинде (икье, повесть ве романда) озъ аксини тапкъандыр.

Эвеля биз буны И. Гаспринскийнинъ “Молла Аббас” (1887) роман-эпопеясында коремиз. Тамам бу ерде, башкъа тюркий халкъларнынъ эдебиятында булунгъан халкъ агъыз яратыджылыгынен багълы унсурларнынъ къоюлыгъыны сезмеймиз. Аксине, романтик сюжетине бакъмадан, арекетлер, диалоглар, левхалар ве энъ эсасы — образлар табий олып, айткъа якъын бир сюрете ясалгъандырлар. Меракылы шей... Кырымтатар эдебиятында “Молла Аббас”-тан башлап, эм “Ненкеджан ханым дюрбеси” (1898), эм “Кунъ догъды” (1905), эм “Юз йылдан сонъ” (1906), эм “Саадет адасы” (1911), эм “Къарылгъачлар дуасы” (1913), эм “Селим сохта” (1914), эм “Унутылмаз козьашлар” (1915), эм де “Миллий дуйгъу” (1915) киби баягъы салмакылы несир эсерлерде реалистик унсурлар устюн туруп, эсерни масал яхут бир эглендже сыфатында къабул этильмесине мани оларар. Бу кунъгедже Гаспринскийнинъ “Молла Аббас” романынынъ базы кысымлары (меселя, “Дар-уль-Рахат мусульманлары”, “Африка мектюплери”) ве Тохтаргъазынынъ “Саадет адасы” романларында олып кечкен вакъиалар мюджеррет, яни абстракт сюретинде бельгиленген бир даиреде кечирильгени ве сюжетине къошулгъан (о девирдеки шаркъ

⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Айны менба. С. 18, 228—229.

⁶ “Еңги дюнья” газетасынынъ хаберине коре (1926 сент. 22), шу китабелерининъ тери джмтлы 122 тому сабыкъ Таврия губерниясынынъ архивинде булунмакъта эди. 50 томдан зияде Къязыаскер китабелерининъ тыпкъылары бугунъ де Акъмесджитте И. Гаспринский алына миллий кутупханеле булунмакъта.

адамыны хошландыраджакъ киби), базы романтик элементлери ичюн “утопия эсерлери” сырасына кирсетилелер. Бу шей аксине олгъаныны, яни бу ве бойле эсерлерде реалистик унсурлар устюн олып, муэллифлерининъ гъает джиддий ве йылларнен ишленген айт бакъышларыны табирле-генлерини эсас нокъта оларакъ бельгилеп, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башындаки къырымтатар несирджи-лигининъ сыра иле тедкъикъ ве талилине кечемиз.

Исмаил-бей Гаспринскийнинъ “Фрэнкистан мектюплери”, “Дар-уль-Рахат мусульманлары”, “Африка мектюплери”, “Къадынлар улъкеси” ве дигер серлевхалар алтында нешир олунгъан парчалары асылында “Молла Аббас” адлы айны бир романны тешкиль этмектелер. Бу роман “Терджиман” газетасынынъ 1887 сенеси январь 25-те чыкъкъан нусхасындан башлап, бир къач йыллар девамында басылгъандыр. Мезкюр эсер XIX асырда Русие империясынынъ сынъырлары ичинде тюркий тильде язылгъан биринджи роман-лардандыр. “Молла Аббас”тан бир йыл эвель, яни 1886 сенеси, ялынъыз къазантатары Муса Акъджигитовнынъ “Молла Хисамутдин” намы “халкъ романы” басылгъан эди. Амма буны да мундеридже итибары иле догърудан-догъру Къырымнен багъы бардыр. Бу ерде романнынъ баш къараманы окъумышлы молла Хисамутдин уезд боюнджа кезип, медреседеки сохта ве шагиртлернинъ гузель окъугъан сойларына, мусульман джемиетинде топлангъан параларгъа, Къырымдан язылып алынма тарих ве табиаат фенлерине аит китапларны дагъыта...⁷

“Молла Аббас”нынъ эки буюк ве бедий джиэттен кучлю къысымлары (“Фрэнкистан мектюплери” ве “Дар-уль-Рахат мусульманлары”) айрыджа дикъкъаткъа ляйикъ олмасы себебинден, муэллиф оларнынъ эр экисини де, имкяниетине коре, айры китаплар шекилинде чыкъараджакъ эди. Меселя, 1888 ве 1889 сенелери “Терджиман”нынъ рус тилиндеки къысмында бойле илянлар басыла: “Гъает чокъ окъуйджыларнынъ истегине бинаэн, Молла Аббаснынъ “Фрэнкистан мектюплери” айры китап шекилинде нешир олунаджакътыр. Китапнынъ фияты газетанынъ абунеджилери ичюн 50, гъайрылар ичюн 75 капиктир.”⁸ Амма “Фрэнкистан мектюплери” айры китап оларакъ шу йыллары ве сонъундан да басылмай... 1903 сенесининъ ахырларында китап чыкъаджагъы хусусында газета янъыдан лаф ача: “1887 сенеси “Терджиман”да Молла Аббаснынъ “Фрэнкистан мек-

⁷Климович Л. И. На службе просвещения. “Звезда Востока”, 1987, 8. С. 178.

тютплери” басылган эди. Мезкюрелер бизим бутюн окъ-уыйджыларымызны меракъландыргъанларындан, бир чокълары аля бу кунъгедже эсрарлы, тылсым иле орътюли муэллифнинъ такъдири хусусында бизден хабер алмагъа тырышалар. Асылында “Фрэнкистан мектютплери” гъарп хаятыны акс этип, муэллифининъ анда огърагъан халларыны косътердилер. “Мектютплер”нинъ сонъунда арап медениетининъ Испанияда къалгъан асар-и-атикъалары акъкъында хаберлер олып, тылсым иле орътюли бир укюмет ве Молла Аббас бу укюметке тесадиюфен огърагъаны хусусында сёйлене эди. Иште, бу сонъкилери базы мазерет, багъышланаджакъ киби, себеплерден долайы ве яш окъуыйджыларымызны кушкуландырмамакъ ичюн, тарафымыздан пек къыскъартылган эдилер. О девирден 20 йыл вакъыт кечти ве газетагъа алышкъанлыкъ артты. Шунунъ ичюн окъуыйджылар муэллифнинъ (Яни Молла Аббаснынъ), меракълы хаберлерини сувукъкъанлыкъле къабул этип, макъсадыны енгильдже анъларлар. Шимди исе Молла Аббаснынъ гъарп хаяты хусусындаки языларыны быракъаракъ (“Мектютплер”нинъ бу къысмы айрыджа нешир олунаджакъ), тылсымлы укюмети иле багълы тарифлерини толусынен нешир этемиз.”⁹

“Мектютплер”нинъ бу къысмы, яни “Фрэнкистан мектютплери”, айрыджа нешир олунаджакъ” — дениле. Лякин, юкъарыда къайд эткенимиз киби, кене де насылдыр, бугунъде аля белли олмагъан, себеплерден макъсат эдинильмей...

1906 сенеси Багъчасарайда романнынъ дигер къысмы, яни “Дар-уль-Рахат мусульманлары” парчасы, айры китап шекилинде матбуат кюзюни коре. Уфакъ хаджиминдеки 95 саифели китапчининъ мукъаддемесинде Гаспринский ашагъыдаки сатырларны яза: “Ташкентли Молла Аббас, ве Франсая сеяхатындан отърю “Франсевий” адалмыш эфендининъ Франсада корьдюклери “Фрэнкистан мектютплери” серлевхасыле “Терджиман”да табъ идильмишлер иди. Бу мектютплерин икинджи къысмы Андалусе сеяхатлы ве шимдие къадар намалюм бир джемиет-и-ислямнининъ бу икинджи къысмы айрыджа бир эхэмиете ляйыкъ олып бахтияране бир сюрет маншате етишмиш джемиет-и-муслимден бахс иттигине коре, бу дефа мухарририн вердиги мусаадесиле буна мукъаддеме сатыр идильмиш ве базы мевант (ваад этильген

⁸ “Терджиман”, 1888 декабрь 23.

⁹ “Терджиман”, 1903 ноябрь 14.

— И. К.) баблары кышып “Дар-уль-Рахат мусульманлары” серлевхасыле рисале шекилинде табъ идильтди ве газетанынъ джумле муштерилерине аджизане хэдие олмакъ узьре кондерильтди.”¹⁰

Меракълы шей. Гаспринскийнинъ “Дар-уль-Рахат мусульманлары” та 1891 сенеси айрыджа китап сюретиинде нешир олунгъаныны сонъундан бильдик. Бу хусуста эки салмакълы менбада хабер бериле. Бириси, 1929 сенеси нешир олунгъан Эдебият Энциклопедиясында¹¹ ве экинджиси, Д. Валидовнынъ 1923 сенеси язылгъан “Татар эдебияты” очеркинде.¹² Айрыджа къайд этмели ки, бу сонъкиси Гаспринскийнинъ кенди берген малюматларгъа эсасланып язылгъан. Валидовнынъ хаберине коре, китапнынъ 1891 сенесиндеки нешири 126 саифеден ибарет экен. Чокъ языкъ ки, китапнынъ бу биринджи неширини ич бир ерде расткетирмедик. Булунсайды, эбет, эки метиннинъ кыясы иле Гаспринскийнинъ эсерде ифаде эткен фикирлерини даа да индже сюретте ачыкъламакъ мумкюн эди.

Занымызджа, Гаспринский эсернинъ бедий тылсымы, романтизми, экзотикасы ве шаркъ колоритини кыюлаштырмакъ, окъуйджыларнынъ дикъкъат ве мерагъыны зияде джелъп этмек макъсадынен баш къараман адындан икяе эткен муэллифни махсус ташкентли япып, адыны да Молла Аббас кыоя. “Терджиман”нынъ ильк окъуйджылары ве атта газета чыкъарув меселесини деджджаллыкъ сайып окъумагъан кимселер биле, эр номерде басылгъан роман парчаларындан яваш-яваш меракъланып, кендилери де дуймадан газетагъа “сарылып” кълалдылар. Меселя, 1893 сенеси редакциягъа Къазан шеэринден ёлланылгъан бир мектюпте бойле язъла: “Хурьметли мухаррир эфенди. Молла Аббас ашлы хадиминиз нереди булуныр, сагъ-селяметми? Даха язаджакъмы? Онынъ мектюплери, газетайы кюфюр сайып окъумаян кишилери биле окъуйджылара чевирмиштир. Молла Аббас онларын уюмыш козьлерини ачмыштыр. Биз де бунъа чокъ севиндик”¹³

Бутюн эсер девамында Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша, чокъ шей коре ве огрене, чешит алларгъа

¹⁰ Молла Аббас Франсевн. (Гаспринский И.) “Дар-уль-Рахат мусульманлары”. Багъчасарай. “Терджиман” электрик матбаасы. 1906 (95 с.). С. 2.

¹¹ Айвазов А. С. Гаспринский Исмаил-бей. Литературная Энциклопедия. Том 2, Москва, 1929. С. 403.

¹² Валидов Д. Татарская литература. очерк истории образованности и литературы волжских татар. Выпуск 1. Москва-Петроград, 1923 (108 с.). С. 87.
¹³ “Терджиман”, 1893 март 19.

огърай. Лякин эр ерде, эр вакыт илим ве медениетнинъ юксельмесине, мусульман дини, онынъ тарихы, кечмиши ве келеджегине къайгыра.

Гаспринский биринджи шахс алындан, яни биззат озюнинъ башындан кечирген алларны язган киби, (ама, эбет, о да бардыр), ифадесини чокъ саде ве табий сюретте башлай:

“Эй, эй, къардашлар, башымын къара язылары! Баша языланы козь кореджектир, корьгеним де коп (чокъ) хэм меним языларым айрыджа язылар имиш. Джаш бир мусульман мал ве сагълыкъ сахиби олдугы халда хиджаз (Мекке ве Медине булунган ульке — И. К.) ве мемлекет-и-мукъаддесее ёл тутарман исе, залым фелекин хукюминдже козюм ачыкъта озюми Фрэнкистанда корьдим! Аджайип ве гъарип (эвельден корюльмеген, шашыладжакъ шей — И. К.) ве махишет-и-эджебие, яни арасында, богъулыр халлара кельдим. Нишлемели?! Баш язысы, Худая шукюр! Медресе рефигълерим Ташкентин улугъ медресесинден фен текаямоль идуп (еткинлешип — И. К.), ибадет ве тарикъат (тасаввуфий меслек; Аллагъа улашмакъ арзусы иле тутулган ёл — И. К.) ве зиярет иле гонъюллерини рахатландырып, козьлерини нурландырып джурьдикте, мен бичаре мемлекет-и-ислямиеден узакъ тюшип Фрэнкистан бельделерини ве улькелерини долашыр идим. Анджакъ хэр беляе, хэр дерде къаршы Худанынъ ихсаны ве дуасы хаср олдугы хюкюметинден олып Венгрия (Маджаристан) улькесини долаштыкъта унутылмыш эвляндан Гуль-баба зиярети иле мюшерреф (шерефли — И. К.) олдым. Франса улькесинде Пуатье шехири дживарында Къыркъ-Азизлере юзь сюрьдим... Андалусын мукъаддес топракъларыны кечип та Акъ-денъиз (Средиземное море — И. К.) джагъасында Септе (Сеута — И. К.) богъазы узеринде Джебелитарикъ (Гибралтар — И. К.) тавларыны зиярет иттим...”¹⁴

Асылында “Фрэнкистан мектюплери”нинъ сюжети бойле илерилей: Ташкенттен чыкъкъанда 22 яшыны толдургъан Молла Аббас адлы яш, аталарындан къалма сермаени ишлетип, бир кунь дюнья сеферине чыкъа. Одесса шеэрининъ театринде булундыгы заман, бир къач йыллар Истанбулда яшап тюркчени огренген франсыз къызы Жозефина иле таныша. Жозефина вакъыты иле Молла Аббаскъа Фрэнкистан акъкында чокъ шейлер тарифлей. Эки яш яваш-яваш бир-бирини бегенип эвленелер ве чокъкъа бармадан Авропа бо-

¹⁴ “Терджиман”, 1887 январь 25.

юнджа сеяхаткъа чыкъалар. Германияда Молла Аббас Генрих адындаки бир немсе йигити иле таныш ола. Генрих мешхур тюркшнас Вамберининъ талебеси экен. Немсе генчи кендисининъ тюркшнаслыкъ бильгилери иле Аббасны шашырта. Мусафирханеде Аббас даа бир къач тюркшнаслар иле таныша. Сухбетлер арасында олар Аббаснынъ шаркъият ве тюркшнаслыкъкъа мерагъыны осьтюрелер. Бундан да гъайры, сефери заманында Аббас гъарп мемлекетлерининъ турмушынен якъындан таныш ола. Эр алда шаркъ ве мусульманлыкъта мейиль берип, мерагъы арттыкъча, оларнынъ тарихини ве асар-и-атикъаларыны огренмеге тутуна. Башта мусульманларнынъ эски азиз-эвлияларындан Гуль-Бабанынъ дюрбесини арамагъа башлай. Бу меселеде онъа Вамбери иле корюшмеге тевсие этелер... Яшлар Маджаристангъа ёл тутып Вамбери иле корюшелер. Саатлердже девам эткен сухбетлеринде Вамберининъ чокъ буюк бильги саиби олгъаныны анылайлар. Лякин Гуль-Бабанынъ дюрбеси къайда булунгъаныны о да бильмей. Сухбет арасында Вамбери Аббаскъа Паридже окъумасыны тевсие эте. Акъикъатен, Аббас Жозефина иле Парижге ёлланалар. Анда олар дёрт одалыкъ бир эв киралап яшайлар. Бош вакъытларында Аббас арап-ларнынъ къыркъ азизлери хусусында малюмат топлай. Бир кунъ Аббас ишлери боюнджа башкъа шеэрге ёл ала. Лякин ёл бою “чокъ эдепли” бир франсыз онынъ саатыны ве акъчасыны хырсызлай... Аббас аджеле сюретте Парижге къайтмагъа меджбур ола. Эвине кельсе не корьсин, Жозефина учъ генч арасында булуна. Аббаснынъ къаны къайнай. Жозефина ве Аббас арасында дава чыкъып, олар айырылышалар. Кенди башына къалгъан сонъ, аз-бучукъ франсызджа бильген Аббас, Париждеки биржаларынынъ биринде иш тапып чалышмагъа башлай. Бундан да гъайры, мешхур Сорбонна университетинде дерс ала ве анда чалышкъан бир профессоргъа чагъатай тилинден ильмий тедкъикъатында ярдымларда булуна. Биржада бераберликте чалышкъан мусье Шалон адлы зенгин бир франсыз куньлерден бир кунъ Аббасны эвине акъшам емегине давет эте. Акъшам емегинде Аббас мусье Шалоннынъ къызы Маргарита иле таныш ола. Мусье Шалон Маргаритагъа фарс ве тюрк тиллери огретильмесини Аббаскъа риджа эте. Бундан сонъ, Молла Аббас эр афта белли бир куньлерде мусье Шалоннынъ эвине барып Маргаритагъа тиль дерслерини бере. Ве, иште, бойле дерслер девамында эки яш-бир-бирини бегенип, араларында виракъуветлешкен севги дуйгъулары пейда ола. Буны чакълагъан мусье Шалон дерслерни къыскарта. Лякин яшлар арасында

севги даа зияде алевлене ве олар гизли корюшмеге башлайлар. Аббас дерс бергенинден гъайры, озю де Маргарита аркъалы франсызларын аят инджеликтерини, оларнынъ сиясий ве икътисадий дурумларыны тафсилятлыджа огрене. Бир куню биржада бераберликте чалышкъан танышы иле шеэр дживарына чыкъалар. Анда Аббас эслидже бир франсыз къадыны иле таныша. Сонъра бу къадын иле иш меселелери боюнджа дефаларджа корюше. Лякин бир куню Аббасны полис идаресине чагъырталар. Анда онъа танышы эсли франсыз къадыны ольдюрильгени ве къатиль оларакъ оны (Аббасны) таныгъанларыны айталар. Аббас шашмалап къала... Къадын ольдюрильген куню о Маргарита иле берабер эди. Лякин дживан къызнынъ шаныны сакъламакъ ичюн бу акъта агъыз ачмай. Соргъулардан сонъ, къатилликте къабаатланып хапс олуна. Меселе махкемегедже бара. Маргарита бу ал акъкъында газетлерден хабер ала ве дерхал полис идаресине барып, къадын ольдюрильген куню Аббас иле берабер олганыны бильдире. Буны башкъа шаатлар да тасдыкъ этелер. Молла Аббас хапстан азат олуна...

Романнынъ “Фрэнкистан мектюплери” парчасы, юкъарыда къайд эткенимиз киби, “Терджиман” газетасында 1887 сенеси девамында нешир этильди. Лякин газетанынъ базы нухалары етишмегени себебинден романдаки вакъияларнынъ сырасы узюле ве сюжет мантыгъы бозула. 1887 сенеси ноябрь 13-те басылгъан нухада Молла Аббас энди Шейх-Джелал адлы шахсенен корюшип сухбет эте. Шейх-Джелал Аббаскъа гъарп тахсилининъ кучлю ве зайыф тарафларыны анылата. Кене айны къысымда Аббас эвине къайтып, маса узеринде Маргарита язгъан тезкерени була. Тезкереди язылганына коре, Маргарита Аббасны эртеси куню кендсинде беклейджек.

“Терджиман”нынъ 1988 сенесине аит ялынъыз эки нухасыны була бильдик¹⁵ “Френкистан мектюплери”нден парчалар бу ерде де басылгъан. Мында Молла Аббас насылдыр Шейх Абдулла адлы адамда булундыгъы ве Шейх-Абдулла Аббаскъа тылсым иле орьтюли насылдыр Рахат укюмети хусусында тариф эткени, ве ишбу Рахат укюметининъ баниси (къуруджысы) Сеит-Муса зарф ичинде насылдыр васиет язып къалдыргъаны, ве бу зарфны ялынъыз 1500 сенени-хиджриде ачмакъ мумкюн олганы акъкъында айтыла.

“Молла Аббас” романынынъ экинджи букюк къысмы “Дар-уль-Рахат мусульманлары” (яни Рахат укюметинде яшагъан мусульманлар) адыны ташый. Бурада баш къараман Молла Аббас энди 27 яшында йигит сыфатында булуна.

¹⁵ “Терджиман”, 1888 декабрь 16, 23.

О, Фрэнкистандан демиръёл иле Пиреней дагыларына тараф ёнеп, Испанияда токтала. Фрэнкистаннен хайырлашма левхасыны муэллиф бойле тасвир эте:

“...Джумле достларыма веда зиярети идуп ве ашна-иназиканем мадмуазель Маргарита веданаме язып ёла азырландым. Эртеси кунъ ёла чыктыкыта, мугъайир (гъайрыдан — И. К.) бир кыта веданаме язып, мецхур ве дана реджюл-и-ислям (ислямда илери кельгенлернинъ эр бирини — И. К.) етиштирмек иле шухрет булмыш Андалус юрту зияретине Парижден чыкып, демиръёл иле Пиреней дагыларына догъру ёлландым. Дагыларын шаркы — Франса, гъарбы — Испания улькелеридир. Тарих-и-ислямиеде бунджа шухретли ве намлы Андалус кытгасы хазырда Испания дедигимиздир. Франсанынъ бир четинден бир четине чыктым. Не аджайип ульке! Зан идерсин ки, бир улугъ багъчадыр. Багъчаларын багъларын летафети, кыыр ве бостанларын зийнет ве якъышыгы джумле эхалининъ гъайретли ве кымилъ ве ишкюзар олшугына шаат идилер. Къайсы тарафа бакъсанъ — таш ёллар, хэр кочеде (сокъакъта — И. К.) копрюлер, къайыкъ джюрир пек чокъ. Чешит харикалар (гъает меракълъ шейлер — И. К.) франсызларын хунерини косьтериюрлар иди. Хэписи ёллар джедит (янгы — И. К.) тазе киби, хэр тарафта иш ве гъайрет, хунер ве марифет захир олып, бозукъ ве харабат, бош ве виран бир махалле бир-бире коръмедим. Хадий (догъру — И. К.) тасиль франсызлара не буюк саадет ве ихсан (сагъламлыкъ, рагъбет, инает — И. К.) буюрмыш!..”¹⁶

Испаниягъа кельген сонъ, Молла Аббас Андалусия виляетини долаша, кезине, арап халифаты заманларындан къалгъан ядикярлыкъларнен таныша. Гранада шеэрининъ къадимий сарайларындан энъ мухтешем ве дюльбери — Эльхамраны бир ай девамында зиярет этип хошлана. Тамам шу арада апансыздан Рахат адлы муджизевий бир улькеге тюше. Дюньягъа ич де белли олмагъан бу ульке медениети, илим ве техникасынен акъылгъа ятмагъан дереджеде илерилеген ве юксельген... Молла Аббас коръгенлерине шаша...

Месафедже чокъ узакъ олмагъан бу укюметте эр тарафлама тертип ве низам, темизлик, тазелик ве дюльберлик, сакинлерининъ юксек медениет саиби ве эр джизэттен раат олмалары баш къараманнынъ козюне бирден чалына. Къайда адым атмасын — эп янъылыкълар, муджизелер, айретленювлер, хошланувлар. Эм буларнынъ эписи мусульман дини ве шериаат иле яшагъан укюметте.

¹⁶ Бу ве башкы ерлерде “Дар-уль-Рахат мусульмандары”ндан парчалар 1906 сенеси нешир олунгъан метиндендир. (С. 2—3).

Арап Халифатынынъ тарихинен якъындан таныш олгъан муэллиф, къадимде олып кечкен акъыкый вахъиалардан эсас алып, окъуйыджыны акъырын-акъырын бедий хаялат дюньясына алып кире. Бу усул иле озюнинъ дюньябакъышыны олдукъча мантыкълы шекильде кечмиш ве келджекнен багълап, ичтимаиет денъизи насыл ирмачыкълардан бесленип кучъ алгъаныны косътере.

Эсерде, эбет, къырымтатар окъуйыджысы ичюн айрыджа аджджы хатыралар ве джанлангъан левхалар расткеле. Меселя, Испания къыралы Фердинанд Андалусия мусульманларыны басып аладжакъта озъ беянында: “Имтиязнаме концессия — И. К.) муджиби ислямын джан ве мал, ве дин, ве месджит, ве медресесине бир тюрлю мани ве зиян олмамакъ иле шерият ве адетлери узъре идаре олунаджакълары... шарт ве сёз олунып имзаланмыш иди. “Лякин ... “Андалусы тамам истиля идуп, кучъ ве къувет алдыкътан сонъ... ахд-и-намелерини (ваад къагъытларыны — И. К.) йыртып атып, бинъ бир тюрлю джебир ве гъаддаре тутунмышлар. Джамилерде намаз ве эзан окъумамайып, мектеплерде тасиль ве тербиеи мани идуп, вакъуфлары хазинее алып я озъ руханийсине теслим идуп, ислямын алийини къанадыны кесмее башламышлар. Азачыкъ къабаат ичюн я сёзю зан иле эвлят-и-ислямын джумле малыны тутып алып, озюни ве баласыны-чагъасыны эсир идерлер иди. Бу халда Андалусын бир башындан бир башына къадар фигъан ве ферьят къопмыш иди... Шукюр олунаджакъ бир хал вар исе, о да дияр-и-магърибе (гъарп диярларына — И. К.) хиджрет итмее рухсет иди, шойле ки, юз бинълер иле ислям... урьян-пурьян, чырлакъ-чыплакъ юртларыны ве варлыкъларыны терк идуп... китерлер иди.” (С. 32—33).

Йште, Кырым улькеси де Русие тарафындан запт этильген сонъ, 1783 сенеси апрель 8-де Екатерина-2 бойле къарар илян эткен эди: Кендимиз ве бизим еримизге келип ишимизни девам эттириджилер адындан мукъаддес ве ич сарсылмаз бир сюретте ваад этемиз ки, Кырым эхалисини озюмизнинъ тебааларымыз киби кечиндирмек, оларнынъ (къырымлыларнынъ) шахсиетлерини, мал-мулькюни, кутъкен динлерини ве джамилерини къорчаламакъ ве Русие тебаалары файдалангъан бутюн халкъ ве имтиязларле файдаландырмакъ!”

Амма чокъ вакъыт кечмеден “къорчалайджакъ затлар” ярымадааки ерли миллетнинъ малыны-мулькюни ве топ-ракъларыны инсафсызджа талап, динини, медениетини ёкъкъа чыкъарып, ахыры-сонъу бутюн бир халкъны Ватанла-

рындан сюрюн этип, яры-ярыгъа гъайыпларгъа ве геноцидге огъраттылар...

Бу арадаки Ватангъа авдет меселесини алсакъ, бунъа да чокъ озгюн ве уйгун левхалар бар. Месея Молла Аббас муджизели улькеге тюшкен сонъ, оны чешит себеpler иле, шу джумледе мемлекетлерини хавфсызлыгъы ичюн, анда къалдырмакъ истейлер. Ве макъсатларына эдинмек ниетинен чешит усуллардан файдаланалар. Лякин Аббас кенди Ватаныны бол гуллеген ве эр тарафлама илерилеген ве инкишаф эткен, ве буюк медениет, ве зенгинликлерге саип олгъан дияргъа да денъишмей...

Эсерде тасвир олунгъан базы вакъиаларгъа коре, Молла Аббаснынъ сеяхаты 1870-нджи сенелери олып кече. Белли олгъаны киби. Гаспринскийнинъ Авропагъа сеяхатлары да тамам бу девирлерде эди. Шунунъ ичюн табийдир ки, “Дар-уль-Рахат мусульманлары”нда автобиографик мизадж ташыгъан малюматларгъа сыкъча расткелине.

“Молла Аббас” романынынъ бу къысмы нешир этильдикче, дюньянынъ дёрт кошесине даркъап, гъает популяр бир эсер олып къалды. Русча ве къырымтатарджа басылгъанындан гъайры, къыска заман ичинде арап ве фарс тиллерине де чевирилип табъ олунды.¹⁷ Эм “Дар-уль-Рахат мусульманлары”нынъ халкъ арасында танылма ве популярлыгъы ялынъыз Молла Аббаснынъ меракълы сеяхатлары иле багълы олмайып, бельки мусульман дини ве мусульман-джыларнынъ бирер фундаменталист дегиь де, инсанзат яраткъан бутюн юксек медениет ве илимге ынтылмалары: эмеллери ве бу шекильде аныламлары ве чалышмалары эсасында инкишаф этеджеклери бакъымы устюн кельгени сассинде эди.

Тамам бу шейге Гаспринский эр заман чокъ буюк ве айрыджа эмиет бере эди. Атта бир йылы газетасында ислям дини боюнджа инсан ирадесининъ сербестликлери акъкъында китапче язылмасы конкурсыны илян этти. Конкурсны екюнлейиджи хаберде бойле язды: “Ислям дини эмекни, саяни (ишни, чалышманы — И. К.), мукъайтлыкъны ве инсан ирадесининъ баягъы сербестликлерини теъсие ве такъдир этмесине бакъмадан, мусульман уммети кендилерининъ хаятында бир чокъ шейлерни къачырмакъталар. Бу хатны козь огюне аларакъ, газетамызнынъ 1899 сенеси 48-нджи номеринде мусульман улемаларына бу меселелерни ачыкълагъан, яни мусульман дини боюнджа эмекнинъ лужюмие-

¹⁷ Леманов И. Канреде “Оль Нил” газетасы... “Терджиман”, 1904 январь 27; Валихужаев Б. Айний талкъинида Фитрат. Ўзбекистон адабиёти ве санъати”, 1988 ноябрь 4.

ти, тешеббюскярлыкъ ве инсан ирадесининъ сербестлик дереджесини косътерген чалышма язмаларыны ве язарлардан биринджиликни къазангъан союна 100 кумюш мукъяфат ваад эткен эдик. Бу чагъырышымызгъа дёрт улемамыз сесленип кенди эсерлерини бизге кондердилер. Оларнынъ хэписине тешеккюр ве шукранларымызны сунарыз. Мезкюр язылардан энъ эйиси оларакъ Вятка губерниясы Сарапуль уездинден мюдеррис Габдулла-эфенди Нигматуллиннинъ кондердиги “Тесхих” (Тюз этме — И. К.) адлы эсери сечильди. Онъа ваад эттигимиз 100 кумюшни ёллап, эльязмасыны басмаханеге бердик. Китапче нешир этильген сонъ, бутюн окъуйыджыларымызгъа кондериледжек. Ве бу китапче умметимизнинъ такъдирге боюн эгме меселесинде фикирлерини тесхих этсе (тюзетсе), кендимизни бахтияр саяр эдик.”¹⁸

Къуранны бинълернен том нешир эткен Гаспринский¹⁹, эбег, онынъ акъыкъый манасыны ве косътеришлерини анълатмагъа чалышты. Кендисининъ кучю етмегенде исе, чеши мютехассысларны ярдымгъа давет этти. Шунунъ ичюн ислям дини иле багълы меселелер “Терджиман”да энъ еткили ве саяхияетли сюретте айдынлатыла эди. Не ки, японлылар биле, дин, ахлякъ ве фельсефелеринде базы исляхлар япаджакъта, ве дюнья медениети, шу джумледе ислям дини, иле файдаланмакъ ичюн мусульман динини терен билиджи-лерини арадыкъта, Гаспринскийни ярдымгъа чагъыралар. Месея, 1906 сенеси Токиода нешир олунгъан “Че-чу-бан” газетасы идаресинден Гаспринскийге бойле мектюп кондериле: “Гъайбане (гъыябий — И. К.)достум ве мухтерем рефигъым, 24 сенеден берли Багъчасарайда миллий газета нешир иттигинъизи франсызджа “Матбуат-и-земан” межмуасында коръдим ве бундан истифаде идерек, бу наме-и-аджизанем иле (алчакъгонъюлли ве саде бир языларым иле — И. К.) сизи таджиз (рахатсыз — И. К.) идиюрым ки, афунъызы риджа идерим. Себеп мектюп ишбудыр. Эфендим, малюминъиздир ки, бизим япон миллети теракъкъият (илерилеме — И. К.) ве медениет хазырда (мейданда олгъан — И. К.) саир мютеракъкъи (теракъкъият эткен — И. К.) миллетлере нисбетен чокъ кериде къалмыштыр, бунынъ ичюн хэр джихэт теждит (янъы, тазе — И. К.) хал ве исляхате чалышыюрыз. Усул-и-идарее малик, омюр-и-тиджарет ве санайы джихэтлеринде ве интизам-и-аскериеде бир азачыкъ илериледигимиз дикъкъат фазланелеринден гери къалмыштыр, зан идерим. Ишбу теракъкъият-и-маллие иле иктифа

¹⁸ Гаспринский И. Мукъяфат къазангъан китапче. “Терджиман”, 1900 декабрь 31.

идемеюп (разы оламайып — И. К.) дин ве ахлякъ, хамиде ве фельсефе джихэтлеринде дахи хакыкъат ве замана музифыкъ бир хала кельмек — миллетимизин джеди мурады олдугъындан, бундан ченд (бир къач — И. К.) сенелер мукъаддем ильмиемизден ве мютефеннин (фен иле багълы — И. К.) адымларымыздан меркуп (теркип олунгъан — И. К.) “Тедкъикъат-и-диние джемааты”, тесис олунмыш иди. Бу джемиет алемин джумле динлерини ве меслек-и-фельсефелерини тедкъикъ идерек, энъ алясыны (яхшысыны — И. К.) сюрет-и-ильмиеде милете такдим итмее мемурдыр. Ишбу джемиете рус, католик, протестант, ехуди ве саир дин ве меслек улемасы ве миссионерлери давет олундыгъы киби, дюньянынъ энъ мутебер (итибарлы — И. К.) динлеринден булунан ислямиет улемасындан джемиетимизде бир къач эхли-фазыл (фазилетли, бильгили — И. К.) ве эхли-кемал (еткинлик саиби — И. К.) булундырмакъ ве бунларын агъызындан хакъайыкъ-и-Къураниейи (Къурандаки акъикъатларны — И. К.) огренмек буюк муталебемиздир (талапларымыздыр — И. К.). Алемлерин сахиби, заманларын хакими мюессер буюрсын (къолайлыкъ кетирсин — И. К.)”²⁰

Гаспринскийнинъ “Дар-уль-Рахат”ыны чокъ алимер ве эдебиятшнаслар чешит-чешит табир этселер де, эр алда эки фикир эсас тутулып тедкъикъатчыларнынъ чокъусы тарафындан тасдыкълана. Биринджиси, “Дар-уль-Рахат”та шаркъ ве гъарп медениетлери къыяс этилип, шаркъ медениети гъарп медениетинден ашагъы олмагъаны. Экинджиси, Къуран-и-Керимнинъ ве мусульманджылыкънынъ аслий анъламлары гъарп тарафындан менимсенильгени ве къуллангъаны ичюн олар (гъарплылар) ильмий ве медений юксекликлерге иришкенлер. Шунынъ ичюн Гаспринскийнинъ кенди романында чыкъаргъан нетиджелерине коре, мусульманджылыкъ инкишаф этмеси ичюн озюнинъ аслий анъламларына базанаракъ, инсанзатнынъ яраткъан бутюн юксеклик ве эйиликлерини инкяр этмейип, аксине олардан олдукъча файдаланнажакъ.

Тыш бакъыштан къырымтатар эдебиятшнаслыгъында “Дар-уль-Рахат мусульманлары” парчасы акъкъындаки язылардан энъ салмакълысы Якъуп Мусаннифнинъ макъалесидир.²¹ Амма чокъ языкъ ки, бу ерде, муэллифнинъ базы башкъа парчаларында киби,²² башындан сонъунажже бугуньде

¹⁹ Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Том 3. Москва, 1962. С. 170.

²⁰ Гаспринский И. Пек мюхим мектюп. “Терджиман”, 1906 майыс 15.

артыкь вульгар социологизми танылган “сынфий нокъта-и назар” эсас тутылып, Гаспринский “эсас макъсады итибарыле реакцион фикирли, усул-методлары итибарыле реакцион рус чаризми ве реакцион рус буржуазиясы химаеси алтында харекет эткен... ап-ачыкь панислямист” (С. 268) оларакь къабаатланганындан башкъа шей корюнмей.

Базы тедкъикъатчылар “Дар-уль-Рахат”ны талиль этеркен, мында ялынъыз меракълы сюжет, муэллифнинъ сиясий пишкинлигини, эсердеки юксек бедиев ве алх. корьгенлеринден гъайры, атта Гаспринскийни джесюране арекет эткен бир яызджы сифатында косътерелер.²³ Яни муэллиф озь вакъытында миллий азатлыкь огърунда курешни айдынлатмагъа истемеген ве бутюн джаны ве къанынен бойле арекетлерни инкяр эткен империялар ве оларнынъ зынджырдя тутулган цензураларындан урькмейип Гаспринский, кереги вакъытта, догърудан-догъру миллий азатлыкь огърунда курешкен къараманлар хусусында тарифинден башкъа, атта кенди де бойле курешке азыр олгъаныны (ве романнынъ девамьында дженкке ёллангъаны)ачыкь сёйлемекте ве арекетлеринде косътермекте эди.

Умумен алгъанда, сюжет боюнджа романдаки вакъиалар (эсасен “Африка мектюплери”, “Къадынлар улькеси” ве “Делилер виляети” къысымларында) бойле инкишаф этмектелер. Рахат адлы укюметтен чыкькъан сонъ, Молла Аббас, Маргаритадан алган мектюпке бинаэн, Парижге къайтып Маргарита иле Африкагъа сеяхаткъа кетмек керек эди. Парижге дёнгенинен Молла Аббас Пале-Рояль деген ерге келип Шейх-Джелялен корюшмеге истей. Эвельде, Шейх-Джелял адети узьре, бу ерде алыш-веришнен огъраша эди. Асылында Аббас Рахат улькесине Шейх-Джелял вастасынен тюшкен эди. Бу кересинде исе, Аббас Шейх-Джелялны буламады...

“Терджиман”нынъ 1889 сенеси октябрь 12 нухасындан башлап Гаспринскийнинъ ишбу романы артыкь “Африка мектюплери” серлевхасы алтында неширине девам эттириле. Бу къысымда Молла Аббас Парижде булуныркен, Маргарита иле анълашаракь, арапларнынъ ингильтерелилерге къар-

²¹ Мусанниф Я. Исмаил-мырза Гаспринский (1851—1914). Бакънынъыз: Эдебиятан дерслик ве хрестоматия. Там олмагъан мектеплер ичюн. Акъмесджит, 1934 (280 с.). С. 263—277.

²² Айсерезли (Мусанниф Я.) Эдебиятымызнынъ омыюринден базы фикирлер. Чобан-заде киби йигитлер. “Большевик ёлу”, 1931, № 6-7. С. 24-32; Айсерезли. Умран мелеги. Лятиф-заденинъ ят эгилери. “Большевик ёлу”, 1931, № 11—12. С. 45—54.

²³ Климович Л. И. Аины менба. С. 177.

шы курешине кѡшулмакъ макъсадынен Судангъа кеткен экспедициягъа кирип, меракълы адиселер иле толу сеяха-тыны девам эте.

“Терджиман”нынъ 1890 сенеси август 10-да чыкъкъан нухасындан башлап романнынъ “Къадынлар улькеси” сонъра исе “Делилер виляети” киби кысымлары нешир олуна. Бу парчаларда Молла Аббас мусульманджа кийинген эки франсыз кишиси иле Джезайиргедже (Алжиргъаджа — И. К.) ве бу ерден бир зенджи оздурыджысы иле девелер керванында Африка ичине ёл алалар. Лякин сонъундан зенджи оздурыджысы оларны алдатып, кийиклиги иле айырылып тургъан, Къадынлар улькесине эсир тюшюре. къадынлар улькесининъ падишасы олгъан бир къадын, тутулгъан эсир эркеклерни озъ “харемина” кетирттире. Амма чокъ кечмеден эсирлер юкълаткъан ляджлар вастасынен эсирликтен къачып къуртулалар ве сахрада бир арап керванына кѡшулып ёлуны девам этелер. Азбучукъ вакыт кечкен сонъ Къадынлар улькесининъ амазонлары оларгъа кене уджюм этелер. Бу кересинде ёлджулар оларгъа къаршы тюфек атеши ачып уджюмлерини савуштыралар. Ве керван иле ёлларыны девам этип бир къач кунълерден Туниске келип чыкъалар. Эм бу ерде хабер алгъанларына коре, Суданда ачлыкъ фелякети укюм сюре экен. Буны эшиткен франсыз аркъадашлары аджеле сюретте ватанларына дёнелер. Молла Аббас исе, башта Тюркиеге, андан Мекке ве сонъра кенди ватанына къайтмакъ ниетинен ёлгъа чыкъа...

Иште, бу ерде Гаспринскийнинъ “Молла Аббас” адлы роман-эпопеясы сонъуна ете. Текрар олса да сёйлемек керек ки, романнынъ толу метни айрыджа нешир олунмагъаны ве “Терджиман”нынъ да роман басылгъан нухалары текмилъ булунмагъаны себебинден, эсер, хусусында фикир юрютмек ичюн бугунъде тек мезкюр парчалар къуллана билir.

“Молла Аббас” эсерининъ бедийи сыфатлары хусусында сёйлеркен, баш къараманнынъ образы чокъ тафсилатлы ве индже сюретте ишленгенини къайд этмек керек. Бу образны яраткъанда Гаспринский тек онъа (Молла Аббаскъа) ант бир чокъ табий чизгилер тапып, оны дефаларджа чешит алларгъа огъратып характер нокъталарыны айдынлата. Молла Аббас къайда олса-олсун, кендисининъ фикир этме усулы ве арекетлерининъ насылдыр озюне хас мантыгъы иле айырылып тура. Эм биринджи невбетте тек онъа менсюп акъикъатперестлик, белли бир услюптеки утанчакълыкъ, чекинчеклик ве булар иле берабер табиятындаки метанет, эдинген макъсадына усанмадан, ёрулмадан тырышма ве илях-

ри. Тыш корюништен Молла Аббас гъает иш олгъанына бакъмадан, эмели ве фикирлери баягъы теджрибели бир инсаннынъ фикирлерине ве арекетлерине бенъзеп, базан акситабий корюнсе де, асылында исе, балалыгъындан медресе шараитинде осип, сонъра дюньявий илимлер ве гъарп аяты иле ашлангъаныны козь огюне кетирсек, бельки бу корюнген акситабийлик ве суныйликни де анълатмакъ мумкюн олур. Эм энъ эсасы, Молла Аббас иштен къоркъмагъан, кыйынлыкъларгъа даянгъан, гъаеси ичюн джан бермеге разы олгъан бир генчтир. Шу себептен о, Судан киби чокъ узакъ бир мусульман улькесини ябанджылардан азат этмек ичюн савашкъа биле къошулмакъ макъсадынен ёлгъа чыкъа. Севимлисиз Маргаританынъ шаныны сакъламакъ ниетинде девамлы тюрьме джезасындан да къоркъмай. Муджизевий Рахат укюметинден чыкъмасы мумкюн олмадыгъы бир алда биле, ватансевер Аббас кенди Ватанына дёнмек ичюн бутюн кучъ-къуветини ве ирадесини ортагъа алып, ахырмакъсадына ирише. Амма Молла Аббас тар ватанджылыкъ ве миллетчиликни де къабул этмей. О, мусульманджылыкънынъ тарихини огренип, илимни биринджи невбетте дин иле багълап, оны осьтюрмеге ве инкишаф эттирмеге чалыша. Чюнки инсаннынъ къальби темиз ве инанчы къавий олса, башкъа илимлерде де инсанзаткъа файдалы шекильде енъишлерге иришмек мумкюн. Молла Аббаснынъ фикирине коре, мешхур мусульманджы Гуль-Бабанынъ дюрбеси, арапларынынъ кыркъ азизлери ве мусульманлыкънынъ тарихи иле багълы дигер шейлер де онынъ озюнинъ вариетидир. Ве онынъ бутюн фикир юрютмелери бу анъламдан чыкъа.

Гаспринскийнинъ бу ве дигер эсерлеринде яраткъан образлары, эбет, башта кендисининъ гъае ве фикирлери иле багълыдыр. Шунунъ ичюн муэллифнинъ омюр бою япкъан хызметлери, тек кыырымлылар иле сынъырланмайып, бутюн тюрк мусульман уммети иле сыкъы сюретте багълыдыр. Молла Аббас да бутюн мусульман уммети, онынъ япкъанлары ве япаджакълары ичюн кендисини джевапкъар сая.

Романда баш къараман иле иш туткъан ве девамлы сюретте онынъ янында булунгъан бир сыра дигер образлар бар: Маргарита, Шейх-Джелал, Фериде-бану ве дигерлери. Олар бир тарафтан Молла Аббаснынъ образыны толуджа косьтермек ичюн ярдымджы бир васта олсалар, дигер тарафтан кендилери де баягъы толукъанлы ве васыфлы бир шекильде ишленгендирлер. Фериде-бану Гаспринскийнинъ тасаурында мусульман дживан-къызынынъ идеал бир нумюнесидир. Онынъ отурышы-турушы, лакъырдысы, кендисини тутма

усулы, кийиниши, тербиеси — умумен эр шейи мусульман кызылары ичюн бирер ибрет ве имсальдир. О, эм диний, эм дюньявий фенлер иле тасиль алып экимлик зенаатынын саиби олгъан. Булардан да гъайры. Молла Аббас оларнын хорантасында чокъ хош ве зевкълы мусафирликте булунгъан вакъытта: “Фериде-бану саз мисалли бир алет-и-мусикъи котерип, чалгъынынъ сеси иле озюнинъ татлы ве назик сеси къарышып, кёшк ве багъчайы нагъме-и-назикине иле шерфлендирдиги халда, нихает дереджеде ферахланып, месрурленип (къуванып — И. К.)” къайда олдугъыны анъламайып, сонъ дередже хэйран къалгъан эди. Ве Молла Аббас бу мусафирлик теэскуратларыны девам этеркен: “Фериде-банунынъ сёйледиклери шаркылерде ве гъазелиятта замани-эввелиде андалус арапларынынъ гъаза (дин ичюн саваш — И. К.) ве мухаребе чыкътыкъта айттыкълары мюнаджат ве нагъмеят-и-аскериелери кемал нешъат (къуванч — И. К.) иле накъиль ве тереннюм иттигине къулакъ берип турдугъымда, сачларым тим-тик, гонъюм парча-парча олуюр иди, хэм шу халымдан месрур идим. Татлы ве леззетли келиюр-иди — дей.

Молла Аббас Фериде-бануны эр тарафтан бир идеал сюретинде къабул эте. Чюнки, акъыкъатен, Рахат укюметинде бутюн къадын-кызыларнынъ акъ ве укъукълары, земаневий анълайышта биле, толусынен ерине кетирилген. Лякин о девир мусульман укюметлериндеки къадын-кызыларнынъ дурумы козь огюне алынса, эбет, Гаспринскийнинъ яраткъан мусульман ханымы образы, бельки, хаялий корюнгендир. бугунъде ачыкъ анълашылгъаны киби, Гаспринский бир бош хаялперест дегиль де, пек буюк оптимист ве реалист эди

Айрыджа къайд этмели ки, бу роман иле Гаспринский кендисини буюк бир сёз устасы сыфатында ве озь заманынынъ Русие империясы сынъырларында тюркий тиллердеки романджылыкънынъ эсасчыларындан бири, бельки де биринджиси оларакъ таныткъандыр.

Исмаил-бей Гаспринскийнинъ несирджилигини талиль этеркен, онынъ бу романындан гъайры, даа эки романыны анъмакъ люзюмиети бар. Булар: “Кунь догъды” (1905) ве “Юз йылдан сонъ” (1906) романларыдыр.

“Кунь догъды” романы “Терджиман” газетасынынъ 1905 ноябрь 6-да чыкъкъан нусхасындан басылмагъа башлагъандыр. Бу ерде Гаспринский биринджи дефа “Къарт-агъа” тахаллюсини къуллаана. Романнынъ басылгъан биринджи парчасында серлевха тюбюнде “миллий роман” — дее изаат да

берильгендир. Романдаки вакъиалар 1879 сенесинден башлана, ве ачыкъ дуоюлгъаны киби, эписи автобиографик мизаджыны ташымакъталар. “Молла Аббас” таки левхалар 1870 сенелерининъ башындан башлап къарарнен 10 йыл девамында муэллиф иле олып кечкен шейлерни къаврап алгъан олсалар, “Кунъ догъды” да, юкъарыда къайд эткенимиз киби, бундан сонъки йыллар косътериле. Яни экинджи роман адиселер инкишафынынъ хронология сырасыны бозмайып девам эттире. “Кунъ догъды”нынъ экинджи левхасы “Даниялбек” — дее адландырылгъан...

Гаспринскийнинъ фаалиетини чокъ дикъкъатлы сюрете тедкъикъ эткен мерхум Юрий Османов “Юз йылдан сонъ” романы хусусында бойле фикир юрьсеткен эди: “Бу романда Гаспринский Америка Къошма Штатлары ве Гъарбий Европа укюметлерине социалистик умделерине (принциплерине) эсаслангъан девлет моделини тесадиюф эттире. Ве бу эсер рус тилине чевирильмегени себебинден чокъусы алимлерге белли дегильдир.”²⁴

Мезкюр романларнынъ эр экиси де тек “Терджиман” саифелеринде басылгъан эди. Ве юкъарыда анъылгъаны киби, онынъ да бир чокъ керекли нухалары бугунъде дее тапылмады. Шу себептен романларнынъ толу сюжетлери хусусында, ве ич олмадым косътерильген адиселернинъ мантикълы бир сюрете тариф этильмесине чаре ёкъ.

XIX асырнынъ сонъларына аит буюк колемли несир эсерлеринден Осман Акъчокъракълынынъ “Ненкеджан ханым дюрбеси” (1898) повести узеринде айрыджа токъталмакнынъ иджабы бар. 1899 сенеси бу эсер Санкт-Петербургда Ильяс мырза Бораганскийнинъ озель басмаханесинде 45 саифели китапче сюретинде нешир этильгендир. Ве о сенеден, яни 1899 сенесинден, бу яна ич бир дефа басылмагъаны ичюн бир чокъ тедкъикъатчыларымызнынъ назар-дикъкъатларындан къачкъан эди. Тек 1990 сенеси белли филолог ве тарихчимиз Кемал Къонъуратлы (Усеннов) тарафындан арап уруфатындан транслитерация япылып, “Йылдыз” дергисинде басылды.²⁵ Къонъуратлынынъ дергидеки кириш сёзюнде берген хаберине коре, “Ненкеджан ханым дюрбеси” эсерининъ асыл нухасындан фотокопиясыны онъа о девирде Самаркъандда яшагъан китапсевер къартларымыздан Зекерья Рещидов берген...

Сонъундан биз китапнынъ асыл нухасыны тапкъан эдик. Узеринде Москвадаки сабыкъ Румянцев музейханесининъ

²⁴ Османов Ю. Б. Славяно-восточные отношения в представлении Исматла Гаспринского. “Арекет”, 1993 майыс 15.

мюхюри урулган. (Къайд этмели ки, 1925 сенеси ишбу музейхане В. И. Ленин ачына меркезий кутюпханеге чевирилгендир). Иште, биз тапкъан повестьнинъ асыл нухасы шимди анда 4/626 шифри алтында булунмакътадыр. Дикъкъаткъа шаян ери шудыр ки, китапченинъ алт джылтындан сонъ кеткен саифеде берильген языгъа коре, эсернинъ басылмасына цензура комитети 1898 сенеси декабрь 28-де рухсет берген... Яни эсернинъ язылыш тарихчеси боюнджа даа догърусы айтыладжакъ олса, эсер 1899 сенеси дегиль де, 1898 сенеси язылгъандыр. Повестьнинъ тедкъикъи узеринде чалышыркен, биз “Йылдыз”да басылган метин иле файдаландыкъ.

“Ненкеджан ханым дюрбеси” эсеринде XV асыргъа аит вакъиалар сюжет итибары иле бойле инкишаф этмектелер. Алтын Орду ханы Тохтамыш ханнынъ къызы Ненкеджан ханым ве генч сераскер Саляхитдин бек араларында кучлю муаббет дуйгъулары бар. Лякин Тохтамыш хан къызыны сераскерге ляйыкъ коръмей. Саляхитдин бек башкъа чаре буламадыгындан Ненкеджанны алып къачмакъ къарарына келе. Бу меселеде онъа караим къызы Гира ярдым эте. Амма Гиранинъ да озюне коре макъсады бар, чюнки онынъ севген караим генчи Бихимнинъ юреги де хан къызы Ненкеджандадыр. Эгер Саляхитдин бек Ненкеджан ханымны алып къачса, Бихим Гирагъа къаладжакъ. Геджелернинъ биринде Саляхитдин бек Гиранинъ ярдымынен Ненкеджан ханымны хансарайдан алып къача. Бекчилер бу ишни аман Тохтамыш хангъа бильдирелер. Хан азретлери аджеле сюретте диван чагъыртып Ненкеджанны къайтармакъ ичюн аскер ёлтай. Саляхитдин бек ве Ненкеджан ханым бир ат узеринде янларында олган къыркъ адед Саляхитдин бекке садыкъ аскерлер иле кетеркен, хавф дуйдыкъча, Чуфут-Къалеге къачмагъа меджбур оларар. Чуфут-Къаледеки караимлер хан сераскери Саляхитдин бек ве хан къызы Ненкеджан ханымгъа геджегинъ бир маалинде къале къапусыны ачалар. Караимлернинъ къале бекчилери Саляхитдин бекнинъ аскерлерине авуштырыла. Аркъаларындан къувган Тохтамыш ханнынъ ордусы къалеге уджюм этсе де, алып оламай. Тохтамыш хан бунъа зияше ачувланып, бинълерле аскерлери башында кенди къалени къамачавгъа ала. Савашнынъ бир тынышында, гъает ёрулган ве яраланган Саляхитдин бек Ненкеджаннынъ тизлеринде уюмакъта экен, Бихим оларны бераберликте коръгенинен, къаны къайнап мийи къарыша. Ве, бир тарафтан кунъджюлиги, дигер тарафтан кенди умметини ханнынъ ачувындан къуртармакъ ичюн къале къапусынынъ сюр-

мелерини чекип ача... Хан аскерлери къалеге далмагъа башлайлар. Аскерлер бекчилер иле тутушалар: “Чуфут-Къале узерини бир къызыллыкъ къаплады. Бир-бирине урулган къылычларнынъ шыктыртыары эшитилип башлады. Бир къыямет къопты ки, къале ичи къарма-къарышыкъ олды. Ургъан ургъангъа, аскерлер кокюс-кокюске дёгюшелер. Бирининъ устюне экиси, бешининъ устюне бириси шейле ки, къале ичи айкъырыкъ ве къычырыкъ, инъильти ве къан иле толды. Сокъакълар ичи башсыз, къолсуз, аякъсыз инсан кевделери иле толды. Чуфут-Къалеге Тохтамыш ханнынъ аскери къарынджа ювасы киби, фыкъырдай эди.” (С. 92).

Бу шараитте яраланган Саляхитдин бекни хызметчилери бир тарафкъа алып кеткенде, Ненкеджан да аркъаларындан келе эди. Лякин дехшетли къанлы чарпышманы озъ козълеринен корьген Ненкеджаннынъ юреги даянмай ве о кендисини къаядан ашагъы атып оле. Саляхитдин бек де хапске тюшип, чакъкъа бармай таш къоба ичинде идъам олуна. Севимли къызынынъ вефатына янган Тохтамыш хан Чуфут-Къале узеринде онъа арап усулында бир дюрбе ясаттыра.

Иште, эфсане ве акъикъат къарышкъан повестьнинъ сюжети бундан ибареттир. Дикъкъат олунур исе, бир тарафтан, Чуфут-Къалеге Ненкеджан ханымнынъ дюрбеси шимди де булунмакъта ве узеринде арапча азылы бойле сатырлар бар: “Хезихи ревзат-уль-мелике уль-азиме Ненкеджан ханым бент-и-Тохтамыш хан ве къадд тевфие фи шехри рамазан уль-вакъий. Фи хамм эхад ве эрбаине ве семен” (Акъчокъракъылынынъ терджимесинде: “Бу дженнет багъыдыр улугъ Тохтамыш ханнынъ къызы мелике Ненкеджан ханымнынъ олюми олды рамазан айында, секиз юз къырк бирде. /Милядий 1437 — И. К./). Дигер тарафтан Энциклопедияларда берильген хаберге коре, Тохтамыш хан 1406 сене Сибирия ханы Шадибек тарафындан ольдюрильгендир.²⁶ Яни Ненкеджан ханым ве бабасынынъ вефатлары арасында 31 сене бар. Учюнджиде, Чуфут-Къаленинъ эски ады Къырккъэр, яни устюнде савашкъан къырк эр (къырк аскерден) келип чыкъкъаны бир чокъ тюркшнас алимлер тарафындан исбат этильмекте.

Не исе де, бу шейлернинъ эписи, базы уйгъунсызлыкъларына бакъмадан, аяткъа якъын бир эфсане олып, Акъ-

²⁵ Акъчокъракъакъыты О. Ненкеджан ханым дюрбеси. “Йылыз”, 1990, 4. С. 79—94.

²⁶ Большая Советская Энциклопедия. Третье издание. Том 26, Москва, 1977(624с.). С. 126; Советский Энциклопедический Словарь. Третье издание. Москва, 1984(1600с.). С. 1339.

чокъракълынынъ эсеринде эсас багъананы тешкиль этмек-телер.

Акъчокъракълынынъ “Ненкеджан ханым дюрбеси” ве Гаспринскийнинъ “Мола Аббас”ы арасында эр джиэттен не къадар узакълыкъ ве бенъземемезлик олса да, базан тариф услибинде ве эфсаневий сюжетни керчеклештирмек усулында якъынлыкъ дуола. “Ненкеджан ханым дюрбеси”нде эсериниъ башыны окъуркен, атта Гаспринскийге такълит биле дуола. Гаспринский “Дар-уль-Рахат мусульманлары”нда баш къараманны Эльхамра сарайында геджелейин къалдырып, насылдыр яры керчек, яры руя тарзында Рахат укюметине “сеяхаты” тарифини бойле башлай:

“Кунълерден бир кунъ шехэре къайтмайып сарайда къалмыш идим. Та акъшама къадар Эльхамра ичинде джурип, фатихалар окъуп, вакъыт яз ве гидже ай зиясы иле кунъ киби олдугъындан, Арсланлар мейданы нам азбарда хэр вакъыт намаз къылдыгъым махальде намазлыгъым устюнде ятуп къалдым. Бу азбарын ортасында буюк шадырван олуп, ичинде мермерден секиз арслан шекили бардыр ки, арсланларын агъызларындан вакъыты иле сув келиюрмыш. Хэр не къадар хазырда бу чешме-и-мешхур сувсуз исе де, ай зиясы иле азбарда бир летафет ве якъышыкъ бар иди ки, хэйран олуп отурдыгъым ерден сейир идиюр идим. Заман-и-Халифетте шу азбарда сарай халкълары, фрэнк эльчилери ве милити-и-ислямиее нусрет ве шевкет бирен элим ве хикмет эрбабы джурьдиклери козюм огюне келип, бу хаялет иле леззетленип турдыкъта, бу азбара дживар олан Гульбагъча азбарында инсан сеси ве аякъ адымы киби хафиф гурюльти олды. Гидже ойле тынч иди ки, чибин учса, ишитилир иди. Бунлар ким олса керек, аджеба?.. Сарай къаравуллары бу махальден узакълар... Гидже вакъыты сарая хич ким быракъылмиюр, бенденъиз исе базы кунълери шехэре къайтмайып къаравулханеде къалдыгъым ве акъча берип бунлардан аш ве сув алдыгъым мунасебет иле, гидже вакъыты сарай ичинде къалыюр идим... Мани олмыюрлар иди. Шу даушкъа тааджипленип турдыкъта, дауш якъынракъ кельдиги халда чет ве талда бир махалле чекилип, яры къоркъу, яры тааджип иле кутип къалдым... Алималлах, бу не?! Гульбагъча азбарындан Арсланлар мейданына бири-биринден гузель ве хюсю-джемал сахибеси он ики къыз чыкъты... Ярабби, бу недир?! Буз-бузлап къалдым... Къызлар хавузын этрафына тизилип, бири дуая эль котердиги иле, къурумыш чешмее сув келип гурюль-гурюль хавуза акъмая башлады...” (С. 13—14).

Осман Акъчокрыактылынынъ “Пенкеджан ханым дюрбе-си” эсериндеки бунъа бенъзеген эпизодгъа дикъкъат этейик:

“Намаздан сонъ аркъадашымнен берабер кене де багъчагъа чыкъаракъ, кезинмее башладыкъ. Манъа къалса, бу багъчадаки гидже кезинтиси кунъдюзден де даха зияде хош ола. Хавасы ачыкъ олдугъындан къою мавы кокнинъ хэр бир ери парлакъ йылдызларнен безетильген ве тегерек ярыкъ ай зиясы иле орталыкъны къаплап, багъчанынъ ики-учь еринде якъылгъан фенерлерге биле аджет къалмай эди. Биз бираз даха кезинип, сонъ бир сандалие устюнде отурдыкъ. Бу кере расткетирдигимиз сандалие багъчанынъ энъ тёрюнде, чешме якъынларында ве буюк бир терек кольгеси алтында къала эди, ве ханлар заманындан къалгъан къарт ве ыпракълары къармакътарышыкъ сыкълашкъан джеviz тереклери ай ышыгъынынъ бу ерге кирмесине мани ола эдилер... Саат учьлерге якъын эди... багъча ичине бир сессизлик варлыккъа кельди. Къаджаман ве юксек сельбилернинъ бир япрагъы биле къыймылдамай, бир сырагъа-тизильген, гъает магъруране туралар, шадырванлардан (фонтанлардан — И. К.) пуськюрип чыкъкъан сувларнынъ мермер хавузларгъа тёркюльмесинден ве базы ара-сыра къушчукъларнынъ хош ве эгленджели седалары варлыккъа келе. Хаялетми... недир бу? Сарайнынъ буюк къапулары ве къапуларнынъ узеринде назикче къурулгъан ве чешит нагъышларнен зийнетленген кёшк ве онынъ сагъ тарафында буюк Хан-Джамининъ эки акъ минареси ве ян-янаша тургъан ханларнынъ шериф тюрбелери ве сол тарафта бир чокъ тереклер ве сельбилер арасында къалгъан Алтын кёшк ве Къызлар кёшкю — буларнынъ джумлеси ай ышыгъына баткъан ве къаршымда гузель, сейир этмекнен тоюлмайджакъ, бир манзара тешкиль эте эдилер. Козьлерим сече бильген энъ эрек нокъта исе, ханлар пайтахтына термилип тургъан ве куньдогъуштан батыгъа тараф яслангъан къаялыкълар эди. Къаялар киринтили-чыкынтылы олдугъындан, базы ерине ай ышыгъы токъунмагъан ве базы ерлери де кольгеде къаранлыкъ къалгъан ве бу исе манзараны бутюн-бутюние хаялетке ценъиштире эди...” (С. 80).

Корьгенимиз киби, эр эки эсерде де мюджизевий корьюнген эсас вакъиаларгъа кечмезден эвель, окъуйыджы белли бир усул иле азырлана. Бутюн тарифни керчектен къабул этеджек дереджесине кетириле. Гаспринскийнинъ “Дар-уль-Рахат мусульманлары”нда Молла Аббас айынгъан сонъ, кендисини насылдыр хастаханеде яткъаныны коре ве башын-

дан кечиргенлерини тюш эдими, акыкът эдими — аныла-май. Акъчокъракътынынь “Ненкеджан ханым дюрбеси”нде догърудан-догъру “тюш дюньясында нелер корюльгени” сөйлене. Лякин эр эки эсерде де бош бир хаялет легиль де чокъ керчек шейлер, атта адлары тарихта къалгъан инсанларнынъ арекетлери косътериле. Меселя, биз Гаспринскийнинъ романындаки “Дар-уль-Рахат мусульманлары” къысмыны неширге азырларкен, парчада адлары кечкен бир чокъ тарихий шахслар акъкъында малюматларны чешит Энциклопедия ве Лугъатларнен файдаланып, санфе тюркю изаатларыны берген эдик.

“Ненкеджан ханым дюрбеси”нде умумен романтик вакъиалар акс эттирилсе де, бир чокъ психологик нокъталар гъает догъру сюрете чезиле. Меселя, Ненкеджаннынь эляк олмасыны алайыкъ. Бир тарафтан Салыхитдин бек ве Ненкеджан ханым бир-бирине сонъ дередже муаббет беслемектелер. Лякин ханымнынъ эляки ашкъы саесинде легиль киби корюне. Чюнки эсерде айтылгъаны киби, о къанлы чарпышмаларны ве севгилиси Салыхитдин бекни яралар ичинде корип, мютхиш тюшюнджелерге дала... ве ниает кендисини къаядан ашагъы ата.

1926 сенеси Умер Бекир Ипчи бу повесть эсасында “Ненкеджан ханым” адлы пьесасыны яраткъанда, тамам бу ерчигини башкъа тюрлю ясай. Яни хан аскерлери Салыхитдин бекке уджум этип, ахыры оны къылычлары иле догърайлар. Ненкеджан исе, севимлисининъ эляк олгъаныны корип, о да артыкъ яшамакъ истемейип, кендисини къаядан ашагъы ата...

Бу ве бойле денъиштирмелер ве бедий къошмалар иле Ипчи кенди пьесасынынъ лирик табиятыны ве аэнкини, экспрессиясыны арттырып, сахнагъа сонъ дередже уйгунлаштыра. Ве 1926 сенеси октябрь 22-де пьеса Акъмесджит сахнасында къырымтатар миллий труппасы тарафындан биринджи дефа къоюлгъанынен буюктен-буюк муваффакийет къазанды. Эм бу ерде фурсат иле файдаланып Умер Ипчининъ сахна ичюн ишленген варианты ве умумен пьеса хусусында белли публицистимиз Мамут Недимнинъ къыйметини мисаль оларакъ кетирейик: “Шу сонъ йыл ичинде къырымтатар санъаты хаятында бизим ичюн ики мухым хадисе майдана кельди. Бунлардан бири Къырым койлюлери арасында буюк бир хеджан догъуран “Алим” картинасы исе,²⁷ икинджиси де 22 октябрь акъшамы Девлет драмтеатросында сахна къоюлан “Ненкеджан ханым” пьесасыдыр. Санъаткяране эсерлер къыйметининъ энъ зияде халкъта догъур-

дыггы бедий хисин хэеджанлы ольчюльдигине къайль оладжакъ олурсакъ, о вакыт бу эсерлерден хэр икисининъ де Кырым санайи-нефисе омюринде айрыджа къайд идилмеге лайыкъ ики буюк хадисе олдугыны тасдикъ итмеге меджбурыз... Беним фикириме коре, бу эсерлерин мувафакъиет къазанмасы ики хусусиеттен илери келир. “Алим” халкы меракъландыра: чюнки оны Ипчи язды, Боданинский сахнасыны къурды, Хайри о сахнада ойнады. “Ненкеджан ханым” халкъ арасында буюк бир шевкъ догъурды: чюнки оны язан Ипчи, сахнасыны яраштыран бир тарафтан Боданинский, дигер тарафтан Меинов. Икинджи бир хусусиет даа вар ки, о да бу эсерлерде мевзу оларакъ интихап идилен (сайлангъан — И. К.) вакъилардыр. Кырымда Алим ве Ненкеджан ханым хакъкындаки риваетлери ишитмеен ким вар? Хангимиз Алим ве Ненкеджан хакъкындаки хикъелери севе-севе динълемиёруз. Иште, мувафакъиетлерин икинджи сыры да бурададыр. Бу себептен бу ики эсерин халкъ кутлеси арасында уяндырдыггы хэеджанын себеплерини талиль идеркен, бизлер башта бу нокъталара дикъкъат итмек меджбуриетиндейиз.

Корьгенимиз киби, эсерге къыймет кескенде, Мамут Недим башта “бедий хисин хэеджанлы ольчюльдиги” ве сонъра “мевзу оларакъ сайлангъан вакъиалар” киби меселерни ортагъа быракъа. Иште, бойле бир ольчю иле Акъчокъракълынынъ повестине янашылса, онынъ мувафакъиети даа ачыкъ ве айдын корюнир. Месея, къарама-къаршылыкълы фикир ве дуйгъулар иле эзилген Бихимнинъ образыны алайыкъ. Къавий ве къюю динджиликнен ашлангъан къальп, Ватан асретлиги ве адджысы иле ёгъурылгъан джан, севги атеши ичинде юрек, ве, ниает, яшлыггы себебинден эр шейде онларджа къат зияде фышкъыргъан дуйгъулар — булар эписи Бихимнинъ гонълонде уймелешмекте ве оны сыкъмакъталар... Акъчокъракълы бу образны яраткъанда, енгильдже ёллар арамай. Шунынъ ичюн онынъ психологик левхаларында догъру хат ве сызыкълар ёкъ дереджесинде. Бихимнинъ севгиси анълатылыркен, бу дуйгъу иле онынъ дюньягъа козю къапатылмай, дин хислери косьтерилиркен, булар да дигер дуйгъуларыны бастырып, оны мютаассип сыфатлы бир инсангъа чевирмей. Халкы ве онынъ такъдирине джевапкъарлыггы чокъ джиддий олгъаны сает

²⁷ Айрыджа къайд этмели ки, “Алим” кинофильминие сценарийини де Умер Ипчи кендисининъ “Алим” пьесасы эсасында язган эди.

²⁸ Керчли Мебкюсе (Мамут Недим). “Ненкеджан ханым”. “Енъи дюнья”, 1926 октябрь 26.

синде кьале кьапусынынъ скурмелерини ача... Лякин бу да чокъ кучлю ве кьарышыкъ хислер алтында япыла ве шунынъ ичюн Бихимнынъ арекетлерини бир тарафлы аңлатмагъа мумкюн дегиль. Акъчокъракълынынъ яраткъан левхасына мураджаат этейик:

”Бихимнинъ ханесинде мум ярыгъы корюне. Ханенинъ аркъа тараф одаларынынъ биринде Салыхитдан бекнинъ кьувурчыкъ сачлы башыны тизлери устюне алгъан Ненкеджан ханым отура. Оданынъ орта еринде ал къанларгъа боянгъан бир кылыч ята... Уйкъусызлыкъ, захмет ве кьавгъадан зияде ёрулгъан генч, пек татлы бир уйкъугъа далгъан. Ненкеджан ханым кендисининъ индже ве безз марамасынен бекнинъ элиндеки окъ яраларыны сара эди. Бу эснада кьапу явашчаджыкъ ачылып ичери Бихим кирди. Заваллы арабий (Бихим — И. К.) Ненкеджаннынъ янында Салыхитдин бекни корьмесинен титремеге башлап, кьапунынъ чатысына япышаракъ, аякъ устюнде тикилип кьалды. Козьлери яш иле толгъан Ненкеджан ханым санки гизли бир умют иле Бихимге чеврилerek: “Арабий, не дерсинъ? Кьале не вакъыткъа кьадар даяна билир?” — деп сорады. Арабий хич бир джевап бермеди. Ненкеджан: “Мен билирим, бизим йигитлерден ону ольмиштир. Хэм (къаледеси караимлерде бир кьарышыкъ бар... Не дерсинъ? Сенинъ диндешлеринъе инанмакъ мумкюнмидир?” Бихим: “Ах, ханым султан! Сенинъ бабанъ не вакъыт олса да, бизден интикъам аладжакътыр!” — дедикте, Ненкеджан ханым: “Ах, ойле исе, меним не кьадар эльмазларым ве кыйметли шейлерим вар исе, джумлесини сизге веририм! Ах, арабий! Мен шимдиден сонъра хан кызы олмадыгъымы унуткъаным...” — демеси иле, Бихим кенди-кендисини токътатамайып, инджечиктен ах ве инъильтилер этип тургъан Ненкеджаннынъ устюне шиддетнен атылмагъа истеди, лякин Ненкеджаннынъ тизлери узеринде уюгъан Салыхитдин бек арабийнинъ бу харекетине мания олды. Заваллы арабий не япаджагъыны шашырдыгъындан, эки элинен кьафасына япышып фырланаракъ къаленинъ кимсесиз сокъакъларына догъру ёл тутту...” (С. 90—91).

Иште, шу кетиш заманында Бихимнинъ кьарама-къаршылыкълар иле толып-ташкъан къальби сызлар ве янар экен, бирден-бирге эджатлары яткъан эски мезарлыкътан вира юксельген бир сес эшитти ки, о сес онынъ къайнагъан дуйгъуларына даа, ве даа атешлер кьоша эди: “Языкъ... Языкъ санъа, эй, дёнмешек! Языкъ сенинъ киби Сихйоннынъ (Сихйоннынъ) исарыны якъып харап эткен мелъунге!.. Мукад-

дес кяленъизни эджнебийлерге тек этесинъиз. Ярын онынъ ташы таш устюнде кялмайджакъ... Ибадетханеге, азиз Уршелим (Иерусалим) кенасесине урьмет ве риает кялмады. Къадынлар, балалар эсир олаяталар... Ах! Израиль огъулары не алгъа кельдилер! Эшитесинъми, насыл агълашалар?! Къулагъынъа кирмейми оларнынъ ах ве фигъаны! Сиз устюнъиздеки урбаларынъизны йыртып агъланъыз... Башынъызгъа тоз ве топракълар сачынъыз... Сизин былашыкъ кемиклеринъиз аталар мезарлыгъында ятмайджакълар. Оларгъа мукъаддес Ясафут мезарлыгъына дефн олунмакъ муессер олмайджакъ..." (С. 91).

Бу сес оны къоркъунчлы бир уйкъудан уяндыргъан дехшет киби ичине кирди. Истер-истемез онынъ фикирлерини бир тарафкъа ёнелтмеге башлады. О, бойнуна тюшеджек котерильмез месуиеттен вазгече, ве ич арынмаз кир ве эждатлар лянетини устюне алмай эди... "Ах, джемаатнынъ къаны меним къаршымда тёкюледжектир... Шимдиден сонъ манъа ве меним неслиме лянет олсун! Ёкъ... Ёкъ!.. Данунынъ несли меним элимден йитмиш олдугъыны истемем!.." (С.91).

Бу фикир ве къайнап тургъан дуйгъуларынен Бихим кяле къапусыны ачып, асылы иле халкъыны ханнынъ ачувы ве хышымындан къуртара. Ишбу эпизоднынъ сонъунда Гира да къаранлыкълар ичинде гъайып ола...

Повесттеки вакъияларнынъ бутюни эсасен бир геджеде олып кечелер. Муэллиф оларны мантикълы сюrette сыралай ве уйгъун олдугъы заманда базы кери чекилювлер къоша. Нетиджеде, эсас къараманларнынъ бир къач йылыкълар омюри "бир гедже ичинде" Тасвир олуна. Акъчокъракъларнынъ бу эсерде косьтерген тариф этме маарети сонъундан бир сыра башкъа эсерлеринде де, шу джумледе ильмий макъалелери ве публицистикасында акс олуна. Месея, бугунъгедже даа белли олмагъан 33 баблы "Къырымны кучюк бир долашув" (1924) эсеринде Акъчокъракълар тек озюне хас айрыджа бир тариф усулы иле табиат образларыны да гъает индже шекильде ярата. Тарихий меззуларгъа келиндже, бутюн омюрини Къырым тарихы иле багълы тедкъикъатларгъа багъышлагъанындан гъайры, бир сыра тарихий эсерлер де яраткъандыр. Шулардан "Багъчасарай козьаш чешмеси" (1927) ве дигер пьесалары дефаларджа сахналарда ойналды.

КУРЕШЧЕНЛИККЕ ДАВЕТ АМДИ ГИРАЙБАЙНЫНЪ КИТАБЫ АКЪКЪЫНДА

Шириетнинъ эсас макъсадлары инсан кейфине тесир этерек, онынъ къальбинде Ватангъа, халкъкъа, ана-бабагъа, досткъа, табияткъа, бутюн гузелликке севги-садакъат, мердликке, башкъа эйи хусусиетлерге авеслик дуйгъуларыны уянтмакътан, шекилендирмектен ве осьтюрмектен ибарет. Фикиримизнинъ исбаты ичюн халкъымыз тарафындан асырлар девамында яратылгъан чынылар ве манелерни, агъыздан агъызгъа кечип кельген, эр бир кедай, иджраджы тарафындан белли бир денъишмелерге огъратылгъан ве нешир этиув имкъаниетлери догъгъан сонъ китаплардан ер алгъан “Чора батыр”, “Кёр огълу”, “Къозу Кюрпеч” киби дестанларны, ильки язма эдебиятымызны, сонъки асырларда яратылгъан чокътан-чокъ назм эсерлерни козьден кечире билемиз.

Истидат гьонджесининъ насыл тюсте, насыл шекильде, насыл къокъулы чечек ачмасы, насыл мейва бермеси чокъ джиеттен заманнынъ нефес алувына, этрафтаки муитке багълы ола. Эбет, онъа халкъ агъыз яратыджылыгъы да, шу халкънынъ эдебиятына хас олгъан хусусиетлер де тесир эте. Месея, Шаркъ шириетини алып бакъаджакъ олсакъ, онда фельсефе, муляимлик, татлылыкъ, ильванлылыкъ, renk-лилик айрыджа ер тута. Гъарп поэзиясында исе образлылыкъ юксекте тура.

Яш истидат саибининъ анги ёлдан кетмеси онынъ анги мектепте тасиль алмасына, поэзия сырларыны анги менбалардан, кимлерден огренмесине багълы ола. Бугунъки кунде биз рус, инглиз, франсыз, тюрк тиллери вастасынен джиандаки бутюн халкъларнынъ иджат нумюнелеринен таныш олмакъ имкъанына маликмиз. Лякин эвеллери, атта йигирминджи асырнынъ башларында бойле имкъаниет ёкъ эди, демек мумкюн. Шундан себеп о заман шаирлерининъ чокълары иджат ёлуны бельгилер экенлер, эсасен халкъ агъыз яратыджылыгъына, узакъ йыллар девам этип кельген анъа-

нелерге таяндылар. Асырымызынъ йигирминджи йыларында курешке, курешченликке давет этиджи шиирлер язмагъан шаир олмады, десек, янъылмамыз. Онынъ тесирини сонъки ойныллыкъларда да коръдик. Базы бир манзумеджилеримиз багъырып-чагъырып окъумакъ ве бунынънен адамлар анъына тесир этмек ниетинде сатыр тизмек девири чокътан кечип кеткенини аля даа анълап оламайлар, юкъусырап юрелер. Энди ялынъыз терен маналы, фельсефий шиирлернен, образлы, юрекни де, мийни де арекетке кетире биледжек сёзлернен, сатырларнен макъсадкъа иришмек мумкюн.

Амди Гирайбай асырымызынъ башында иджат эткен экен, онынъ шиириетинде о девирге хас олгъан курешченликке, батырлыккъа давет аныанелери девам этмемеси мумкюн дегиль эди. Акъ-укъукъ, сербестлик ичюн курешке давет онынъ иджадында айрыджа козьге чарпа, айрыджа ер тутта. Шуны да къайд этмек керек ки, Амди Гирайбай бу ёнелиште кимсеге такълид этмей, озъ ёлунен кете, халкъ яратыджылыгъы аныанелерине, миллийликке айрыджа итибар бере. Базы бир шиирлерининъ адтары биле буны ачыкъайдын косътерип туралар: “Улу-Озенли Асие тотайгъа”, “Къызылташлы Хатидже тотайгъа”, “Сейдамет татарнынъ къызы Айше тотайгъа”, “Яш татарларгъа” ве саире.

Аз сайылы халкъны фуртуналардан, къаза-белялардан ялынъыз дженкяверлик, тек йигитлернинъ дегиль де, къызларнынъ да дженкяверлик таба ынтылувлары, душманнен амансыз курешмеге, атешке къаршы атеш оларакъ арекет этмеге эр даим азыр турмалары къорчалай биле. Тарихымызда бунъа мисаллер чокъ. Ильки дестанларымыз шу тарих эсасында яратылдылар. Оларда къадынларымыз, къызларымыз йигит урбасыны кнерек, эллерине сила аларакъ, йигитлернен бир сафта туруп душмангъа къаршы курешкенлери, къараманлыкълар косъгергенлери, бойле куреш аз сайынен чокъ сайылы душманны енъмеге имкяниет догъургъа-

ны тасвирленгенини яхшы билемиз. Шундан себеп олса керек, Амди Гирайбай тотайларымызга (“Тотай” не де аджайип сёз, не ичюн бугуньки куньде биз бу сёзни кьулланмаймыз?) сыкъ-сыкъ мураджаат эте. О “Сейдамет татарнынъ кьызы Айше тотайга” серлевалы шииринде, эведя Айше тотайга бахт, узакъ омюр, “Чокъмар кьалар май аша”-масыны тилей ве оны “тувгъаныдай кьавгъаджы, котекчи” олмагъа, “Чатыр тавдан тап Алтайга джюйрюк ойнатып, тоз чыкъармагъа” давет эте. Шиирде бойле сатырларны окъуймыз:

Татар ичюн гуль терек бол, устюнгде гуль ачылсын,
Татар ичюн бир йылдыз бол, шавленъ юрткъа сачылсын.
Татар ичюн кьызыл кьан тёк, ай кьараплыкъ, узун джол,
Татар ичюн урушкъанда джан теслим эт, шент бол!

Ялынъыз Амди Гирайбай кьырымлы кьызыны татар ичюн гуль терек, йылдыз олмагъа, кьызыл кьан тёкмеге, джан теслим этеджек дереджеде урушмагъа, шент олмагъа давет эте биле. Шаир бунунънен сынъырланып кьалмадан, даветли фикирининъ кьуветини даа да арттыра:

Бойле татар джараларын, кьанлы болсын джавлыгъынъ,
Шунунъ ичюн акъып кетсин гуль чечекдай савлыгъынъ,
“Татарлыкънынъ эр кьызы” деп баш ташынъа язылсын,
Кьан тёкюлип, джав кьачырып, мезарынъа барылсын.

Халкъымызнынъ кьызы биле ойле джесарет косътерсин ки, акъ-укъукъ ичюн куреште барып да эляк олса, баш ташына “татарлыкънынъ эр кьызы” деп язылсын”, онынъ мезарына “кьан тёкюлип, джав кьачырып барылсын”. “Кьан тёкюлип, джав кьачырып” деген ибарелерге айрыджа итибар берейик. Къараманлыкъ нумюнелерини косътерген кьызынынъ ызындан юзлернен, бинълернен кьызлар, йигитлер кетип, душман кьаныны тёкерек, оны кьачыракакъ, макъ-садкъа иришеджеклери, гъалебеден сонъ онынъ мезары алдында тиз чёкеджеклери, баш эгеджеклери акъкында сёз кете. Шаир татар кьызлары йигитлернен бир сафга олмаларыны, девирнен берабер нефес алмаларыны пек истей. Бу истек нетиджесинде 1921 сенесининъ ноябринде язгъан “Уду-Озенли Асие тотайга” серлевалы шиирини бойле екюнлей:

Тюфек котер, кьылыч такъ, “ур!” деп багъыр,
Шаркънынъ кишли кьызларын сафкъа чагъыр,
Гонъюллерге ишлеринъ темель салсын,
Жан Даркдайын тарихта адынъ кьалсын.

Белли ки, бу шиир язылгъан девирде Кьырымда советлер уккомранлыкъ этеяткъан олсалар да, тюфек котергенлер, кьылыч такъкъанлар, “ур!” деп кьычыргъанлар даа чокъ

эдилер. Чюнки нидже бинълернен адамлар советлернинъ акимет тёпесинде тургъаныны истемей эдилер, куреш девам этмекте эди. Амди Гирайбай башкъа чокътан чокъ акъыллы адамлар, джумледен, иджаткълар киби тёпесинде большевиклер тургъан янъы акимет адалетли олмасына, чокъ йыллар девамында чар укюметининъ зулумлары алтында эзилген, “хорлангъан, орселенген” халкъкъа бахтияр омюр багъышламасына, ачларны тойдырмасына, чыплакъларны кийиндирмесине, адамларгъа акъикъий сербестлик бермесине инангъан эди. Шундан себеп о янъы заманны анъламагъа ынтылды ве башкъаларны да бунъа давет этерек, “Яш татарларгъа” серлевалы шииринче “Биз заманны анъламасакъ, заман бизни анъламаз” деп язды. Бойле даветнинъ себеби бар эди, эльбетте. Акиметлер арды-сыра денъишип тургъан бир вакъытта чокъ адамлар не япаджакъларыны бильмей, саруш, серсем киби юре эдилер. Шаир бойле адамларгъа мураджаат этерек, юкъарыда косътерильген шииринде шай яза:

Халкъ той эте, биз сарушмыз, юкъламагъа далгъанмыз,
Сув сыйырнынъ къаймагъыдай уюшкъан да къалгъанмыз,
Козюмизни джалтыратып къалтырай да турамыз,
“Кель, аркъадаш, кель!” деселер, бизлер четке бурамыз.

Ватандашларыны заманны анъламагъа давет этер экен, бу ерде, башкъа бинълернен адамлар киби, Амди Гирайбай да янъылды. Лякин къайд этмек керек ки, онынъ мерамлары пек яхшы эди. О татарларнынъ баш котерип юрмелерини, ог сафларда булунмаларыны юректен истей ве о девирдеки вазиятке телашнен къыймет кесерек, бойле яза:

Къошулсакъ да, чалышсакъ да, бир ишке баш болсакъ да,
Джатлар кирген къапуларгъа биз де кирип толсакъ да,
Кене ишчи, джалпакъ табан, къара татар, татармыз,
Бильмеймен не кунъгедже бизлер джаптыкъ сатармыз.

Бу сатырлар бугунъки кунъде де озь актуаллигини джойгъаны ёкъ. Заман денъишмесине бакъмадан, бизим татарларнынъ эсас къысымы аля даа нелердир сатып, кунъ кечирмеге меджбурдыр. О заманда бунъа эсасен джаиллик себеп олгъан исе бугунъки сатыджылар арасында чокътан-чокъ алий малюматлы мутехассисларны-оджаларны, инженерлерни, икътисадчыларны, медениет, тиббиет хадимлерини коръмек мумкюн. Бу даа буюк фаджиа.

Шаир шу шииринде кучълуктерни енъмек, макъсадкъа иришмек ичюн татарларны бирлешмеге чагъыра:

Къатгы, кучълю яш татарлар, джыйылыпгъыз, айдыпгъыз,
Демесинлер джатлар бизге, джыгъылдыпгъыз, тайдыпгъыз,
Къошулдыкъмы, анылашырмыз, чалышырмыз, чалышыр,

Шайге-шайге бу ишлерге алышырмыз, алышыр.

Бу давет де актуаллигини сакълап тургъаныны коремиз. Бугуньки куньде биз Ватанда азмьз. Аз сайынен чокълукъны енъмекнинъ, ич олмадым онынъ акъсызлыкъларына къаршы турмакънынъ, макъсад таба дециль ынтылмакънынъ бирден бир ёлу бирлешмектир, къолны къолгъа бермектир, омузны омузгъа тиремектир. Амди Гирайбайнынъ табиринен айтаджакъ олсакъ, “Бутюн татар — яшы, къарты бир къазыкъкъа байлансын”

Амди Гирайбай ич шубесиз халкъымызнынъ буюк истидатларындан бири эди. О ильки “Эляк болды йигитлер” серлевалы шиирни 16 яшты экенде — 1917 сенеси бастырды. Эсасен чёль шивесинде, лякин орта ёлакъта яшагъанларгъа да, ялы боюнда яшагъанларгъа да анълайышлы тилде джошкъунлыкънен язылгъан шиирлери, “Хиджрет” поэмасы, балаларгъа багъышлангъан “Эски татар мектеби”, “Оксюзлер” адлы кучюк колемли пьесалары иле о къыскъа вакъытта эдебият мухлисlerine, бутюн халкъкъа танылды.

Амди Гирайбай озюнинъ бир сыра шиирлеринде ялынъыз йигитлерни дегиль, атта къызларны да курушченликке, батырлыккъа, душман устюне окъ олуп атылмагъа, онынъ арасына ялын олуп кирмеге, бойле арекетлернен онынъ козюни къоркъузып, макъсадкъа иришмеге давет этмекнен берабер оларны ватанпервер, миллетпервер, акъыкъатпервер олмагъа чагъыра. Онынъ лирик къараманы халкъ, миллет, акъ, сербестлик ичюн, керек олса, къан тёкмеге, джан бермеге эр даим азыр тура, пек мушкюль вазиятте къалгъанда, миллет, акъ ичюн яш джаныны къурбан эткен Номан Челебиджиханны хатырлап, “Ант эткенмен”ни йырлап, кучъкуветини къат-къат арттыра ве “Къоркъакълардан сырамыз темиз болсын, къоркъакъ уйде отурсын, семиз болсын...”, “Сиз къоркъсанъыз, мына, джашлар, мен алдында кетермен, тавны, ташны, джар, джылгъаны дал тюзген джол этермен...” деерек, огге таба йылдырым киби ынтыла. Бу ёлда о эр анги кучълукълерге даянмагъа, эр анги къурбанларны бермеге, “тек бир тувул, бинъ кере ольмеге, бинъ олюмле джанны бинъ больмеге” даима азыр. Буюк макъсад таба ынтылар экен, оны ич бир мания токътатмасы мумкюн дегиль. Ялынъыз бир мания онынъ огге кетмесине кедер эте биле. Бу олюм. Бойле гъае Амди Гирайбайнынъ “Алтайлыгъы”, “Мен де ант эттим”, “Ант эткенмен” айтаман”, “Джашлыккъа”, “Яш татаргъа”, “Шаркъыларгъа”, “Татар ичюн”, “Джигитнинъ джыры” киби шиирлеринде айрыджа борьтип-къабарып тура.

Эр анги шараитте, эр анги вазиятте озь гъаелерине са-

дыкъ олуп къалгъан иджаткъарны акъикъый иджаткъар демек мумкюн. “Мен де ант эттим”, “Татар ичюн”, “Джигитниъ джыры” серлевалы шиирлеринде:

“Татар ичюн” сес чыкъарма, ольтирмиз, деселер,
Бастырыкъта теним чорютуп, къолум, теним кесселер,
Аягъыма къыршав салып, устиеме таш тизселер,
Ичимден кене сенден бстер “Ант эткенмен” джырларман....

Татар ичюн дерьяларны тыярман,
Бир иненигъ тешигине сыярман,
Татар ичюн инджерермен, азарман,
“Татар” сёзюн башташыма язарман...,

Дерьядай бир токътар, сонъ бирден ташар.

Ольсем де яшарман, къалсам да яшар,
Халкъ ичюн ольдюрер, асарман, кесер,
“Истикъбал джюйрюгим” джеллердай эсер...

деп ташып-джошып язгъан Амди Гирайбай омюрге озъ гъаелерине садыкъ экенини текрар-текрар исбат этти, манълайына наган тирельген вакъытта биле халкъ, миллет бахтсеадети, сербестлиги, акъикъат ёлундаки ынтылувларындан, курешлеринден вазгечмейджегини, Арслан къафесте де, богъазына пычакъ сапланаяткъан анылерде де Арслан олуп къаладжагъыны айтты.

Амди Гирайбайнынь шиирлери къолай язылгъангъа бенъзей ве енгиль окъула. Лякин о озюне пек талапкъар, иджаткъа буюк месулиетнен янашкъан шаир эди. Бу онынь “Вес-веселигим” шииринде ачыкъ-айдын корюне. О язгъан эсеринден бир вакъыт къанаатлана къоймай, текрар-текрар тюзете, “я къыскъарта, я узата”, сонъ шиир язылгъан къыгъытны” джыртып, атып ташлай” ве “яны баштан язгъалавгъа байлай”, “Ярагъан ич бир шиirim ёкътыр, деп, башкъалардан янтылышларым коптир, деп”, “джаны патлай, къалемини котерип ата да, “къайгъулана, къасеветке бата”. Бу да акъикъый иджаткъарларгъа хас хусусиеттир.

Юкъарыда Амди Гирайбай заманны аныламагъа тырышкъаныны, башкъаларны да бунъа давет эткенини ве бу меселеде янтылгъаныны къайд эттик. О заманны анылады, олаткъан кескин дентишмелер халкъкъа, эр бир инсангъа яхшылыкъ кетиреджегине инанды. Лякин заман оны аныламады, халкънынь гулю-чечеги сайылгъан нидже зиялыларымыз киби онъа да яхшылыкъ кетирмедиле. 1928 сенеси Амди Гирайбай ГПУ хадимлери тарафындан якъаланып, онъа “миллетчи” тамгъасы басылды ве 1930 сенеси — 29 яшында экенде — Москвадаки “Бутырка” тюрьмесинде онынь нидже арзу-

умютлер, къайнакъ ильхам чокърагъына дѣнген раатсыз
юреги урувдан токътатылды.

Лякин, билем, шаир ольмей —

Тарих шаат.

Яшайбере

Эсеринде, сатырында.

Йыллар кече.

Онъа урьмет арта къат-къат.

Къаршысында

Башы тюбек батырның да.

Юрегимден бир кереден атылып чыкъкъан ишбу сатыр-
ларымнен макълеме сонъки нокътаны къоя биле эдим. Ля-
кин, Амди Гирайбайнынъ Симферопольдеки “Таврия” не-
шрияты тарафындан 1997 сенеси чыкъарылгъан “Шиир-
лер” топламыны дикъкъатнен козьден кечирир экеним, менде
китап неширинен багълы бир сыра фикир-мулязалар догъ-
ды. Эвеля шуны къайд этмели ки, бу китапнынъ, Романия-
дан сонъ олса да, бизде дюнья юзю коръмеси халкъымыз,
шиириет мухлислери ичюн буюк иш олды. онынъ ярдымы-
нен биз атеш юрекли, атеш нефесли шаир Амди Гирайбай-
ны “кешф эттик”.

Энди шу китапнынъ кейфиети хусусында. “Кейфиети”
дегенде мен онынъ техникасыны, безетилюви, корректура-
сы ве саирелерни козьде тутам. Лаф халкъ, миллет ичюн яш
джаныны къурбан этмеге азыр тургъан айдын истидат саи-
бининъ эсерлерини окъуйджыларгъа китап шекилинде
такъдим этмек акъкъында кетейткъанда, эвеля джылты къат-
ты ве корюниши онынъ муэллифи басып кечкен ёлгъа, ичин-
деки эсерлернинъ мундереджесине мунасиб, келишикли
олмасы хусусында тюшюнмек, онынъ безеги, бичими-ше-
килине де айрыджа эмиет бермек талап олуна. Лякин, бу
китапны чыкъармакъ арфесинде, менимдже, бу деталлерге
етерли дереджеде итибар берильмеген. Китапнынъ джылты
йымшакъ, тургъан еринде къапыста япрагъы киби сары-
лып-бурулып кеткен кягъыттан япылгъан. Сайлангъан эсас
ренк — къырмазы. Онынъ арасында къара-къонъыр тюсте-
ки демир мания ве пармакълыкълар корюне. Ог планда —
муэллифнинъ озю. Къырмазы ренк онынъ юзюнде де эсас
ерни тута ве о китап джылтындаки ренкке къарышып кете,
демек мумкюн. Биринджиден, менимдже, шаирнинъ юзю-
ни тасвирлейиджи ренкни умумий ренкке къарыштырмакъ
керекмей эди. Экинджиден...

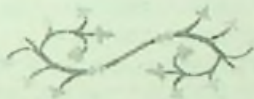
Къырмазы ренк шиириетимиз кокюнде бирден парыл-
дагъан истидат саибини алдатты, онъа хиянетлик япты. Рес-

сам Зарема Трасинова шуны косътермеге истеген олмалы. Ресимдеки деталлер де шундан деялет берелер. Гъае яхшы. Лякин, эписи бир, бу ренкнинъ сайлангъан макъсадкъа уйгъун дегиль. Муэллифнинъ ресими китап къапына “синъдириледжек” экен, оны, меселя, къараныкълыкъ ичинден нур сачагъкъан инсан тарзында тасвирлемек мумкюн эди.

Бу китап бир къач йыл эвельси “Джаш татарларгъа” адынен Романияда добруджалы ватандашларымыз тарафындан латин графикасында нешир олунгъан эди. О ич бир день-ишмелерсиз кирилицада Амди Гирайбайнынъ ана тилинде дердж этилир экен, ондаки хаталар да айны текрарланды, демек мумкюн. Тааджипли шей. Романия нешириндекисинде сёз башыны Пирае Къадри-заде язгъан олса, Къырым неширинде исе онъа мухтерем эдибимиз Решид Мурад тарафындан сонъ сёз де языла. Барсын шай олсун. Лякин бу эки сёзде Амди Гирайбайнынъ догъгъан ери чешит-чешит бериле. Неширге азырлайыджы (Урие Эдемова), не ичюнدير, бу муим детальге эмиет бермей, оны бир ерде изаатламай. Нетижде китапны окъугъан адам шаирнинъ къаерде догъгъаныны биллип оламай. Бу ал хусусан оджаларны, талелелерни текмиль шашмалата билир. Не ичюн бойле олып къалгъаныны ве асылында анги малюмат догъру олгъаныны матбуатымызда анылатылмасы шимди де кеч дегиль.

Китапта бир сыра имля хаталарыны — базы бир сёзлернинъ янълыш язылгъаны (меселя, тувул сёзю “тугъул” шеклинде бериле), кимер ерлерде вергуль ве нокъталарнынъ къойылмагъаныны я да янълыш къойылгъаныны коремиз. Классиклеримизнинъ китапларыны сыкъ-сыкъ чыкъармаймыз. Бунъа имкъаниетимиз ёкъ. Шай экен, бир кере чыкъарылгъан китап эр джиеттен кейфнетли, дюльбер корюнишли, элинъе алгъанда козьни севиндириджи олмакъ керек. Чокъ языкъ ки, бойле бахт Амди Гирайбайгъа кулюп бакъмады. Нидже йылдан сонъ ана-Ватанында нешир этильген китабы корюниши джиетинден оригиналь дегиль. Бойле хаталар келеджекте тюзетильмек кереклер. Классиклеримизге оларнынъ иджат махсулларыны окъуйыджыларгъа такъдим этмеге буюк дикъкъатнен, месулиетнен янашайыкъ.

06.09.1998 с.
Акъмесджит.

ЧЮКЮНДИРБАШ

• МАСАЛ •

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Бир заманда Чюкюндирбаш деген бир яш бар экен. Бу яш бираз матюв олгъанындан, онъа бунынъчюн Чюкюндирбаш деген экенлер.

Чюкюндирбаш эвлене. Къарысы бабасынынъ эвинден бир буюк къазан, бир де кучюк къазан алып келе.

Бир кунь Чюкюндирбаш къарысына:

— Анда бир окъкъа эт бар эди, сен ондан бир яхшы аш пишир де, ашайыкъ, — дей.

Къарысы этни пиширеджек амма, буюк къазангъа не къадар туз, кучюк къазангъа не къадар туз къояджагъыны бильмей. О, къоджасына:

— Сен бизим койге бар да, анамдан буюк къазангъа не къадар, кучюк къазангъа не къадар туз къояджагъымны сора да, кель, — дей

Чюкюндирбаш оларнынъ коюне бара, къайнаназындан сорай.

Къайнаназы:

— Буюк къазангъа къош авуч, кучюк къазангъа сынъар авуч туз къоюлыр, — дей.

Чюкюндирбаш къайнаназынен савлукълашып, ёлгъа чыкъта. Къазанларгъа не къадар туз къоюладжагъыны унутмайым деп, ёл бою: “Сынъар авуч, къош авуч деп айта-айта келе.

Бу яз куню экен. Чюкюндирбаш келе-келе бир армангъа келе. Арман бастыргъан акъайларгъа:

— Сынъар авуч, къош авуч! — дей.

Арманджылар онъа ачувланып:

— Не ичюн сынъар авуч, къош авуч, дейсинъ? Биз бундан беш-алты бакъла богъдай чыкътар деймиз, амма сен ямангъа ёрайсынъ, — деп, Чюкюндирбашны яхшы этип котеклейлер.

Чюкюндирбаш:

— Сынъар авуч, къош авуч демек ярамаса, айтынъыз не деп айтайым? — дей.

Арманджылар:

— Берекетли олсун деп айт! — дейлер.

Чюкюндирбаш оларнен савлукълашып, “Берекетли олсун! Берекетли олсун!” — деп ёлуна кете.

Кете-кете ёлда бир дженазеге расткеле. О, олюге бакъып:

— Берекетли олсун! — дей.

Дженазе кетирген акъайлар, Чюкюндирбашны тутып:

— Олюге “берекетли олсун!” дегенинъ не? — деп оны котеклейлер.

Чюкюндирбаш:

— Берекетли олсун! — демек ярамаса, айтынъыз, не деп айтайым? — дей.

Олар: “Алла рахмет эйлесин” — деп айт! — дейлер.

Чюкюндирбаш ёлга чыкъа.

— Алла рахмет эйлесин! Алла рахмет эйлесин! — деп кете. Шай деп кеткенде, бир тойгъа расткеле де, тойдаки акъайларгъа: “Алла рахмет эйлесин! — дей.

Тойдаки сарушлар буны эшитип ачувлана да, Чюкюндирбашны тутып:

— Ай, дели, ничюн тойгъа “Алла рахмет эйлесин!” — деп айтасынъ? — деп оны яхшы этип котеклейлер.

Чюкюндирбаш олардан: “Алла рахмет эйлесин демек ярамаса, айтынъыз, де деп айтайым? — деп сорай.

Сарушлар онъа: “Мына бизим киби йырлап кет! — дейлер.

Чюкюндирбаш йырлай-йырлай кетмеге башлай. Кете-кете бир ерге келе. Бу ерде бир авджы тавшанны “мына атайым” дегенде, тавшан Чюкюндирбашнынъ сесинден къоркъуп къача.

Авы къачкъан авджы:

— Ничюн йырладынъ да, меним авымны къачырдынъ? — деп Чюкюндирбашны тута да, яхшы этип котеклей.

Чюкюндирбаш авджыдан:

— Йырламакъ ярамаса, айт, не япайым? — деп сорай.

Авджы онъа: “Пыса-пыса кет! — дей.

Чюкюндирбаш авджынынъ сёзюни тутып, пыса-пыса кетмеге башлай. О, кете-кете, бир бостан янына келе. Бостанджы озъ-озкене:

— Бир адам пыса-пыса келе амма, мытлакъа къавун-

кърпыз хырсызлайджакътыр, — деп чапып барып, Чюкюндирбашны тутта да:

— Ничюн пысасынъ? Бостанымдан къавун-кърпыз хырсызлайджакъсынъмы? — деп, оны яхшы этип котектей.

Чюкюндирбаш: “Пыса-пыса кетмек ярамаса, айт, насыл кетейим?” — деп сорай.

Бостанджы онъа: “Тим-тик кет!” — дей.

Чюкюндирбаш бостанджынынъ да къолундан къуртулып, тим-тик кетмеге башлай. Кете-кете, энъ сонъу эвине келе, къапысыны къакъмагъа башлай.

Энди гедже экен. Къарысы тѣшегинден турып: “Ким о?” — деп сорай.

Чюкюндирбаш бир даа къакъа. Къарысы кене: “Ким о?” — деп сорай.

Чюкюндирбаш: “Тим-тик” — дей.

Къарысы “Меним къоджам тик-тик дегиль эди, — деп къоркъа да, къапыны ачмай.

Чюкюндирбаш бир даа къакъа. Къарысы кене: “Ким о?” — деп сорай.

— Чюкюндирбаш кене: “Тим-тик!” — дей.

Къарысы: “Меним къоджам тим-тик дегиль!” — деп къапыны кене ачмай.

Къапы ачылмагъан сонъ, Чюкюндирбаш не япсын. Юкъусы пек кельгенинден джами азбарына бара да, анда ята.

Сабагъа якъын джамиге имам келе. Имам джами азбарында яткъан Чюкюндирбашны уянтып:

— Чюкюндирбаш, эвинъе бармайып, мында яткъанынъ не? — дей.

Чюкюндирбаш къуванып:

— Ай, сагъ ол, имам, адымы таптым! — деп турып эвине келе де, къапыны янъыдан къакъмагъа башлай.

Къарысы: “Ким о?” — деп сорай.

— Чюкюндирбаш: “Меним, мен! Къоджанъ, Чюкюндирбаш! — дей.

Къарысы: “Догърусыны айтасынъ. Меним къоджам Чюкюндирбаш эди”, — деп къапыны ача.

Къарысы сорай:

— Бойле кеч вакъыткъа къадар къайда къалдынъ? — дей.

Чюкюндирбаш къарысына башына кельгенлерни айта.

— Адымы унуткъан эдим. Сен де къапыны ачмадынъ. Берекет берсин имамгъа! Адымы о тапып берди. Айды, къары сен этни пишир де, мен имамны чагъырайым. Адымы тапып бергени ичюн, оны бир сыйлайыкъ, — дей.

Чюкюндирбаш эвде олмагъанда, этни мышыкълар ашап кеткен экен. Къарысы “Къоджам дуйса, мени котеклер” — деп къазангъа эт ерине сув толдуруп аса.

Чюкюндирбаш имамгъа барып, оны ашкъа чагъыра. Имам кийинип, къушанып, ашкъа деп, чапа.

Энди къары не япсын? О къоджасына:

— Эт пишкенге къадар сен фурунгъа барып, отъмек ал да кель! — дей.

Чюкюндирбаш фурунгъа кете. Эвде къарынен имам ялынъыз къалалар. Ялынъыз къалгъан сонъ, имам къарыгъа чаташмагъа, онъа къаш-козь этмеге башлай.

Къары окълавны ала да, ягълай. Имам Чюкюндирбашнынъ къарысы окълавны ягълагъаныны корип:

— Я, бу окълавны не ичюн ягълайсынъ? — деп сорай.

Къары: “Шимди къоджам келир, мен онъа сенинъ япкъан масхаралыгъынъны айтарым. О да бу окълавны алып, сенинъ богъазынъа сокъар, — дей.

Имам: “Керчектен де, окълавны богъазыма сокъса, не япарым? — деп папучлерини кие де, зув бабам къача.

Имам къачкъан сонъ, къары къазанны атештен алып сакълай.

Чюкюндирбаш фурундан отъмек алып келе. Бакъса, имам ёкъ, кеткен. Къарысындан: “Я, имам къайда кетти? — деп сорай.

Къарысы айта:

— Сен фурунгъа кеткен сонъ, имам къазанны ашынен берабер алды да, къачты, — дей.

Чюкюндирбаш отъмекни къолтугъына къысып, имамнынъ пешинден чапа да къычкъыра:

— Токъта, имам эфенди, токъта! Мен бир батырып алайым, — дей.

Имам къоркъусындан озъ-озюне:

— Окълавны меним богъазыма сокъаджакъ, — деп даа зияде чапмагъа башлай.

Чюкюндирбаш имамнынъ пешине еталмай, эвине къайтып келе.

ДОЛАНДЫРЫЛЖЫ

• МАСАЛ •

Бир заманда бар эди, бир заманда ёкъ эди. Бир заманда бир адам: “Эски джыям!” — деп багъырып юре эди.

Къарынынъ бири эвинден чыкъта да:

— Эскини не япаджакъсынъ? — деп сорады.

Эски джыйгъан:

— Дженнетте оксюзлерни кийиндиреджегим, — деди.

Бундан бираз эвель къарынынъ огълу ольген экен. О:

Меним огъланчыгъым ольген эди, сен оны дженнетте коръмединъми? — деп сорады.

— Корьдим, енге, корьдим, сенинъ огълунъ анда, сакъ-аджылыкъ этип, сув ташый, — деди.

— Токъта, мен санъа юз кумюш пара берейим де, сен оны бизим огъланчыкъкъа алып кетип бер.

Къары эскиджиге параны берди. Бирден къарынынъ къоджасы эвге кельди. Къары онъа:

— Акъай, акъай, бизим огъланчыгъымыз дженнетте экен, мен эски джыйгъан адамнен юз кумюш пара йибердим, — деди.

Къоджасы:

— Ай, шашкъын! О эриф сени алдаткъан да. Къана, айт, къайсы якъкъа кетти о? — деп сорады.

Къары онъа эскинджининъ кеткен якъыны косътерди. Къоджасы атына минип эскиджининъ пешинден къувды.

Эскиджи бир атлынынъ пешинден къувгъаныны корип, ишни анълады да, шу ердеки дегирменге кирип, дегирменджиге:

— Анавы балабан терекнинъ устюне чыкъып, манъа онынъ пытакълары арасындаки бир кисе алтынны алып берсенъ, ортакълашыр эдик, — деди.

Дегирменджи:

— Я меним дегирменими ким бакъар? — деп сорады.

Эскиджи: “Мен бакъарым” — деди.

Дегирменджи терекке тырмашмакъта олды, эскиджи дегирменге кирип, устюни-башыны унгъа буландырды.

Атлы ондан:

— Мындан эски джыйгъан бир адам кечмедими? — деп сорады.

Эскиджи:

— Ана, анда, терек тѣпесине минип сакъланды, — деп терекке тырмашкъан дегирменджини косътерди.

Атлы, атындан тюшип, терекке тырмашты. О, эскиджи беллеп, дегирменджини тутаджакъ ола эди.

Бу заман доландырыджы-эскиджи озюнинъ пешинден къувгъан атлынынъ атына минип, къачты!

Къыскъасы, къарынынъ къоджасы эвине къайтып кельди. Къары ондан:

— Не яптынъ? — деп сорады.

— Не япадагъым, бизим дженнеттеки огъланчыгъымызгъа ат керек экен, мен де атымы эскиджиге берип, онъа ёлладым, — деди.

“УРАЛ ДАГЪЫ”

Халкънынъ тарихынен сыкы багълы олып, онынъ арзумютлерини бильдирген ве омюриндеки бир де-бир муим вакъиаларны акс эткен ава эм де йырлар эр бир миллетте бар ве олар эр бир миллий медениетнинъ алтын фондуну тешкиль этелер. “Айтыр да джыларман”, “Порт-Артур”, “Ант эткенмен”, “Татарлыгъым”, “Гузель Къырым”, иште бойле тюркюлердендир. “Урал дагъы” тюркюсини де, шубесиз, бу сырагъа къошмагъа мумкюн. Лякин, чокъ языкъ ки, бу йыр ич бир къырымтатар халкъ йырлары джыйынтыгъына кирсетильмеди. Бу тюркю отузынджы сенелери коллективизация девиринде Къырымдан бинълернен койлю къоранта (Уралгъа — 2772 ве шималий улькеге — 1553)* сюркюн этильгенде догъды. Экинджи дефа, 1944 сенеси. бутюн къырымтатар халкъы ватанындан вахшийдже сюркюн этильгенде олардан бир къысымы кене Уралгъа тюшти. Эски бейитлерге янъы бейитлер къошулды. Арадан аман-аман асыр кечкен сонъ шу эки девирде яратылгъан бейитлер чокъусы къарышып къалды. Шимди оларны бири-биринден айырмакъ къыйындыр. Шуны да къайд этмели ки, бу аджайип йыр пейда олгъанынен халкъ арасында тез таркъады ве энъ севимли йырларындан бирине чевирильди. Эбет, акъикъатны акс эткен, сюркюн олгъанларнынъ гъает агъыр вазнетини косьтерген:

*Биз Уралда яшаймыз,
Паёк ашаймыз,
Не тюрс къалды, не чырай къалды,
Олюге ошаймыз.*

киби бейитлер тоталитар режимининъ чанакъяларлары тарафындан йырламагъа ясакъ этильди. Лякин ички ишлер идарелерининъ джезасындан къоркъмайып, джыйын-тойларда, оны кене чала, йырлай эдилер.

Кезлевели Багъыш Фазыловнынъ хатырлавына коре, 1932 с. Арабаджы Билялнынъ тоюнда о чалгъыджыларгъа “Лишённайлер тюркюси”ни (“Урал дагъы”ны) сымарлай, лякин усталар башта чалмагъа къоркъалар. Тек той саиби Билялнынъ озю: “Чалынъыз! — деген сонъ чалалар. Айны шу вазият дженктен сонъ, та ашкярлыкъ девирине къадар де-

вам этти десек янълыш олмаз. Мен урьметли окъуйыджыларнынъ дикъкъатына чешит йылларда топланган “Урал дагъы”нынъ бейитлерини теклиф этмеге истейим. Бизге ильк дефа — 1930-нджы сенелери яратылган тюркюннинъ муэллифлери белли дегиль ве оны, эсаслы оларакъ, халкъ тюркюси деп эсап этмеге мумкюн. Экинджи йырдаки сёзлерни, мен 1922 с. Буюк-Озенбаш коюнде догъган ве шимди Красноперекопск району Красноармейское коюнде яшагъан Тантана Гульзаде аптеден язып алдым. Гульзаде аптенинъ айткъанына коре, бу тюркюни 1944 сенеси Костромада коккозлю Алимеджапче язган экен. “Урал дагъы”нынъ айры бейитлерини мен 1912 с. Багъчасарайда догъган Джемилева Момине Осман кызы ве 1908 с. Буюк Озенбаш коюнде догъган Баим Сайде аптеден 1980 с. язып алган эдим. Бу къадынларнынъ экиси де 1944 с. Уралгъа сюркюн этильген ве бутюн кыйынлыкъ ве азаплардан кечип сагъ къалгъанлар.

1944 сенеси Урал тарафларына тюшкен ватандашларымызнынъ яшайышлары матбуатымызда айдынлатылмагъаны себебинден, элимиздеки малюматларгъа коре бу девирни ачыкъламагъа истейим.

Мари АССР, Козиков районундаки 104-нджи орман болугинде пек чокъ кырымлыларны кетирген эдилер. Баракларда эр бир къорантагъа нарларда бираз ер айырылган. Баракнынъ ортасында демир чапчакътан ясалган соба тура. Собада одун якъып баракны кыздырта эдилер. Саба эрте НКВДнинъ хадимлери бараккъа кирип, тюфек къундагынен адамларны тюртип уянта ве ишке айдай эдилер. Ишке чыкъкъан адамгъа кунде 400 грамм, балаларгъа 250 грамм отъмек бериле. Ишке чыкъмагъанларгъа исе отъмек берильмей эди. Кунде бир кере акъшам адам башына бирер чёмюч нохут (горох) шорбасы бере эдилер. Шорбада нохуттан башкъа бир шей ёкъ эди. Базы кунълери бу шорба ерине шинген джылап боткъасы бере эдилер.

Орманда агъачлар йыкъмакъ киби агъыр иш, девамлы ачлыкъ ве такъатсызлыкътан, чешит хасталыкълардан (тиф, дизентерия, сытма, къашынты, джигер сувукъланувы, адамлар гедже-гуныдюз оле эдилер. Ольгенлерни меджалсыз акърабалары барактан бираз четке сюрреклеп, устюни къарнен орьте ве язда бузлы ер ириген сонъ, кемиклерини топлап коме эдилер.

Ачлыкъкъа даянмагъан адамлар ачувланып: — Почему нас так плохо кормите? — дегенде НКВД хадимлери: — Вы предатели, вы продали свою родину, за это вас выслали на 25 лет. Вы все здесь подохните! — деп джевап къайтара эдилер.

Сюргюн этильгенлер Совет укюмети, яхут девлет эр-бапларына кършы бир шей айтсалар, оларны амансыз джезалай эдилер. Меселя, айвасыллы Хайсер Джафернинъ кызы Мусеррет чалышкъан вакъытта бир адамгъа: — Сен не элинъи Ленин киби (тиленджи манасында) узатып турасынъ” — дегени ичюн шу куню алып кеттилер ве о алты йыл апсханеде отурып кельди¹.

1946 с. июньде СССР Юкъары Совети Президиумынынъ реиси М. И. Калинин ольгенде алупкалы Бальбек Магъбе ватандашларымызгъа бу хабер белли олгъан сонъ; — Бир козъайдын къавеси ичмек керек. Бир-бирининъ кырккына етмесинлер! — дегени ичюн он йылгъа апсханеге къападылар. Эки баласы ялынъыз къалды².

1944 с. анасынен берабер Волжск шеэринде сюргюн этильген Эдие Джеппарова о йылларны бойле хатырлай: “Ватандашларымызны Волжск шеэринде кетирип вагонлардан тюшюрдилер. Бизлерни беклеген бир сюрю ерли халкъ бизни ташкъа тутты, устюмизге таш атмагъа башладылар. Учъ кунъ бизлерни бир клубта туттылар, сонъра баракларгъа дагъыттылар. Беш къоранта — 18 джан уфакъ (16 м²) бир оадада яшадыкъ. Нарлар устюнде яттыкъ. Не тешек, не ёргъан — бир шей ёкъ эди. Тек бир афтадан сонъ бизлерге чуха (суконное) ёргъан бердилер. Биз де от джыйдыкъ, отлар устюнде яттыкъ.

Ерли халкъ — марийлер, чувашлар, руслар бизге: “Сизден эвель дёрт юзъ узбекни трудармиягъа кетирдилер. Эписи ольдю. Сизлер де олерсиз — дедилер. — Если суждено — умрем, — дедик биз. Амма, ольмедик, эм де онъмадыкъ.

Бизлер Марийск кягъыт комбинатында чалыштыкъ. Яш кызылар омузларында бир къач метралыкъ агъач ташыдылар, озенден кельген агъачларны тутып, оларны чыкъарып дестелей эдилер. Киреч, сабун, тёмке (литейный), скипидар цехлеринде чокъ кыырымтатары чалыша эди. Энъ зарарлы энъ агъыр ишлерге бизим халкъны къояр эдилер. 40—50 дедредже сувукъларда ишчилерге спирт берип, оларны ишлете эдилер³.

Энвер ОЗЕНБАШЛЫ.

УРАЛ ДАГЪЫ — (I)

Янсын да янсын Урал янсын,
Янып да куль олсун.

Бизни Къырымыдан чыкъарткъаннынъ
Козьлери кёр олсун.

Урал дагъы, Урал да дагъы
Ёкътур эти, ягъы.
Шу Къырымнынъ таш-топрагъы
Юрегимнинъ ягъы.

Вариант:

(Уралнынъ эти-ягъы.)

Арпат копрюнден де кечтим,
Салкъын сувун ичтим.
Шу Уралгъа кельген де сонъра
Дюнъямдан вазгечтим.

Кетирдилер татарларны
Ери ёкъ ятмагъа
Керек олды къазма-курек
Землянка къазмагъа.

Биз Уралда яшаймыз,
Паёк ашаймыз.
Не тюз къалды, не чырай къалды,
Олюге ошаймыз.

Вариант:

(Аюв-къашкъыр этлерини
Къозу эти деп ашаймыз.)

Сарымсагъым эм согъаным
Сачылды къалды,
Азбар да толу малларымыз
Колхозгъа къалды.

Вариант:

(Сарымсагъым эм согъаным
Сачылы къалды.
Эвимизнинъ къапулары
Ачылы къалды).

Къуванманъыз сиз бедняклар
Кулакнынъ малына

Биз кѡайтырмыз, сиз келирсиз
Уралнынъ дагына.

Вариант:

(Кѡуванманъыз сиз явурлар
Татарнынъ малына.
Биз кѡайтырмыз, сиз келирсиз
Уралнынъ дагына.)

Шу Уралнынъ дагыларында
Явлугъым кѡалды.
Явлукъ да дегиль, ах анечигим,
Савлугъым кѡалды.

Баракларымыз огюнде
Берѣза дагылары,
Баба деюп агълашырлар
Татар балалары.

Мен Кѡырымгѡа бармакъ ичюн
Бир ат сайладым,
Дертлеримни айтмакъ ичюн
Тувгъаным тапмадым.

УРАЛ ДАГЪЫ (II)

Майыс айнынъ он секизинде
Приказ да бердилер.
Бутюн да кѡырымтатарларны
Сюргюн де эттилер.

Айванлар кельген вагонлара
Бизлерни кѡойдылар.
Он беш дакъкъа муддет берип
Кѡырымдан кѡувдылар.

Бизлер Кѡырымдан кетеджекмиз
Джыйын да тойдайын.
Кѡырымдан гиден яшлар-къартлар
Манърашыр кѡойдайын.

Урал да дагъы, Урал да дагъы,
Ёкътур да эт-ягъы.

Шу Къырымнынъ таш-топрагъы
Уралнынъ эт-ягъы.

Урал да дагъы, Урал да дагъы
Батсын да голь олсун.
Ах, бизни бу алгъа къалдыргъаннынъ
Козьлери кёр олсун.

Агълай да агълай козьчиклерим
Кёрланаджакъ да ах!
Агъламаз да эдим яш джанчыгъым
Хорланаджакъ да ах!

-
4. • "Социологические исследования" мецджуасы, 1990 с., № 11, с.
- ¹ Меръем Хайсорова-Эбубекировадан. 1934 с., Айвасыл коюнде догъды.
- ² Сюнлус Демиржиден. 1937 с. Айвасыл коюнде догъды.
- ³ Эдие Джелпаровадан. 1924 с. Никита коюнде догъды.

КУНЬДЕ БИР САТЫР

Языджы Ибраим Паши 80 яшыны толдырды

Эдебиятчыларнынъ буюк бир кысымы иджадий фаа-
лиетини газетаджылыкътан башлай. Оладжакъ языджы я да
шаир башта газета саифелеринде иджадий пишкинлик мек-
тебини кече, мында эдебият деп адландырылгъан сырлы
дюньянынъ пердесини ильк кере чекип бакъа ве табий
ки, джоша эеджанлана.

Бу сырлы дюнья оны озюне джелып эте. Бойле адамлар-
да эдебияткъа авесликтен гъайры, истидат да ола. Бу исти-
дат исрарлы, гъайретли эмекнен, кениш бильгинен бирле-
шерек, меракълы, окъунакълы ве, энъ муими, оригиналь
эсерлер догъура. Энди, бир чокъ китапларнынъ муэллифи
Ибраим Паши де мына бойле истидатлы, гъайретли, эмек-
север журналист ве языджыдыр.

Мен бу сатырларны язганда, Ибраһим Пашининъ “Янъы дюнья” газетасында 1997 сенеси сентябрь 26 санындаки “Эр кунъ бир сатыр” макъалеси акъылыма тюшти. Анда языджыларымыз ве шимдики заман эдебияты акъкъында аджайип ве аджыныктылы сёзлер язылган эди.

Асылында земане языджысынынъ яратыджылыкъ ёлуны, халкъымызнынъ адджы аятынен, аиледеки мунасебетлернен, этрафтаки мудхиш адиселернен багълы олган ахлякый-маневий меселелерден айры тасавур этмек мумкюн дегиль. Омюримизнинъ бу саалары языджылар ичюн эсас гыда чокърагъы олмалыдыр.

Эбет, маддий-маневий, ичтиманий яшайышымыз сонъ дереджеде агъыр. Онынъ енгиль заманы олдымы?

Китап чыкъарув ишлери де эки аягъынен акъсай. Маддий базамыз ёкъ. Лякин, эсер язмакъ ичюн буларны мания, кедер деп саймакъ мумкюнми? Ойле девирлер, ойле санаткярлар олды ки, апсханелерде, тикенли телькъоралар артында биле аджайип эсерлер яраттылар. Олар ялынъыз язган эсерлерини китап сыфатында дюнья юзю кореджегине дегиль, атта халкъкъа барыи етеджегине дахи эмин дегиль эдилер. Амма яздылар. Башкъа ёл ёкъ эди.

Яхшы эсерлер ялынъыз тувган Ватанда ильхам чокърагъы олган ерде догъа дейлер. Бу, гъает догъру. Лякин, бу даа эписи дегиль. Яшаган джемиетинъ де инсан къияфетинде олмакъ керек. Биз ойле джемиетте яшамадыкъ. Белли языджымыз Джынъгъыз Дагъджы ве шаиримиз Рамазан Айтанъ Ватанлары Къырымдан узакъта яшадылар. Демократик Къурум укюм сюрген мемлекет оларгъа макътавгъа лийыкъ эсерлер яратмагъа имкян берди.

Шимди къырымтатар языджыларынынъ эписи чокъ йыллардан берли ана-Ватанда, девлет къурумы бам-башкъа олган мемлекетте яшайлар. Башымыз уджуна сабыкъ шуралар Бирлигининъ аджувсыз цензурасы турмай. Бир тюрюк сынъыравлар, зорбалыкълар ёкъ. Не истесенъ, насыл истесенъ, ойле де язмагъа акъкъынъ бар.

Олмаса, аз язганымызны, агъыр дёнгенимизни не иле анълатмалы?

Мендже, эр бир языджы Юрий Олешанынъ айткъаны киби, эр кунъ бир сатыр язмакъ борджлу акс алда о, белли дереджеде озюнинъ язув къабилиетини джоя биле. Бу къаида даима акъылымызда турмакъ керектир.

Мадам ки, меселе бойле тура, эдебиятымызны еринден кыбырдатмакънынъ екаяне догъру ёлу, тек язмактыр.

Яшайышымыз тюзельген, китапларымыз сыдыргъы

чыкмагъа башлагъан сонъ язармыз, деп тюшюнсек, янъы-
лыр, чокъ шейни гъайып этермиз”.

Бакъынъыз, насыл аджайип сёзлер!

Эдебиятымызнынъ шимдики алы ве келеджеги Ибраим
агъаны пек раатсызлай.

Бу сёзлерни о озюнинъ 80 яшлыкъ юбилеи арфесинде
айтты.

Ибраим Къуртумер огълу Паши 1918 сенеси ноябрь 20-
де Алушта районунынъ Тувакъ коюнде, койлю къоранта-
сында догъды. Бабасы бутюн омюри чобанлыкънен огъраш-
ты. Анасы исе, эв бикеси эди. Яшайышны агъырлыгъындан
10 яшындан, 1928 сенеси окъуп башлады.

Бешинджи сыныфны Тувакъ коюнде, 6-7 сыныфны исе,
Кучюк-Озень коюнде, орта мектепни 1939 сенеси Алушта-
да битире ве шу йылы Фрунзе адына Къырым Девлет педа-
гогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты бо-
люгине кире. О йыллары бу болукте бизим земаневий эде-
биятымызгъа озюнинъ салмакълы исселерини къошкъан бел-
ли языджыларымыз Риза Халид, Лёман Сулейман, Джев-
дет Аметов, Джеваире Меджитова, Амет Мефаев окъуй эди-
лер. 1941 сенеси башлангъан дженк яш истидатлы Ибраимге
институтны битирмеге имкян бермеди.

Ибраим Пашининъ “Ленин ёлу” район газетасында “Али”
деген биринджи икяеси 1939 сенеси дердж олуна. Бу икяе
Али адлы ярамаз, амма мераметли бала акъкъындадыр. Иб-
раим Паши Улу Ватан дженки йылларында, сагътыгъы за-
йыфлашкъаны себебинден, койде къалмагъа меджбур ола.

Бу девир вакъиалары Ибраим Пашининъ сонъундан яз-
гъан “Эйкель”, “Эвлят къайгъысы”, “Юрек эмиринен” киби
бир сыра эсерлерине айры левхалар оларакъ кирдилер.

1944 сенеси апрельнинъ башларында Ибраим Пашини
эмек ордусына (трудармия), Кемерово областынынъ Белово
деген шеэринде ёллайлар. Сюрдюник акъкъындаки къара
хаберни Ибраим агъа о ерде эшите.

Онынъ эсерлериндеки къараманлар эсасен ишчилердир.
Бойле конкрет аят материалы эсасында язылгъан эсерлер,
адетте севилип окъулалар. Ибраим агъанынъ эсерлери даа
бир индже чизгилернен айырылып туралар. О чизгини тек
онынъ бутюн эсерлерини окъугъан окъуйыджы тапа, коре
билир. Онынъ эсерлериндеки вакъиалар я чокъракъ башын-
да, я да дагъда, яки денъиз ялысында, я да яйлаларда олып
кече. Бу бизим окъуйыджыгъа, джанындан азиз, севгили
Ватаны Къырымынъ эр вакъыт анъдырып тура эди.

1957 сенеси “Ленин Байрагъы” газетасы чыкъып баш-

лагъан эди. Мына бу газетанен берабер адий ишчи Ибраим Пашининъ аятында янъы девир башланды. О озюнинъ талийини шу газетанен багълады. Газета онынъ эм оджасы, эм илхам ве рух менбасы олды. Артыкъ онынъ юрегинде янъы ашкъ, янъы гъайрет догъды. Газета муарриетинде де буны тез дуйдылар.

1965 сенеси газета кенишлеген сонъ, о мунтазам суретте иджат эте. Макъалелер ве очерклернинъ икяелер ве повестлернинъ арды кесильмей. Бир эсерни язып битирген сонъ, дигерини башлай. Ишке бутюн барлыгъынен бериле. О, язгъан эр бир эсерине, онынъ жанрына, колемине ве мевзусына бакъмайып, бирдай месулиетнен янаша. Онынъ язгъан эсерлери тилининъ зенгинлигинен, мундериджесининъ теренлигинен айырылып туралар.

Бу девирде языджынынъ бир чокъ макъалелери, репортажлары, очерклери басылды. Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында “Чечек ве къан” (1970), “Юрек эмиринен” (1975), “Йылдызлы геджелер” (1978), “Бир афта” (1983), “Алтын боялар” (1988) икяелер ве повестьлер джыйынтыкълары нешир этильди. 1980 сенеси Языджылар бирлигине аза къабул эттилер.

80-нджи сенелернинъ сонъунда Ибраим Паши сюрдюнюлик ве авдет мевзусына багъышлангъан. “Джанлы нишан” ве “Узюльген зынджыр” романларыны язды. “Узюльген зынджыр” романынынъ бир къысмы “Йылдыз” меджмуасында (1989, № 6) басылды. Языджынынъ 80 йыллыгъы мунасебетинен “Таврия” нешрияты онынъ “Джанлы нишан” романыны басып чыкъарды.

Романда тасвирленген вакъиалар Къырымнынъ адий бир коюнде башлана. Кой Шурасынынъ реиси Сейдамет Шерифов “миллетчиликте” къабаатлап кой оджасы Идрисни ве даа 11-12 адамны махкемеге чектирип, узакъ Сибирьге сюрдюню эттире. О вакъыт колхоз амбарынынъ мудири олып Смаил Темет деген темиз гонъюлли, инсафлы адам чалыша эди. Смаил агъа кой шурасы реисининъ юзюне бакъып, япкъан янълышлары акъкъында айта эди. Бир гедже колхоз амбары янгынгъа огърай. Кой шурасынынъ реиси бу иште амбар мудирини къабаатлап, оны да Узакъ Сибирьге сюрдюню эттире. Смаил агъа узакъ Сибирьде башындан пек чокъ агъырлыкълар кечире. Секиз йыл кечкен сонъ Смаил Темет махкемеден къайтып келе. Амма Идрис оджа ве даа 11-12 адам узакъ Сибирьдеки чекишювлерге даяналмайып эбедиен козытерини юмалар. О заманлары Сейдамет Шерифов энди колхоз реиси олып чалыша эди.

Бир кунъ колхоз реиси Смаил агъаны эвине хош кель-

диге баргъанда оны тютюн аранларында къаравул олмасыны риджа эте. Смаил агъа реиснинъ риджасыны ред этмей.

Бир-эки айдан сонъ дженк башлай. Колхоз реиси койнинъ яшларынен дагъгъа, партизанлыккъа кете. Смаил агъа бир аягъы сакъат олгъаны ичюн койде къала ве партизанларгъа мумкюн олгъаны къадар ярдым эте. 1944 сенеси апрель айынынъ башларында фашистлерни Къырымдан къувып чыкъаралар. Сейдамет Шерифов озъ отрядынен кене койге къайтып келе.

Бир ай кечер-кечмез халкымызны Къырымдан сюрдюн этелер. Ёлдаки чекишювлер. Халкънынъ сюрдюнликнинъ биринджи йылларында чеккен азаплары, ачлыкътан, хасталыкътан олжуи. Бу, вакъиалар эписи романда ачыкъ-айдын косътериле.

Сюрдюнликнинъ 3-4 йылы кечкен сонъ, Сейдамет Шерифовны кене колхоз реиси этип тайинлейлер. О кене бизим халкъны чекиштире, коммунист партиясына, халкълар атасы Сталинге садикълыгъыны косътере.

1953 сенеси Сталин ольген сонъ, комендант режими лигъу этиле. Халкъымыз топлашувлар кечирип башлай. Кремльге векиллеримизни ёллай. Халкъ арекетининъ фааль иштиракчилерини махкемеге ташлайлар. Амма, халкъ энди токътамай, курушни девам эте.

60-нджи сенелернинъ сонъунда биринджи векиллеримиз Ватанымыз Къырымгъа келип башлайлар. Къырымдаки биринджи адымларымыз енгиль олмады, прописка этмейлер, сатын алгъан эвлеринден чыкъарып ташлайлар. Не де олса, халкъымыз бу чекишювлерге даянды, курушни девам этти. Халкъымызнынъ арекетлери бошуна кетмеди.

80-нджи сенелернинъ сонъунда халкъымыз топлу шекильде Ватанымыз Къырымгъа келип, ерлешип башлайлар. Оларнынъ арасында романнынъ къараманлары да барлар.

Романнынъ муэллифи Ибраим Паши де бутюн халкъымыз киби Ватанына келип, захватларда турып, участка алды, эв къурды ве шимди Ялта ёлундаки Андрусово коюнде яшай.

Биз, языджыны 80-яшлыкъ юбилейинен джан-юректен хайырлай, онъа сагълыкъ, узакъ омюр тилеймиз. Озь окъуйыджыларыны янгы-янъы эсерлернен къувандыргъаныны истеймиз.

Къубедин САЛЯДИНОВ,

Акъмесджит Девлет университети къырымтатар эдебияты кафедрасынынъ ассистенти.

Йылбаш (яңғы йыл) байрамына халкымыз эвель-эзельден март айынынъ сонъунда къаршылай эди. Шимди чешит миллетлер арасында яшаймыз, бунынъ ичюн берабер яшагъан миллетлернинъ адеплери де аятымызгъа кире, къабул этиле. Бутюн дюньяда 1 январьда Яңғы йыл байрамы къаршылана.

Бала багъчаларында, мектеплерде, клубларда бу байрам шенъ кечириле. Балалар энъ зияде эеджаннен бу байрамны беклейлер, онъа азырланалар. Бу байрамда яшагъан эеджанлы дакъкъалар унутылмай. Бундан файдаланып тербиеджиликеримиз, оджаларымыз байрамны балаларгъа тиль огретмек, тильге севги ашламакъ вастасына чевирмек кереклер.

Шу теклиф этильген "Йылбаш байрамы"на эм бала багъчалары, эм мектеплернинъ башлангъыч сыныфларында кечирмек мумкюн.

Балаларнынъ къабилиетлерине коре, оларгъа роллер бермек, башкъа бир вариантлар олса, келиштирмек, байрамгъа азырлагъанда эр бир балагъа роль тапмакъ мумкюн. Роль этишмеген киби олса, дагъ айванчыкъларынынъ сайысыны чокълаштырмакъ мумкюн.

Йыр, шиир ве оюнларны мевджут эдебиятлардан ала билирсингиз.

ЙЫЛБАШ БАЙРАМЫ

Залнынъ тёрге тараф ортасында нарат. Эки кенарында балалар ичюн курсилер тизильген. Тёрге къаршы тарафында сейирджилер. Эки бала наратнынъ огюнде туралар.

1-ДЖИ БАЛА: Бу байрамда чокъ оюнлар,
Эм тюркюлер оладжакъ,
Мусафирлер ве балалар Яңғы йыл къаршылайджакъ.

2-ДЖИ БАЛА: Мусафирлер ве балалар
Ашыкъынгыз бу залгъа.
Оюн, кулькую истесенгиз,
Буюрунгыз байрамгъа!

*Шенъ чалгъы сесинен балалар чалып кирелер ве нарат эт-
рафында туралар.*

ЕТЕКЧИ: Хош кельдингъыз мусафирлер!
(*Тербиеджи я
да оджа*) Йылбаш байрамынгъыз мубарек олсун!

*Наратны бакъалар. Наратнынъ озюне, дюльбер оюнджакъ-
ларына бакъып севинчлерини бильдирелер.*

- 1-ДЖИ БАЛА:** Селям, сангъа, йылбаш байрам,
Къыш ве нарат байрамы.
Мусафирлер, бизден сизге бугунъ
Бугунъ байрам селямы!
- 2-ДЖИ БАЛА:** Наратымыз пек ярашыкъ,
Козълерни къамаштыра.
Чешит тюрлю оюнджакълар
Наратны яраштыра.
- 3-ДЖИ БАЛА:** Янгъы йыл къаршылаймыз
Бутюн дюнья халкъынен.
Бахт ве тынчлыкъ биз тилеймиз
Балалар селямынен!
- 4-ДЖИ БАЛА:** Бугунъ байрам, Янгъы йыл,
Келингъ, достлар, ойнайыкъ.
Дюльбер нарат этрафында
Хоран тепип башлайыкъ.

*Нарат этрафында оюн ве йыр. ("Наратымыз" сёз. Иса
Абдураманнынъ, муз. Нариман Велишаевнинъ). Оюннынъ
сонъунда бирден чыракълар сёanelер.*

ЕТЕКЧИ: Вай! Балалар! Бу ярыкъларгъа не олды? Гъалиба
бизге Аяз-Деде якъыплаша, бу онынъ шакъасы-
на ошай. Айдынгъыз, эпимиз берабер Аяз-Дедени
чагъырайыкъ да, тез кельсингъ.

БАЛАЛАР: Аяз-Деде! Аяз-Деде!

АЯЗ-ДЕДЕ: Э-э-э-э! Кимдир мени чагъыргъан? (*Кирип на-
рат огюне тура*).

БАЛАЛАР: Биз, биз! Хош кельдингъыз, Аяз-Деде!

АЯЗ-ДЕДЕ: Селям алейкум, севимли балаларым! Йылбаш
байрамынгъыз мубарек олсун!

ЕТЕКЧИ: Алейкум селям, Аяз-Деде! Сизге да байрам ха-
йырлы олсун!

АЯЗ-ДЕДЕ: Бойле гузель байрам куню къарандыкъта отур-
гъанынгъыз не!

ЕТЕКЧИ: Аяз-Деде! Гъалиба сиз якъынлашкъанда уфюрген элигъизден ярыкъларымыз сѣнди. Бунъыгъ бир чаресини тапсанъыз.

АЯЗ-ДЕДЕ: Ойле олса, къасевет этменъиз. мен сизге ягъы чыракълар багъышларым. Къана, меним Къар-къызым? (*Къар-къыз кире*).

КЪАР-КЪЫЗ: Мен мындам, Аяз-Деде. Къаранлыкъта ёлумны бираз шашырдым. Селям алейкум, севимли балалар! Йылбаш байрамынъыз хайырлы олсун!

БАЛАЛАР: Алейкум селям, Къар-къыз! Санъа да байрам хайырлы олсун!

АЯЗ-ДЕДЕ: Джаным, Къар-къызым, чыракъларны алып кель де, бу залны айдынлатайыкъ.

КЪАР-КЪЫЗ: Чырачыкълар! Мында келинъиз, ярдым этинъиз.
Бугунъ бизге бу наратны
Чешит нурнен безетинъиз.

Миллий урбалар кийген, эллеринде чыракълар (чыракъларнынъ алеви сары йылтыравукъ фольга кягъытындан ясалгъан) олгъан балалар кирелер. “Чыракъларнен оюн” (Къырымтатар халкъ оюны). Оюннынъ сонъунда чыракъларны нараткъа узаталар ве шу дакъкъасы наратта чешит тюсте лампалар яна. Балалар севинелер.

АЯЗ-ДЕДЕ: Ана, балалар, чыракъларынен сизинъ наратыгъыз даа ярашыкълы олды.

ЕТЕКЧИ: Сагъ олунъыз, Аяз-Деде. Чыракъларынъыз пек дюльбер. Сиз узакъ ёлдан кельдинъиз, ёрулгъандырсынъыз. Отуруп раатланынъыз. Балалар сизни йылбаш байрамынен хайырлап, шиирлер багъышламакъ истейлер.

1-ДЖИ БАЛА: Къыш ве йылбаш байрамы акъкъында шиирлер.

Балалар 5—6 шиир окъуйлар.

АЯЗ-ДЕДЕ: Машалла! Аферин, балалар! Оданъыз сыджакъ экен. Къар-къызым, къар данечиклерини чагъыр да, бираз сернилетсинлер.

КЪАР КЪЫЗ: Яхшы, Аяз-Дедем.
Япалакъ-япалакъ къар ягъа,
Тегеректе айлана,
Келинъиз, къар данелери.
Аяз-Деде чагъыра.

Чалгъы сесинен “къар данелери” чапып келелер.

Къар-къыз ве къар данелери оюны. Йыр-”Бизим наратымыз” сёз. Н. Къуртмоллаевнинъ, муз. Н. Велишаевнинъ.

ЕТЕКЧИ: Аяз-Деде, къар данечиклери сизни серин-леткендирлер. Айдынгъыз, энди балаларнен ойнайыкъ. Нарат этрафында йыр ве оюнлар, шакъалар, тапмаджалар айтайыкъ.

АЯЗ-ДЕДЕ: Аферин, балаларгъа! Йырламагъа, ойнамагъа, шакъалар, тапмаджалар айтмагъа яхшы биле экенсиз. Мен сизге бахшыш кетирдим. Бу “Тылсымлы юзюк” деген къырымтатар халкъ масалы. Ерлерингъизге яхшы ерлешингъиз ве бакъынгъыз. *(Аяз-Деде балаларнен ойнагъан вакъытта, залнынъ бир кошесинде, сейирджилерге корюнген ерде сет ве янында буюк орътюли сандыкъ пейда ола. Сандыкъ къырымтатар миллий орънеклеринен безетильген. Сет устюнде огей ана ве онынъ къызы тенбель Шерфечик отуралар).*

АЯЗ-ДЕДЕ: Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Бир аиледе баба ве онынъ ишкир къызы Айшечик, ана ве онынъ тенбель къызы Шерфечик яшай экенлер. Кунълерден бир кунъ...

ОГЕЙ АНА: Айше-е! Хызырнынъ къызы! Къайдасынгъ шу? Бу вакъыткъа къадар баламнынъ сачларыны тарамагъансынгъ.

АЙШЕЧИК: *(Элинде тарагъы чапып келе)* Шимди, анам, шимди.

ОГЕЙ АНА: Сонъ сабадан берли не яптынъ? Оджакъны якътынъмы? Азбарны сипирдингъми?

АЙШЕЧИК: Эбет, анайым. *(Шерфечикнинъ башыны тарай).*

ШЕРФЕЧИК: Вай! Вай! Вай! Сачларымны тарта, агыръта! *(Айшечикни итеклей).*

ОГЕЙ АНА: Эй, сен, чолпа. Баламны агълаткъансынъ да! Джоюл башымдан, козюм коръмесин. Бар, айванларгъа ем бер. *(Шерфечикнинъ башыны сыйпакълай)* Ах, меним эки козюм, джигерим, эвлядым, шекер къызым, нек агъырттымы? Бар, джанчыгъым, къавенгъни ич, сувумасын. *(Къызлар кетелер).* Бабасы-ы-ы-ы! Бу якъкъа кель.

БАБАСЫ: *(Келе)* Не олды, джаным?

ОГЕЙ АНА: Сен бу чолпа къызынъны алып барып дагъда

ташламасагъ, мен къызынгъны да, озюнгъ-
ни де бу эвден къувып йиберирим. Саба-
дан меним кенджечигимни агълатты.

БАБА: Айше, къызым, юрь бугунъ дагъгъа одун кесмеге
барайкъ. Сен мангъа ярдым этерсингъ.

АЙШЕЧИК: Шимди, бабам, уйлелик аш ашайым да,
кетермиз. (*Къолуна сепет ала. Сепет ичин-
де морковь, бал, фындыкъ бар*). Мен азы-
рым бабам, юрингъыз кетейик.

БАБАСЫ: (*Картондан ясалгъан балта, аркъан ала ве
кетелер. Олар наратны айланып кельгендже сол тарафта
къуру агъач парчасы къоюла. Агъач янында токътайлар*). Айше,
къызым, бар сен къуругъан пытакълар джый, мен исе мына бу
къуругъан агъачны кесейим.

АЙШЕЧИК: Яхшы, бабам. (*Айшечик кете, Бабасы исе
балтаны нараткъа багълай*).

БАБАСЫ: Алла багъышласын. Алла къорчаласын. Не
япайым? Ташлап кетмесем бу джады апай
экимизни де бу дюньядан гъайып этер.
(*Кете*).

АЙШЕЧИК: (*Келе, элинде къуру пытакълар*). Бабам, мен
пытакълар джыйып кельдим. Я сиз къай-
дасынгъыз? (*Асылгъан балтаны корип, агъ-
лап-агълап кете*).

Такъ-такъ этер балтачыгъынъ,

Къайда кеттигъ, бабачыгъым.

Наратны айланып кельгенде тавшанчыкълар ойнайлар.

1-ДЖИ ТАВШАНЧЫКЪ: Хош кельдингъ, Айшечик!
Не ичюн агълайсынгъ?

АЙШЕЧИК: Мен дагъда джоюлдым. Ёлны тапып ола-
майым.

2-ДЖИ ТАВШАНЧЫКЪ: Мына бу ёлнен кетсенгъ, сан-
сарчыккъа барырсынгъ. Ёл-
нынъ девамыны о косьтерир.

АЙШЕЧЕК: Сагъ олунгъыз тавшанчыкълар. (*Бирер
морковь бере*).

3-ДЖИ ТАВШАНЧЫКЪ: Сен де сагъ ол. Ёлунъ ачыкъ
олсун. (*Айшечик ве тавшан-
чыкълар кетелер*).

Сансарчыкъ оюны. (Оюн биткен сонъ Айшечик келе).

1-ДЖИ САНСАР: Хош кельдингъ, Айшечик! Не ичюн
гъамлы юресингъ?

АЙШЕЧИК: Мераба, сансарчыкълар! Мен дагъда ёлум-
ны шашырдым, эвге къайтып оламайым.

2-ДЖИ САНСАР: Мына бу ёлчыкънен кетсенъ, аювчыкъларгъа барырсынъ, ёлнынъ де-
вамыны олар косътерирлер.

АЙШЕЧИК: Сагъ олунгъыз, сансарчыкълар! *(Сансарлар-
гъа фындыкъ бере).*

3-ДЖИ САНСАР: Сен де сагъ ол! Ёлунъ ачыкъ олсун.
*(Айшечик ве сансарчыкълар кете-
лер). Аювчыкълар оюны. (Оюн бит-
кенде Айшечик келе).*

1-ДЖИ АЮВЧЫКЪ: Хош кельдинъ, Айшечик! Не ичюн
бойле гъамлы юресинъ?

АЙШЕЧИК: Мен ёлумны шашырдым. Эвге къайтып
оламайым.

2-ДЖИ АЮВЧЫКЪ: Мына бу ёлчыкънен кетсенъ. Хы-
зыр-деденинъ эвине барырсынъ.
О сангъа ёлны косътерир.

АЙШЕЧИК: Сагъ олунгъыз, аювчыкълар. *(Оларгъа бал
бере).*

АЮВЧЫКЪЛАР: Сен де сагъ ол! Ёлунъ ачыкъ олсун.
*(Кетелер. Айшечик наратны айланyp
кельгендже сет устюне Хызыр-деде
ерлеше).*

АЙШЕЧИК: Селям алейкум, Хызыр-деде! Акъшам ше-
риф мубарек олсун!

ХЫЗЫР-ДЕДЕ: Хош кельдинъ, къызым. Мен хасталан-
дым, огюнге чыкъып къаршылмагъа
алым ёкъ. Я сен бу къаранлыкъ вакъ-
ытта не ичюн дагъда бир озюнгъ юре-
синъ?

АЙШЕЧИК: Мен бабамнен дагъдан одун джыймагъа
кельдим ве ёлумны шашырдым.

ХЫЗЫР-ДЕДЕ: Ойле олса, бу гедже мында къал, саба
мен ёлны косътеририм.

*Айшечик къала. Хызыр-дедеге къаве пишире. Онъа сы-
джакъ ашлар ашата. Хызыр-деде тезден тюзеле. (Айше къа-
ве джезвесини кетире).*

ХЫЗЫР-ДЕДЕ: Сагъ ол, къызым! Сен мангъа ярдым эт-
тинъ, мен энди тюзельдим. Мына сангъа
юзюк. Пармагъынгъа такъсанъ, исте-
ген еринге барырсынъ. Бу къутучыкъ-
ны да ал. Эвге кельсенъ, юзюкни онынъ
ичине къоярсынъ. *(Айшечик юзюкни ве
къутучыкъны ала).*

АЙШЕЧИК: Сагъ олунгъыз, Хызыр-деде! Юзюкни пар-

магына такъа. *(Шу дакъкъасы ярыкълар сёне ве Хызыр-деденинъ еринде огей ана, баба ве Шерфечик отуралар).*

БАБАСЫ: Ах, балам, кельдинъми? *(Айшени къучакълай).*

ОГЕЙ АНА: Вай, Айше, кельгенинъ не яхшы олды! Эвдеки ишлернинъ эписи озюме къалды. Энди сен япарсынъ. Бар, эвлерни джыйыштыр.

АЙШЕЧИК: Шимди, анам. Мен Хызыр-деденинъ эвине бардым. О манъа ёл косътерген юзюк берди. “Эвге кельсенъ шу къутучыкъкъа къоярсынъ”, — деди. *(Айше юзюкни къутучыкъкъа къойгъанда сандыкъ устюнден орътю алына. Уфачыкъ къутучыкъ балабан сандыкъ ола. Бабасы сандыкъны ача. Онынъ ичинде дюльбер урбалар, къыйметли ильванлар толу).*

ОГЕЙ АНА: Бабасы, тез ол, меним къызымны да дагъгъа алып бар.

ШЕРФЕЧИК: Кереги ёкъ. Мен озюм Хызыр-деденинъ эвини тапарым. *(Чапъп кеткенде къаршысына айванчыкълар чыкъалар).* Эй, ахмакъ джанаварлар. Къана, ёлумдан чекилинъиз. *(Сет устюнде кене Хызыр-деде).*

ШЕРФЕЧИК: Айшеге бахшыш берген къарт сизми? Мен де янъы, дюльбер урбалар, къыйметли ильванлар алмагъа кельдим.

ХЫЗЫР-ДЕДЕ: Хош кельдинъ, къызым! Мен хасталандым. Бираз ярдым эт, сонъ бахшышла-рынъны алырсынъ.

ШЕРФЕЧИК: Ајј, сени текесакъал къарт, манъа даа иш буюрасынъмы! Айттым да санъа, мен мында чалышмакъ ичюн дегиль, бахшыш алмагъа кельдим. Мен Айшенинъкинден де гузель урбалар, ильванлар истейим.

ХЫЗЫР-ДЕДЕ: Токъта, токъта, къычырма. Къазангъанынъны алырсынъ. Мына санъа юзюк, мына къутучыкъ. Эвге кельген сонъ юзюкни къутучыкъкъа къоярсынъ. *(Шерфечик юзюкни ала. Ярыкълар сёнип яна ве шу арада сетте кене аиле отура).*

ОГЕЙ АНА: Ана, меним Шерфечигим де кельди. Бер юзюкни мен ташлайым.

ШЕРФЕЧИК: Чекиль, мен озюм де ташларым. (*Шерфечик юзюкни кэутучыккэ ташлай ве кене балабан сандык ола. Сандыкны ача. Ичинден бакэ костюмини кийген бала секирип чыкэ. Эписи кенаргэ чекиле. Бакэ ойнай ве йырлай*).

БАКЭ: Бакэ, бакэ, бакэ, бакэ,
Сен эркечик, манэ бакэ.
Кэарт саймагэан тенбелэ кэыз.
Мен санэ олдым бахшыш.
Келэ, ойнайыкэ берабер ойнайыкэ
Ве байрам хайырлайыкэ.

(*Шерфечикни оюнгэ тарта. Шерфечик ачувланып чыкэ-ып кете*).

АЯЗ-ДЕДЕ: Иште, Айшечик озэ ишкирлиги, мераметлиги ичюн, Шерфечик исэ, озэ тенбеллиги ве табиятсызлыгы ичюн Хызыр-дедеден келишкен бахшышлар алалар. (*Шу арада гизлиден сандыккэ балаларгэ бахшыш толэ чувал кэююла*). Балалар, сизде Айшечик ве Шерфечик кибилери бармы? Меним таягым да тылсымлы. Шимди меним яныма энэ мераметли бала кельсин. (*Бир баланы ортагэ чыкэра*). Мына, ал меним таягымны ве сандыкэ устюне кэюй. Эгер сен мераметли олсанэ, сандыкэ пек яхшы шейлер олур, эгер мераметсиз олсанэ, яман шей олур. (*Бала таякны сандыкэ устюне кэюя. Аяз-деде сандыкны ача ве андан бахшыш чувалыны чыкэра. Бахшышларны балаларгэ берелер. Бутюн балалар мусафирлернен ойнайлар. Аяз-деде ве Кэар кэыз сагэлыкэлашып кетелер*).

Оюнны
Султаниэ ХАРАХАДЫ
саналаштырды.

“ДЖАНЛЫ НИШАН”

Ибраим Паши

ДЖАНЛЫ НИШАН

Белли кырымтатар языджысы Ибраим Паши бу сене ноябрь 20-де 80 яшыны толдура. Бу мунасебетнен Акъмесджиттеки “Таврия” нешриятынынъ кырымтатар эдебияты болюги языджынынъ “Джанлы нишан” адлы китабыны неширден чыкъарды. Китапкъа языджынынъ учъ эсери — “Джанлы нишан” романы, “Ана” повести ве “Шейтан эсирлигинде” икяеси кирсетильген.

Языджы Ибраим Паши мына къач йыллардан берли озюнинъ икяелери, повестыелери ве романларынен окъуйыджылар къальбине ёл арап кельмекте. Онынъ эсерлериндеки

къараманлар эсасен бизим замандашларымыздыр. Оларнынъ бири уста кыруджы, бири чиленгир, бири сабанджы ве иляхре. Олар озъ халкъыны, озъ ватаныны къайгыралар, онынъ инкишафы огърунда чалышалар. Чалышмакънен бирликте, олар миллий арекетимизде де иштирак этелер.

“Джанлы нишан” китабына кирсетильген эр бир эсерде темель гъае — халкъымызнынъ такъдири о я да бу шекильде тасвир этиле. Языджы халкъымызнынъ сюрюнлик йылларында, авдет ичюн куреш ве шимдики девирдеки арекетлерини бедийий бир шекильде косьтермеге арекет эте. Кыараманларнынъ такъдирлери мисалинде халкъымызнынъ башындан кечирген кунълери окъуйышжыларнынъ козьлери огъунде текрар джанланалар.

“Ана” повестинде халкъымызнынъ элли йыллыкъ сюрюнликтен сонъ ана-Ватанымыз Кырымгъа келип ерлешюви ве онынъ иле багълы меселелер тильге алына.

Юбилей мунасебетинен чыкъарылган китапнынъ джыл-

тыны истидатлы рессамыыз Рамиз Нетовкин эсерлернинь мундериджелерине келишкен ресимлернен яраштырган.

Умумен, “Джанлы нишан” языджынынъ 80 йыллыкъ юбилейине ве онынъ окъуйыджыларына кыйметли бахшыш олды. Китап 5000 нусха тираженен нешир этильди.

“ТУВГЪАН ЭДЕБИЯТ”

Къырым Девлет окъув-педагогика нешриятъы тешкиль олунгъандан берли Къырым мектеплери ичюн юзлердже дерслик ве бедийй китаплар азырлап, басып чыкъарды. Бу неширлер украин, рус ве къырымтатар тиллеринде амельге кечирильмекте.

Авдетимизден бу яна тешкиль этильген миллий мектеплеримизнинъ талебе ве оджаларында ана тилимизде китапларгъа итияджи буюклигини эсапка аларакъ, нешрият хадимлери (директоры Гульнар Муртазаева, баш муаррири Ибраим Чегертма) бу ишке джиддий эмиет бермектелер. Чешит фенлерден ана тилимизде баягъы китап нешир этильди. Булар арасында белли сыныфларгъа адалгъан дерсликтери ве окъув китаплары да чыкъарылмакъта.

Бу сене нешир этильген китаплар арасында 6-нджы сыныф ичюн “Тувгъан эдебият” окъув китабыны айрыджа кыйш этмек мумкюн. Китап земане талапларына коре, рессамларымыз Зарема Трасинова ве Э. Сеигаметованынъ ренкли ресимлеринен безетильген алша басылды. Оны теджрибели оджаларымыздан Алие Велиудлаева, Ление Алиева ве нешрият директоры Гульнар Муртазаева тертип эткенлер. Окъув китабы Къырым тасиль назирлиги тарафындан тасдикълангъан. Бунынъ киби де о Къырым Девлет индустриаль-педагогика институты янындаки редакцион кенъеште макбуль танылгъан.

ТУВГЪАН

ЭДЕБИЯТ

6

Тертип этиджилернинь китапкѡа язгѡан сѣз башында айтылгѡаны киби, эдебият-биягы ве эдеп чокѡрагѡыдыр. Буны дикѡкъѡат-итибаргѡа алгѡан алда, окѡув китабы “Эдебият-биягы ве эдеп чокѡрагѡы”, “Халѡкъ агѡыз яратыджылыгѡындан”, “Кѡырымтатар эдебиятынынѡ тарихындан”, “Экинджи джиан дженкинден эвельки эдебият”, “Сыныфтан тыш окѡув” болюклеринден тертип этильген. Бу болюклерининѡ эр бирине оларгѡа аит эсерлерден нумюнелер кирсетильген. Язма эдебият болюклеринде о эсерлернинѡ муэллифлер акѡкъында биографик малюматлар ве муэллифлерининѡ ресимлери де иляве этильген. Бунынѡ саесинде 6-нджы сыныф талелелери кѡырымтатар шаир ве языджыларындан Ашыкъ Умер, Номан Челебиджихан, Якѡуб Шакир-Али, Бекир Чобан-заде, Абибулла Одабаш, Ыргѡат Кѡадыр, Эннан Алимов, Абляй Шамиль Чонгѡарлы, Эшреф Шемьзаде, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Девдет Амет ве дигерлерининѡ аятлары ве иджатларындан нумюнелернен таныш оладжакѡлар.

Китапнынѡ сонѡундан ер алгѡан “Рессамлар иджадын-дан” болюгинде исе, белли рессам Зарема Трасинованынѡ яратыджылыгѡы акѡкъында кѡыскѡа икѡе этиле ве онынѡ “Ишкузар дживан”, “Эски Кѡырым ёллары” ресимлери окѡуйыджыларнынѡ дикѡкъѡатына авале олуна. Бу ресимлер боюнджа талелелерге чешит суаллер бериле, оларнен чалышмагѡа огретиле.

“Халѡкъ агѡыз яратыджылыгѡындан” болюгинде эдебий масал акѡкъында малюмат берилиркен, шаирлеримизден Энвер Селямет ве Шакир Селимнинѡ масалалры басылгѡаны макѡсаткѡа мувафѡкътыр.

“Сыныфтан тыш окѡув” болюгинден Иззет Эмировнынѡ “Кѡартал-кѡаянынѡ кѡарталы” ве Алие Велиулланынѡ Бекир Чобан-заченинѡ мукѡаддес хатиресине багѡышлангѡан “Шанлы аят” ширий эсери ер алгѡанлар.

Окѡув китабынынѡ деерли эр бир санфесинде анылашылмасы кѡыйын базы сѣзлернинѡ лугѡаты берильгени макѡсаткѡа уйгѡун алдыр. Лякин, Девдет Аметов, Черкез-Али, Риза Фазыл, Урие Эдемова, Билял Мамбет, Ремзи Бурнаш, Таир Халилов акѡкъында малюматлар ве оларнынѡ эсерлеринден нумюнелер не ичюн “Экинджи джиан дженкинден эвельки эдебияттан” болюгинден ер алгѡанлары анылашылмай.

Ёл берильген базы нукѡсанларгѡа бакѡмадан, окѡув китабы талелелеримизге мунасиб бахшыштыр.

З. ХАЙРЕДИН.

Индекс 75298.

